

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

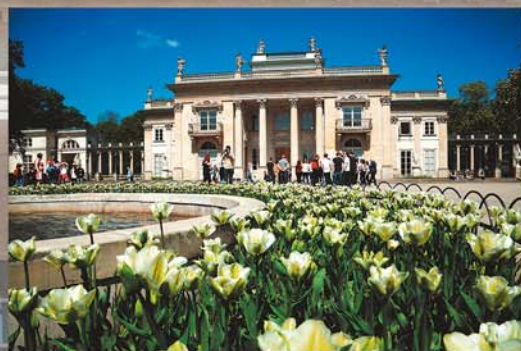
**HUTONG. PRÓBY KONSERWACJI
W WIRACH EWOLUCJI PEKINU**

**HUTONG. ATTEMPTS AT CONSERVATION
DURING TURBULENT EVOLUTION OF BEIJING**

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH – NOWY TULIPAN „ROYAL ŁAZIENKI”

Nowe cebule tulipana, posadzone w Ogrodzie Łazienek Królewskich jesienią 2016 roku, zakwitły wiosną 2017 pokazując po raz pierwszy swoją formę i barwę. Nowy tulipan o imieniu „Royal Łazienki”, o biało-zielonym kolorze, jest szczególną dekoracją w ogrodzie od tego roku. Jak pokazują XVIII-wieczne przekazy ikonograficzne (akwarele Z. Vogla), w kolorze białym i zielonym były malowane w poprzeczne pasy donice z drzewkami cytrusowymi. Bieli w XVIII-wiecznej architekturze Łazienek mamy także pod dostatkiem. Prof. W. Dobrowolski w swoim artykule „Treści masońskie w dekoracji Sali Jadalnej w Białym Domu w Łazienkach” pisze, iż „W symbolice wolnomularskiej barwa biała oznacza mądrość, łaskę, zwycięstwo...”. Zielień to jak wiadomo początek, symbol natury. Biały tulipan z zielonymi paskami, o pięknym szerokim pokroju kielicha i ciemnozielonych liściach, będzie towarzyszył wszystkim kolorom w ogrodzie bez najmniejszego dysonansu. Bo przecież biel jest czysta, a zieleń wszechobecna.

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor Naczelny • Editor In Chief

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Redaktorzy Tematyczni • Topical Editors

Dr Łukasz Bednarz
(konstrukcje murowane / masonry structures), Politechnika Wroclawska

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko
(konstrukcja i konserwacja / constructions and conservation)
Politechnika Wroclawska

Dr hab. Hanna Kóčka-Krenz, prof.
(archeologia / archaeology), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof.
(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban planning, cultural landscape)
Politechnika Krakowska

Prof. Andrzej Koss
(konserwacja i restauracja dzieł sztuki
conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski
(konstrukcja / constructions), Politechnika Białostocka

Dr Tomasz Nowak
(konstrukcje drewniane / timber structures), Politechnika Wroclawska

Prof. dr hab. Zdzisława Tolłoczko
(historia sztuki, kultura, estetyka / history of art and culture, aesthetics)
Politechnika Krakowska

Sekretarz Redakcji • Editorial Secretary

Dr Michał Krupa
e-mail: wk@skz.pl

Biuro Redakcji – Koordynator • Editorial Office – Coordinator

Mgr Jacek Rulewicz, Sekretarz Generalny SKZ
00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9
tel. 22-629-21-31, e-mail: info@skz.pl, wk@skz.pl

Tłumaczenie • Translation

Mgr Violetta Marzec, Mgr Marta Serafin

Projekt okładki • Cover design

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof. PK • Dr Michał Krupa
W projekcie okładki wykorzystano zdjęcie autorstwa Adama Chałupskiego

Opracowanie graficzne i DTP • Graphic design and DTP

Sławomir Pęczek, EDITUS, tel. 71-793-15-00, 502 23-43-43
www.editus.pl

Redaktor techniczny • Technical Editor

Zdzisław Majewski

Realizacja wydawnicza • Publishing

Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne
53-204 Wrocław, ul. Ojca Beyzyna 20/b
tel./fax 71-363-26-85, 71-345-19-44
www.dwe.wroc.pl

Wydawca • Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków
00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9
tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 1000 egz. Edition: 1000 copies.
Druk ukończono w 2017 r. Printed in 2017.

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji
oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej
www.wiadomoscikonserwatorskie.skz.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list
of reviewers are available on the Internet website
www.wiadomoscikonserwatorskie.skz.pl

Rada Naukowa – Scientific Board

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko
Politechnika Wroclawska (Polska) – przewodniczący
Wrocław University of Technology (Poland) – chairman

Prof. Maria Teresa Bartoli
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. Mario Docci
Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University in Rome (Italy)

Prof. Wolfram Jaeger
Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

Prof. dr hab. Andrzej Kadłuczka
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Prof. Tatiana Kirova
Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy)
Polytechnic University of Turin, University Uninettuno in Rome (Italy)

Prof. Andrzej Koss
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska)
Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Dr hab. Jadwiga Łukaszewicz, prof.
Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska)
Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

Prof. Emma Mandelli
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski
Politechnika Białostocka (Polska) / Bialystok University of Technology (Poland)

Prof. Claudio Modena
Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

Prof. Andre de Naeyer
Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

Dr hab. Piotr Rapp
Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

Prof. Gennaro Tampone
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. Angelo Di Tommaso
Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji
elektronicznej. Na stronie internetowej www.skz.pl dostępne są pełne wersje nume-
rów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in the electronic version. Full versions
of the journal issues are available in the pdf format on the Internet website www.skz.pl

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE
2017 dofinansowano ze środków Ministra
Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Journal of Heritage Conservation 2017 was sub-
sidised by the Minister of Culture and National
Heritage.

NARODOWY
PROGRAM
ROZWOJU
CZYTELNICTWA

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez
POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>),
BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)
oraz Index Copernicus (www.indexcopernicus.com)

Journal of Heritage Conservation are indexed by
POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)
BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)
and Index Copernicus (www.indexcopernicus.com/)

Od redakcji

Oddajemy do rąk naszych Czytelników drugi tegoroczny – 50. numer kwartalnika „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

W numerze tym, w dziale „Nauka”, w przeciwieństwie do numeru poprzedniego publikujemy artykuły, które poruszają problemy rewaloryzacji i ochrony zabytków nie tylko na terenie Polski, ale w szerszym kontekście. Zachęcamy m.in. do lektury artykułów dotyczących: problemów ochrony pekińskich hutongów; planu ochrony relikwii zespołu dawnego opactwa i klasztoru Altenmünster z epoki karolińskiej w niemieckim Lorsch; madryckich przykładów adaptacji zabytkowych struktur do nowych potrzeb; wybranych aspektów dokumentacji zabytków podczas archeologicznych badań powierzchniowych w regionie miasta At-Tafilea w Jordanii oraz artykułu podejmującego problem wzbogacania tkanki miejskiej Aleksandrii poprzez projektowanie terenów rekreacyjnych.

Z kolei w dziale „Prezentacje/Raporty” zwracamy uwagę m.in. na artykuł dotyczący ogrodów historycznych Europy w kontekście ich wartości i ochrony.

W bieżącym numerze wspominamy postać wybitnego archeologa, Profesora Andrzeja Żakiego, który, jak pisze Jan Gromnicki: „W swojej działalności obejmującej tak szerokie problemy badawcze nie zaniedbywał i w pełni doceniał ich aspekt konserwatorski, korzystając z współpracy z badaczami i specjalistami konserwacji zabytków budownictwa i architektury”.

Zapraszamy zatem naszych P.T. Czytelników do lektury WK, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do kolejnych numerów.

Redaktor Naczelny
Editor in Chief

Kazimierz Kuśnierz

From the Editor

We present our Readers with the second this year – and the 50th in all – issue of the quarterly “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

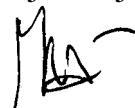
In this issue in the “Science” section, in contrast to our previous issue, we have published articles that address the question of revalorisation and monument protection not only in Poland, but in a broader context. We encourage you to read e.g. the articles concerning: problems associated with protecting hutongs in Beijing; a plan for protecting the relics of the former complex of the abbey and Altenmünster monastery from the Carolingian period in Lorsch, Germany; examples of adapting historic structures for new functions in Madrid; selected aspects of documenting monuments during archaeological surface research in the region of At-Tafilea in Jordan, and an article addressing the issue of enriching the urban tissue of Alexandria by designing leisure areas.

In turn, in the “Presentations/Reports” section we would like to draw your attention to e.g. the article concerning historic gardens in Europe in the context of their value and preservation.

In this issue we remember an eminent archaeologist, Professor Andrzej Żaki, who according to Jan Gromnicki: “In his work encompassing a wide spectrum of research problems, he did not neglect and fully appreciated their conservation aspect, cooperating with research scientists and experts in conservation of historic buildings and architecture”.

Therefore we invite our Readers to peruse the CN, as well as to send in scientific articles and reports from conservation work to be published in our next issues.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of Scientific Board

Jerzy Jasiński

NAUKA

<i>Adam Chałupski</i> Hutong. Próby konserwacji w wirach ewolucji Pekinu	7
<i>Dominika Kuśnierz-Krupa, Michał Krupa</i> Lorsch – dziedzictwo Karolingów. Wstęp do badań nad dziedzictwem kulturowym miasta	20
<i>Mateusz Gyurkovich</i> Adaptacje zabytkowych struktur dla nowych potrzeb – część 1 – wybrane przykłady z Madrytu	30
<i>Jacek Karmowski</i> Wybrane aspekty metodologiczne dokumentacji zabytków podczas nowych archeologicznych badań powierzchniowych przeprowadzonych przez Uniwersytet Jagielloński w Krakowie w regionie miasta At-Tafila (Jordania)	44
<i>Lukasz Wesółowski</i> Innowacyjne rozwiązania projektowe elewacji nowych budynków w historycznych pierzejach miast – wybrane przykłady	54
<i>Rafał Malik</i> Grybów. Charakterystyka rozplanowania miasta lokacyjnego w oparciu o wyniki badań nad wielkością i kształtem działki siedliskowej	64
<i>Zdzisława Tottoczko, Tomasz Tottoczko</i> Preliminaria do nowego symbolizmu w architekturze zaawansowanego postmodernizmu	74
<i>Shahira Sharaf El Din, Ghada Ragheb</i> Wzbogacanie tkanki miejskiej Aleksandrii poprzez planowanie terenów rekreacyjnych	93
<i>Klaudia Cechini</i> Wśród kamienic mieszczańskich Krakowa	101

SCIENCE

<i>Adam Chałupski</i> Hutong. Attempts at conservation during turbulent evolution of Beijing	7
<i>Dominika Kuśnierz-Krupa, Michał Krupa</i> Lorsch – Carolingian heritage. Introduction to research on the cultural heritage of the town	20
<i>Mateusz Gyurkovich</i> Adaptations of historic structures for new functions – part 1 – selected examples from Madrid	30
<i>Jacek Karmowski</i> Some methodological aspects of documentation in new archaeological survey in at-Tafila District (Jordan) carried out by Jagiellonian University in Cracow (Poland)	44
<i>Lukasz Wesółowski</i> Innovative design solutions for new building façades in historical street frontages – selected examples	54
<i>Rafał Malik</i> Grybow. Characteristics of spatial planning of a chartered town based on studies of the size and shape of a settlement plot	64
<i>Zdzisława Tottoczko, Tomasz Tottoczko</i> Preliminaries for new symbolism in the architecture of advanced post-modernism	74
<i>Shahira Sharaf El Din, Ghada Ragheb</i> Strengthening Alexandria Urban Fabric by planning urbanism's walkable area	93
<i>Klaudia Cechini</i> Among tenement houses of Krakow	101

PREZENTACJE – RAPORTY

Ryszard Jurkiewicz
Elektroniczne osuszanie murów.
30 lat doświadczeń w Polsce 109

Barbara M. Werner
Ogrody historyczne Europy – wartości
do zachowania – kultura, natura,
dziedzictwo 115

WSPOMNIENIA

Jan Gromnicki
Profesor Andrzej Żaki (1924–2017) 122

KSIAŻKI

Bożena Wierzbicka
Małgorzata Popiołek, *Od kamienicy
do muzeum. From a Tenement House
to a Museum. Historia siedziby Muzeum
Warszawy na Rynku Starego Miasta.
The History of the Museum of Warsaw's
Site in the Old Town Market Square* 124

PRESENTATIONS AND REPORTS

Ryszard Jurkiewicz
Electronic solutions for drying out damp
walls. 30 years of experience in Poland 109

Barbara M. Werner
European historical gardens – values
to be conserved – culture, nature,
heritage 115

POSTHUMOUS TRIBUTES

Jan Gromnicki
Profesor Andrzej Żaki (1924–2017) 122

BOOKS

Bożena Wierzbicka
Małgorzata Popiołek, *Od kamienicy
do muzeum. From a Tenement House
to a Museum. Historia siedziby Muzeum
Warszawy na Rynku Starego Miasta.
The History of the Museum of Warsaw's
Site in the Old Town Market Square* 124

Adam Chałupski*

Hutong. Próby konserwacji w wirach ewolucji Pekinu

Hutong. Attempts at conservation during turbulent evolution of Beijing

Słowa kluczowe: Chiny, Pekin, hutong, Si He Yuan, dom dziedzińcowy, konserwacja, rehabilitacja, gentryfikacja, akupunktura urbanistyczna, olimpiada, turystyka miejska, Nan Luo Gu Xiang, Wu Liangyong

Key words: China, Beijing, hutong, Si He Yuan, courtyard residence, conservation, rehabilitation, gentrification, urban acupuncture, Olympics, urban tourism, Nan Luo Gu Xiang, Wu Liangyong

Na dalekim wschodzie Azji, u progu wyżyn rozkwita na nowo dawna stolica wielkiego chińskiego imperium. Jej tętniące życiem centrum przecina biegnąca z południa na północ Smocza Żyła, oś czasu i przestrzeni wiążąca teraźniejszość z dziewięcioma wiekami historii Pekinu¹. Pod panowaniem kolejnych dynastii Yuan, Ming i Qing rozwijały się wzdłuż niej misternie zaplanowane sekwencje zabudowy hutongów, które niczym testament, uwieczniły tam wzór starożytnej chińskiej sztuki planowania i architektury. Ten niewielki skrawek starodawnej tkanki miasta, który przetrwał po dziś dzień, rodzi pytanie o rolę architekta w procesie modernizacji urbanistycznej. Jednym ze współczesnych spadkobierców tradycji chińskich budowniczych jest profesor Wu Liangyong, który jako współzałożyciel Wydziału Architektury Uniwersytetu Tsinghua w Pekinie odegrał znamienne rolę w toczącej się od dekad dyskusji o ochronie hutongów Starego Miasta. Dzięki dokonaniom profesora Wu można nie tylko prześledzić chronologię pekińskiej “osi czasu”, ale także zrozumieć, na czym polega trudność w powiązaniu jej z teraźniejszością.

HUTONG I SI HE YUAN

Klasyczny hutong ukształtował się drogą ewolucji struktur społeczno-urbanistycznych na przestrzeni dziejów chińskiego osadnictwa. W starożytnych miastach Chin ortogonalna siatka dróg wyłoniła się z systemu,

In the far east of Asia, at the foot of the uplands, the former capital of the great Chinese empire is flourishing again. The Dragon Vein, running from the south to the north, an axis of time and space linking the present times to the nine centuries of Beijing history crosses its vibrant centre¹. Under the rule of the subsequent Yuan, Ming and Qing dynasties, intricately planned sequences of hutong buildings developed along it, which like a testament immortalised the model of ancient Chinese art of planning and architecture. That tiny piece of ancient city tissue that has survived until today poses the question about the role of architect in the process of urban modernisation. One of the contemporary heirs to the tradition of Chinese builders is Professor Wu Liangyong who, as the co-founder of the Faculty of Architecture of the Tsinghua University in Beijing played a significant role in the decades-long discussion concerning protecting the hutongs in the Old City. Thanks to Professor Wu's achievements one can not only trace the chronology of Beijingers "time axis", but also understand the difficulty in linking it to the present.

HUTONG AND SI HE YUAN

The classical hutong evolved from social-urban structures throughout the history of Chinese settlement. In ancient cities of China, the orthogonal road grid emerged from the system called in Mandarin *jingtian* –

* mgr inż. arch.

Ryc. 1. Klasyczny kompleks zabudowy Si He Yuan na obrzeżach Pekinu. Autor: Adam Chalupski, 2013

Fig. 1. Classic Si He Yuan complex on the outskirts of Beijing. Author: Adam Chalupski, 2013

Ryc. 2. Pawilon narożny zabudowy Si He Yuan widziany z zewnątrz. Autor: Adam Chalupski, 2012

Fig. 2. Corner pavilion of a Si He Yuan seen from outside. Author: Adam Chalupski, 2012

zwanego po mandaryńsku *jingtian*, „pola i studni”, którego układ sprzyjał równemu podziałowi ziemi oraz wydajnej dystrybucji wody ze wspólnego źródła. To najprawdopodobniej właśnie studni – miejscu zebrania, wymiany handlowej oraz kulturalnej – zawdzięcza swą nazwę hutong (w języku mongolskim *hotong* oznacza „drogę do studni”)². Wczesne miasta królewskie charakteryzował układ zabudowy oparty na tzw. magicznym kwadracie *Lo Shu*, na planie którego od czasu objęcia władzy przez dynastię Han w 206 r. n.e. zaczęto organizować ogrodzone murem zespoły budynków dziedzińcowych, zwanych w oddziały, zwane *fangli*. Zwykli mieszkańcy mieli zakaz opuszczania murów *fangli*, co ułatwiało elicie rządzącej sprawowanie nad nimi kontroli. W okresie panowania dynastii Song (960–1279 n.e.) autonomia *fangli* ulegała stopniowemu rozmyciu, a miasta wykształciły nową morfologię, którą cechowała integracja głównych ulic z otaczającą zabudowę dziedzińcową, siecią wąskich alejek, zwanych hutongami. Jednym z najstarszych zachowanych w Pekinie przykładów miejskiej ulicy z czasów dynastii Yuan jest omawiany dalej *Nan Luo Gu Xian* sprzed ponad 700 lat. System tamtejszych ulic podlegał charakterystycznej hierarchii, przechodząc stopniowo z ruchliwych dróg publicznych, przez coraz węższe hutongi, aż do pry-

Ryc. 3. Klasyczny układ wejściowy do dziedzińca Si He Yuan. Autor: Adam Chalupski, 2013

Fig. 3. Classic entrance layout onto the Si He Yuan courtyard. Author: Adam Chalupski, 2013

“field and well”, which encouraged equal division of land and efficient distribution of water from a common spring. It might have been a well – a meeting point, a place of trade and cultural exchange that was the origin of the term hutong (in Mongolian *hotong* means “a way to the well”)². Early royal cities were characterised by a building layout based on the so called magic square *Lo Shu*, on the plan of which complexes of courtyard buildings were erected surrounded by a wall, and organised into units known as *fangli*, since the Han dynasty came to power in 206 A.D. Ordinary inhabitants were forbidden to leave the walls of *fangli*, which made it easy for the ruling elite to control them. During the reign of the Song dynasty (960–1279 A.D.) autonomy of *fangli* gradually blurred, and cities created a new morphology which was characterised by integration of main streets with the surrounding courtyard buildings by a network of narrow alleyways called hutongs. One of the oldest examples of a city street from the Yuan dynasty period, preserved in Beijing, is the discussed below *Nan Luo Gu Xian*, from over 700 years ago. The system of those streets represented a characteristic hierarchy, gradually changing from busy public streets, through ever-narrower hutongs, to private courtyard residences called *Si He Yuan* meaning “a courtyard with four walls”³.

watnych domów dziedzicznych, zwanych *Si He Yuan*, czyli „dziedziniec z czterema ścianami”³.

Styl zabudowy *Si He Yuan* praktykowano w Chinach od ponad 3 tys. lat. Do największych i najznakomitszych przykładów, które przetrwały do dziś, można zaliczyć leżącą w samym sercu Pekinu imperialną zabudowę Zakazanego Miasta z XV wieku. Bardziej klasyczne jednostki *Si He Yuan* lokalizowano w hutongach rozpostartych wzdłuż osi centralnej, a ich plan i struktura podlegały ścisłym zasadom konstrukcji, będącej wzorem licznie powielanych modułów. Typowy *Si He Yuan* składał się z trzech lub czterech pawilonów otaczających położony wzdłuż osi dziedziniec, stanowiący wspólną przestrzeń sąsiedzka, ku której zwrócone były przednie fasady domostw. Introwertyczny układ budynków wzmacniał granicę między przestrzenią prywatną a publiczną, tworząc oazę spokoju, służącą rezydentom do wyciszenia i kontemplacji⁴. Ramy bram wejściowych malowano na czerwono, a gładkie mury budynków powstawały z szarej cegły, którą szlifowano tak, aby po jej ułożeniu spoiny były niewidoczne. Staranny detal wykończenia świadczył nie tylko o wysokiej kulturze, ale i o statusie społecznym mieszkańców – tylko arystokraci mieli przywilej dekorowania elewacji kolorami i krycia dachów podwójną warstwą dachówki. *Si He Yuan* tradycyjnie zamieszkiwany był przez jedną rodzinę, pozostając przez wieki substytutem wysokiej rangi społecznej właścicieli. Wraz z ustąpieniem ostatniej dynastii Qing w 1912 r. domy dziedziczne zaczęły tracić pierwotny walor, ulegając coraz silniejszym modyfikacjom i przeludnieniu. W 1934 r. ówczesny burmistrz Pekinu, świadom wartości zabudowy historycznej, zaproponował program ochrony poprzez stworzenie specjalnej strefy turystycznej w obrębie murów Starego Miasta. Plan ten nie doczekał skutku z powodu wybuchu wojny z Japonią w 1937 r.⁵

ERA PO 1949 ROKU

Wraz z powstaniem w 1949 r. Chińskiej Republiki Ludowej władze komunistyczne zdecydowały o ustanowieniu nowej stolicy w Pekinie⁶. Wybór ten wywołał silny dyskurs wśród lokalnych planistów, wiązał się bowiem z planami zastąpienia zabytkowej zabudowy Starego Miasta nową infrastrukturą administracyjną z siedzibami dla rządu. Ponadto, stworzone w asyście sowieckich specjalistów plany, definiowały przyszły kierunek rozwoju miasta według nowej osi wschód-zachód. „Planom przyświecała idea mówiąca, iż aby stworzyć nowy świat, należy zniszczyć stary”, wspomina profesor Wu, którego wielki mentor, ówczesny kierownik Wydziału Architektury Uniwersytetu Tsinghua profesor Liang Sicheng, był jednym z głównych przeciwników planowanych zmian. Jego zwolennicy argumentowali, że nowa administracja rządowa nie pomieści się w murach dawnego miasta, kompletnie zrujnuje tradycyjny układ ulic i spowoduje destrukcję około 130 tys. budynków. Zaproponowany przez prezerwacjonistów tzw. plan Lianga-Chena zakładał odseparowanie obszarów rozwoju od historycznych części miasta, tak aby sprostać

The building style of *Si He Yuan* was practised in China for over three thousand years. Among the largest and the most outstanding examples which have survived until today are the imperial buildings of the Forbidden City from the 15th century, located at the very heart of Beijing. More classical units of *Si He Yuan* were located in hutongs stretched along the central axis, and their plan and structure followed strict construction principles that served as a pattern for frequently copied modules. A typical *Si He Yuan* consisted of three or four pavilions surrounding a courtyard located along the axis, with the facades of the houses facing that shared neighbourly space. The introvert arrangement of buildings emphasised the boundary between the private and public space, creating a haven of peace used by residents for calming down and contemplation⁴. The frames of entrance gates were painted red, and smooth walls of buildings were made from grey bricks which were so polished that after they had been laid the joints were invisible. Neat finishing bore testimony not merely of high culture, but also of the social status of residents – only aristocrats were privileged to decorate elevations in colours to cover the roofs with a double layer of roof tiles. Traditionally *Si He Yuan* was inhabited by one family, for centuries remaining a substitute of a high social rank of its owners. With the fall of the last dynasty Qing in 1912, courtyard houses began to lose their original value, undergoing considerable modifications and becoming overpopulated. In 1934, the then mayor of Beijing, aware of the value of the historic buildings, proposed a protection programme by establishing a special tourist zone within the walls of the Old City. The plan was never implemented because the war with Japan broke out in 1937⁵.

ERA AFTER 1949

With the creation of the People's Republic of China (PRC) in 1949, communist authorities decided to establish the new capital in Beijing⁶. The choice sparked off a heated debate among local planners, as it involved plans of replacing the historic buildings of the Old City with new administrative infrastructure with government seats. Moreover, the plans created with the aid of Soviet specialists determined the future development of the city along the new east-west axis. “The idea lying behind the plans stated that in order to create a new world, the old one must be destroyed”, recalls professor Wu whose eminent mentor – then the director of the Faculty of Architecture at the Tsinghua University – professor Liang Sicheng, was one of the main opponents of the planned changes. His supporters argued that the new government administration would not fit into the former city, would completely ruin the traditional street layout and result in destruction of approximately 130 thousand buildings. The so called Liang-Chen plan, proposed by preservationists, suggested separating areas of development from historic parts of the city in order

Ryc. 4. Przykład dziedzińca w Si He Yuan. Autor: Adam Chałupski, 2013

Fig. 4. Example of a courtyard in Si He Yuan. Author: Adam Chałupski, 2013

Ryc. 5. Przykład historycznej zabudowy Si He Yuan w centrum Pekinu ul Dong Si Wu Tiao. Autor: Adam Chałupski, 2014

Fig. 5. Example of historic buildings of Si He Yuan in the centre of Beijing, Dong Si Wu Tiao Street. Author: Adam Chałupski, 2014

Ryc. 6. Przykład alejki hutongu. Autor: Adam Chałupski, 2010

Fig. 6. Example of the hutong alleyway. Author: Adam Chałupski, 2010

ich zróżnicowanym funkcjom. Miało się to odbyć poprzez umiejscowienie planowanej infrastruktury wzdłuż nowej osi północ-południe, zlokalizowanej poza murami Starego Miasta⁷. W tym samym czasie profesor Wu przeprowadził jedno z pierwszych badań nad konserwacją pekińskiej zabudowy Si He Yuan, które przedstawił lokalnym władzom. Niestety większość zabiegów na rzecz ocalenia historycznej tkanki nie uwzględniała potrzeb ekonomicznych Chin, których gospodarka po latach wojen znajdowała się w stanie ruiny – i to w rezultacie zdecydowało o fasku podjętych przedsięwzięć⁸.

Zainicjowany wkrótce plan transformacji Pekinu przebiegał pod hasłem *jiucheng gaizao*, odnoszącym się do całkowitej przebudowy, a wzorowane na stalinowskim modernizmie idee odmawiały pierwszeństwa tradycji. W ciągu następnej dekady rozebrano większość murów wokół Starego Miasta, a oryginalna zabudowa marniała w cieniu chaotycznie stawianych bloków i fabryk, dezorganizujących oryginalną harmonię miasta. Ucierpiały wtedy także okolice *Nan Luo Gu Xian*, gdzie zaczęto lokalizować instytucje rządowe⁹. Jako że rozwój mieszkalnictwa nie nadążał za stale rosnącymi potrzebami powiększającej się populacji miejskiej, rząd obniżał ceny najmu, doprowadzając tym samym do wzrostu

to fulfil their diverse functions. It was to be achieved by situating the planned infrastructure along a new north-south axis located outside the walls of the Old City⁷. At the same time, professor Wu carried out the first research on the conservation of Si He Yuan buildings in Beijing, which he presented to local authorities. Unfortunately, the majority of efforts aimed at preserving the historic tissue did not consider the economic needs of China whose economic situation, after years of warfare was quite desperate – and consequently decided about the failure of the undertaking⁸.

The slogan of the soon initiated plan for transforming Beijing was *jiucheng gaizao*, meaning a complete transformation, and the ideas following Stalin's modernism did not give priority to tradition. Within the next decade, the larger part of walls around the Old City were demolished, and original buildings deteriorated overshadowed by chaotically erected blocks of flats and factories disrupting the original harmony of the city. The surroundings of *Nan Luo Gu Xian*, where government institutions started to be housed, also suffered at the time⁹. Since the development of housing did not keep up with the constantly growing demand of the increasing urban population, the government lowered rents, thus causing a surge in population density in the Old City.

gęstości zaludnienia w Starym Mieście. Niskie wpływy z czynszu i niepewna sytuacja polityczna uniemożliwiły wdrożenie planów konserwacji zabudowy mieszkalnej, przez co w ciągu pierwszych 15 lat trwania ChRL zaniedbania i niewystarczające dofinansowanie poskutkowało podwojeniem liczby podupadających *Si He Yuan*. W połowie lat 60. rozwój przestrzenny miasta uległ paraliżowi za sprawą trwającej przez 10 lat rewolucji kulturalnej. Jej zakończenie zbiegło się z silnym trzęsieniem ziemi, w efekcie którego znacznie ucierpiała historyczna zabudowa Pekinu. Zbieg obu zdarzeń wpłynął na gwałtowny wzrost liczby budowanych w pośpiechu nieformalnych budynków, które za przyzwoleniem władz wrastały w zabudowę hutongów. Po wprowadzeniu w życie wszechstronnego planu rozwoju budownictwa mieszkaniowego od 1974 do 1986 roku w Starym Mieście wybudowano ok. 7 mln m² powierzchni mieszkalnej, co według statystyk prezentowanych przez Wu stanowiło 70% całego budownictwa mieszkaniowego, stworzonego tam po 1949 roku¹⁰.

W miarę rozwoju stolicy wzrastała świadomość potrzeby ochrony wielkoskalowych budynków historycznych, wciąż jednak mało uwagi koncentrowano na ochronie tradycyjnej zabudowy dziedzińcowej. W 1978 r. profesor Wu, który objął kierownictwo na Wydziale Architektury Uniwersytetu Tsinghua po tragicznie zmarłym w czasie rewolucji kulturalnej Liangu, ponowił apel dotyczący renowacji starej części miasta. Cztery lata później Chińska Rada Stanu zapowiedziała wprowadzenie ochrony „miejsc historycznych i kulturalnych”. Dzięki temu Pekin uzyskał zgodę na realizację planu przestrzennego, który zawierał listę 25 stref objętych ochroną. Przyjęte plany miały jednak wątpliwą wartość, bo do lat 90 powierzchnia niskiej zabudowy centrum skurczyła się z 17 mln m² do 11 mln m², z czego tylko 2,1 mln m² stanowiły pałace oraz tradycyjne *Si He Yuan*. Ponadto przeprowadzony przez grupę Lianyonga wywiad terenowy w hutongu Ju'er (ulicy Chryzantemowej), przy *Nan Luo Gu Xian* (obszarze wyszczególnionym w liście 25 stref pod ochroną) wykazał, że większość gospodarstw korzystała z niewystarczającej infrastruktury wodno-kanalizacyjnej, a wiele budynków było zalanych wodą, zagrażając katastrofą budowlaną¹¹.

PROJEKT PILOTAŻOWY REHABILITACJI HUTONGU JU'ER

W celu opracowania odpowiedniej strategii dla podupadającej zabudowy władze Pekinu zezwoliły profesorowi Wu na wykonanie eksperymentalnego projektu pilotażowego w hutongu Ju'er. Przygotowując projekt „Nowego Domu Dziedzińcowego” profesor kierował się teorią tzw. „organicznej odnowy”, polegającej na procesie regeneracji małych obszarów, które stopniowo miały rozwijać się w samowystarczalne komuny. Postulował: „odstąpienie od wzorowanej na Hilbersheimerze i Le Corbusierze strategii brutalnego zastępowania tradycyjnych miast nową formą, opartą na utopijnej

Low revenue from rents and unstable political situation made it impossible to implement the plans for housing conservation, due to which during the first 15 years of the existence of PRC neglect and insufficient funding resulted in doubling the number of deteriorating *Si He Yuan*. During the mid-1960s, the spatial development of the city was paralysed because of the Cultural Revolution that lasted 10 years. Its end coincided with a massive earthquake as a result of which historic buildings in Beijing were badly damaged. That coincidence amplified the rapidly increasing number of hastily erected informal buildings which, with the authorities' permission, took root among the hutongs. After the implementation of the comprehensive plan of housing development between 1974 and 1986 app. 7 million m² of housing space was built in the Old City which, according to the statistics presented by Wu, constituted 70% of all the housing constructions created there after 1949¹⁰.

With the development of the capital rose the awareness of the need to protect large-scale historic buildings – yet still little attention was paid to protection of traditional courtyard buildings. In 1978, professor Wu, who took over the management of the Faculty of Architecture at the Tsinghua University after Liang who died tragically during the Cultural Revolution, repeated his appeal concerning renovation of the old part of the city. Four years later, the Chinese State Council announced introducing protection for “historic and cultural sites”. Thanks to that Beijing obtained a permission to realise a spatial plan that included a list of 25 zones under protection. However, the approved plans were of dubious value because until the 1990s the area of low-rise buildings in the centre dwindled from 17 million m² to 11 million m², of which only 2.1 million m² were palaces and traditional *Si He Yuan*. Moreover, a field survey carried out by Lianyong's group in the Ju'er hutong (Chrysanthemum Street), near *Nan Luo Gu Xian* (the area listed among 25 zones under protection) revealed that the majority of households had insufficient water-and-sewer infrastructure, and many buildings were flooded which might result in a construction disaster¹¹.

PILOT PROJECT FOR REHABILITATION OF THE JU'ER HUTONG

In order to prepare a suitable strategy for deteriorating buildings, Beijing authorities allowed professor Wu to conduct an experimental pilot project in the Ju'er hutong. Preparing the project of a “New Courtyard House”, professor applied the theory of so called “organic renewal”, involving the process of regenerating small areas which were gradually to develop into self-sufficient communities. He postulated: “renouncing the strategy, modelled on Hilbersheimer and Le Corbusier, of brutally replacing traditional cities with a new form based on utopian technology”, suggesting

technologii”, proponując w zamian stworzenie „miasta w mieście” i przystosowanie tradycyjnej zabudowy do współczesnego stylu życia¹². Rząd wspomagał przedsięwzięcie finansowo pod hasłem *Xiu Jiu Ru Jiu* „naprawianie starego tak, aby wyglądało na stare”, dbając, aby rekonstrukcja uwzględniała walory zabudowy tradycyjnej. W latach 1989–1993 dwie pierwsze fazy projektu objęły łącznie ponad 200 gospodarstw, a prace rozpoczęto od rozbiórki najbardziej zagrożonych budynków. Zaproponowany „Nowy Dom Dziedzińcowy” był wyższy od tradycyjnego i w tym celu podniesiono dopuszczalną wysokość budynków do trzech pięter – ale tak, aby nie przewyższały wysokością objętych ochroną drzew. W rezultacie odbudowy powiększono przestrzeń użytkową zabudowy o 2,5 raza, zachowując jednocześnie główne cechy architektoniczne tradycyjnego *Si He Yuan*¹³.

Pierwszy sondaż przeprowadzony wśród mieszkańców po oddaniu budynku do użytku wykazywał zadowolenie rezydentów, jednak późniejsze studia wskazywały na pewne problemy. Ze względu na obowiązek nakazujący wykupienie nowych mieszkań uboższa część lokatorów zmuszona była wyprowadzić się do innych części miasta. Po kilku latach okazało się, że budynki wykonane w I fazie były w całości zamieszkałe przez nowych lokatorów, którzy nie zdołali wykształcić bliskich relacji sąsiedzkich, typowych dla społeczności *Si He Yuan*. Profesor Wu przyznał później, że strategia przesiedlenia lokatorów była jednym z głównych problemów, jako że przed rozpoczęciem projektu nie przeprowadzono na ten temat wystarczających badań i „brakowało równowagi między procesem finansowania a racjami społeczeństwa”¹⁴. Tymczasem problematyka wysokości nowej zabudowy była analizowana m.in. w studiach porównawczych, przeprowadzonych (po ponad dwóch dekadach) przez Chun Zhanga oraz Bin Lu. Ich badanie wykazuje, że lokatorzy odnowionej zabudowy pobliskiego hutongu *Nan Luo* – projektu, w którym zachowano oryginalną wysokość budynków, w przeciwieństwie do mieszkańców projektu Ju'er, zdołali utrzymać tradycyjne więzi sąsiedzkie. Mimo krytyki projekt pilotażowy hutongu Ju'er otrzymał wiele międzynarodowych nagród, nie doczekał się jednak emulacji w innych częściach miasta i został wstrzymany w III fazie. Kwestią dyskusji jest, czy był to udany eksperyment, niemniej jednak w kontekście zbliżających się przemian czekających Pekin był on niewątpliwie najlepszą, na miarę swoich czasów, próbą regeneracji pekińskiej zabudowy dziedzińcowej¹⁵.

KONSEKWENCJE TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ CHIN

Wiele studiów dotyczących konserwacji pekińskich hutongów wykazuje, że kolejna fala destrukcji tradycyjnej zabudowy nastąpiła w konsekwencji silnych przemian ekonomicznych Chin¹⁶. W 1990 r., kiedy dużo uwagi skoncentrowano na obiecującej realizacji projektu pilotażowego hutongu Ju'er, rząd postanowił wykorzystać jego początkowy sukces dla promocji oficjalnego programu odnowy starych i zniszczonych domostw –

instead creating “a city within a city” and adjusting traditional buildings to modern lifestyle¹². The government supported the enterprise financially, using the motto *Xiu Jiu Ru Jiu* “repairing the old so that it looks old”, and taking care that the reconstruction took into account the virtues of traditional buildings. In the years 1989–1993, the first two stages of the project included over 200 households, and the work commenced by dismantling the most endangered buildings. The proposed “New Courtyard House” was higher than the traditional one, and for that reason the permissible height of buildings was raised to three storeys – but in such a way that they were not higher than the trees under protection. As a result of the reconstruction, the utility space of the buildings was increased 2.5 times, while at the same time main architectonic features of the traditional *Si He Yuan* were preserved¹³.

The first opinion poll carried out among inhabitants after the completion of the building indicated the residents were satisfied; however, later studies revealed certain problems. Because of the obligation to buy out new flats, poorer tenants had to move out to other parts of the city. After several years, it turned out that the buildings constructed during the 1st phase were entirely occupied by new residents who did not manage to form close neighbourly relations, typical for the *Si He Yuan* communities. Professor Wu admitted later, that the strategy of relocating residents was one of the main problems, since no sufficient research on the issue was conducted before starting the project and “there was no balance between the process of financing and arguments offered by the society”¹⁴. In the meantime, the issue of height of new buildings was analysed e.g. in comparative studies conducted (after over two decades) by Chun Zhang and Bin Lu. Their research showed that residents of renewed buildings in the nearby *Nan Luo* hutong, the project in which the original height of buildings had been preserved, were able to maintain traditional neighbourly relations in contrast to the residents from the Ju'er project. Despite criticism, the pilot project of the Ju'er hutong received many international awards, though it was not emulated in other parts of the city and was stopped in the 3rd phase. It is debatable whether the experiment was successful; nevertheless in the context of approaching transformations awaiting Beijing, it was definitely the best attempt, for its time, at regeneration the courtyard buildings in Beijing¹⁵.

CONSEQUENCES OF THE ECONOMIC TRANSFORMATION IN CHINA

Several studies concerning conservation of hutongs in Beijing indicate that the next wave of destroying traditional buildings occurred as a consequence of radical economic changes in China¹⁶. In 1990, when much attention was paid to the promising realisation of the pilot project of the Ju'er hutong, the government decided to use its initial success to promote the official programme for renovating old and decrepit houses – the Old and

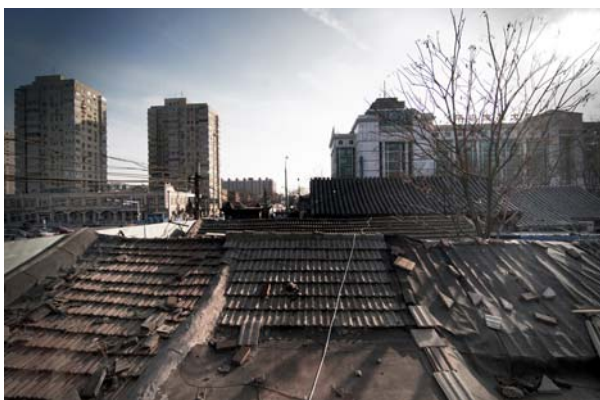
Ryc. 7. Zabudowa Si He Yuan, widok z alejki hutongu. Autor: Adam Chałupski, 2010

Fig. 7. Buildings of Si He Yuan, view from the hutong alley. Author: Adam Chałupski, 2010

Ryc. 8. Klasyczny przykład alejki hutongu. Autor: Adam Chałupski, 2010

Fig. 8. Classic example of the hutong alley. Author: Adam Chałupski, 2010

Ryc. 9. Nie reperowane budynki w hutongów w centrum Pekinu Dong Si Shi Tiao. Autor: Adam Chałupski, 2013

Fig. 9. Neglected buildings of the Dong Si Shi Tiao hutong in the centre of Beijing. Author: Adam Chałupski, 2013

Ryc. 10. Projekt pilotażowy hutongu Ju'er Profesora Wu. Autor: Mathias Magg

Fig. 10. Pilot project of the Ju'er hutong by Professor Wu. Author: Mathias Magg

Ryc. 11. Rozebrane budynki dziedzińcowe w przygotowaniu do budowy bloków na obrzeżach Pekinu. Autor: Adam Chałupski, 2011

Fig. 11. Dismantled courtyard buildings in preparation for erecting blocks of flats on the outskirts of Beijing. Author: Adam Chałupski, 2011

Ryc. 12. Główna ulica hutongu Nan Luo Gu Xiang. Autor: Keso S.

Fig. 12. Main street of the Nan Luo Gu Xiang hutong. Author: Keso S.

Old and Dilapidated House Renewal (ODHR). Kontrolowana dotychczas wyłącznie przez władzę odbudowa miasta miała na celu poprawę warunków życia obywateli, jednak wraz z transformacją chińskiej gospodarki – ze sterowanej centralnie ku wolnemu rynkowi, coraz większą rolę zaczęły odgrywać firmy deweloperskie, które przykładały znacznie mniej uwagi do kwestii społecznych. W 1992 r. zezwolono na kupno, sprzedaż i dzierżawę ziemi w obrębie Pekinu, dając tym samym zielone

Dilapidated House Renewal (ODHR). Reconstruction of the city, previously controlled exclusively by the authorities, was meant to improve the living conditions of the citizens, however with the transformation of the Chinese economy – from centrally planned to free market – an increasingly bigger part was played by developer companies which put much less emphasis on social issues. In 1992, buying, selling and leasing land within Beijing was permitted, thus giving the private building

światło dla prywatnego sektora budowlanego. Lokalny rząd stopniowo ograniczał finansowanie rozwoju miast, generując jednocześnie coraz większe zyski ze sprzedaży ziemi. W trosce o dziedzictwo historyczne kierowano niszczącą zabudowę na rynki nieruchomości, licząc na jego rewaloryzację przy pomocy prywatnych inwestorów. Decentralizacja fiskalna, przekazująca kompetencje niższym podmiotom władz lokalnych, które zarządzały prywatyzowanymi przedsiębiorstwami państwowymi, ułatwiała elitom przejmowanie projektów ogłaszanych przez rząd. Korzystając z prawa nadawanego przez ODHR, pod pretekstem konserwacji firmy burzyły części Starego Miasta, korzystając jednocześnie z wciąż przysługujących im dotacji i ulg. Następnie blokowały proces odbudowy do czasu wynegocjowania korzystnych zmian w warunkach zabudowy – tak stało się również w przypadku kolejnych faz projektu rewitalizacji hutongu Ju'er. Napędzając w taki sposób wzrost ekonomiczny rząd „przymykał oko” na normy określające wygląd budynków i zasady relokacji ludności, uwalniając ziemię i przechwytyjąc wartość wymienną w tandemie z quasi-prywatnym sektorem budowlanym.

NAN LUO GU XIANG W PRZEDDZIEŃ OLIMPIADY 2008

Decyzja o przyznaniu Pekinowi statusu miasta olimpijskiego była dla władz kolejną doskonałą okazją legitymizującą inicjację procesu głębokiej ingerencji w strukturę urbanistyczną stolicy. W tym duchu, na początku nowego millennium pekińska Komisja Planowania Miasta kontynuowała wdrażanie serii wcześniejszych rozporządzeń ODHR, dotyczących konserwacji 25 stref pod ochroną. W planach była m.in. redukcja populacji starej części miasta o prawie 118 tys. osób oraz zastosowanie „minimalnej interwencji” w procesie odnowy hutongów, których liczebność od 1949 do 2004 roku zmalała już ponad czterokrotnie. Ponadto nowa strategia zaostrzająca wymogi dotyczące interwencji w tkankę historyczną zmuszała inwestorów do brutalnej modernizacji stref nieobjętych ochroną, co dążący do poprawy prestiżu miasta rząd przyjmował z aprobatą¹⁷.

Usiany zabudową *Si He Yuan* obszar *Nan Luo Gu Xiang* pod wpływem dotychczasowych nieformalnych przemian przeludnił się, tracąc swój tradycyjny walor, przez co stał się jednym z głównych celów mocno nagłośnionej akcji konserwatorskiej. Z inicjatywy lokalnych władz wykonano tam szereg robót poprawiających bezpieczeństwo i wizerunek okolicy, m.in. poprzez wzmocnienie struktury budynków, poprawę instalacji sanitarnych oraz rozbiórkę nielegalnych obiektów. Podwyższenie kryteriów ochrony dziedzictwa historycznego miasta wiązało się również z rosnącym zapotrzebowaniem sektora turystycznego na autentyczność architektury zabytkowej. W związku z tym postępowi odnowy towarzyszyła stopniowa komercjalizacja głównej ulicy oraz wzrost liczebności turystów eksplorujących egzotyczne zaułki hutongów. Na tym etapie tradycyjna granica, wyznaczająca prywatną strefę życia mieszkańców

sector a green light. Local authorities gradually restricted financing city development, at the same time generating ever-bigger profits from land sales. Out of concern for historic heritage, dilapidated buildings were put on the real estate market, hoping they would be restored with the aid of private investors. Fiscal decentralisation, transferring the competence to lower levels of local authorities which managed privatised state companies, made it easy for the elites to take over projects announced by the government. Abusing the right granted by the ODHR, under the pretext of conservation, companies demolished parts of the Old City simultaneously using the subsidies and tax relief they were still entitled to. Then, they blocked the reconstruction process until they negotiated advantageous changes in building development conditions – and so it happened in the case of subsequent stages of the revitalization project of the Ju'er hutong. Accelerating the economic growth in this way, the government “turned a blind eye” to norms determining the appearance of buildings and principles for relocating people, while freeing land and intercepting the exchange value in tandem with the quasi-private building sector.

NAN LUO GU XIANG ON THE EVE OF THE 2008 OLYMPICS

The decision about granting Beijing the status of the Olympics city was, for the authorities, another perfect opportunity legitimising the start of a process of considerable interference into the urban structure of the capital. In this spirit, at the beginning of the new millennium, the Beijing City Planning Commission continued implementing a series of previous ODHR regulations concerning the conservation of 25 zones under protection. The plans included e.g. reducing the population of the old part of the city by almost 118 thousand inhabitants, and applying “minimum interference” in the process of renovating hutongs whose number grew four times smaller in the period between 1949 and 2004. Moreover, a new strategy tightening requirements concerning interference into historic tissue, forced investors to brutally modernise unprotected zones which was approved by the government aiming at improving the prestige of the city¹⁷.

Under the influence of previous informal transformations, the area of *Nan Luo Gu Xiang* covered with *Si He Yuan* buildings, became overpopulated and lost its traditional value, due to which it became one of the main targets of a highly publicised conservation activity. On the initiative of the local authorities, much work was carried out there to improve the safety and image of the neighbourhood, e.g. by reinforcing building structure, improving sanitary installation and dismantling illegal objects. Tightening the criteria for protecting the historic heritage of the city was also connected to the growing demand of the tourist sector for authenticity of historic architecture. Because of that, progress in renovation was accompanied by a gradual commercialization of

Ryc. 13. Poprawa infrastruktury sanitarnej w przygotowaniach do Olimpiady. Autor: Adam Chałupski, 2010

Fig. 13. Improving sanitary infrastructure in preparation for the Olympics. Author: Adam Chalupski, 2010

Ryc. 14. Odnowiona część hutongu Da Shi Lar. Autor: Adam Chałupski, 2015

Fig. 14. Renovated section of the Da Shi Lar hutong. Author: Adam Chalupski 2015

Ryc. 15. Instalacja cieplarni na dachu Si He Yuan w hutongu Da Shi Lar, przeprowadzona w ramach BJDW. Autor: Adam Chalupski, 2013

Fig. 15. Installing a hothouse on the roof of Si He Yuan in the Da Shi Lar hutong, carried out within BJDW. Author: Adam Chalupski, 2013

Ryc. 16. Typowy obrazek z życia społeczności hutongów. Autor: Adam Chałupski, 2012

Fig. 16. Typical image from the life of the hutong community. Author: Adam Chalupski, 2012

Si He Yuan załamała się pod wpływem naporu zwiedzających¹⁸. Nowa polityka przywracania oryginalnej formy zabudowie dziedzińcowej, która zrodziła się *de facto* z potrzeby złagodzenia agresywnego sposobu odnowy starego miasta, zakładała, że motorem postępu będzie komercjalizacja. W pewnym sensie działania te pokrywały się z opracowanym wcześniej projektem pilotażowym profesora Wu, który zakładał wyposażenie wspólnoty mieszkaniowej hutongu Ju'er w niewielkie strefy handlowe, służące finansowaniu odnowy dziedzińców przy *Nan Luo Gu Xiang* i *Gulou Dong Da Jie*. Głównym źródłem niepowodzenia tego modelu były transformacje systemu ekonomicznego Chin w latach 90., które generowały nieustanny konflikt interesów między zwykłymi mieszkańcami a bogatymi inwestorami. Ten problem był obecny i tu – począwszy od proliferacji sklepików z pamiątkami oraz popularnych kawiarni. Rozwój *Nan Luo Gu Xiang* nabrał tempa, przechodząc stopniowo pod kontrolę coraz większych grup kapitałowych, zdolnych sfinansować wymagane przez władzę renowacje. Brak rzetelnych warunków negocjacji zniechęcał społeczność hutongów do czynnego uczestnictwa w budowaniu ładu sąsiedzkiego. Wykorzystywana przez biznes i pożądana przez zwiedzających esencja autentyczności hutongu zaczęła zanikać, zabierana przez opuszczających *Si He*

the main street, and an increasing number of tourists exploring exotic backstreets of the hutongs. At that stage, the traditional borderline indicating the private sphere of life of the *Si He Yuan* inhabitants collapsed under the impact of visitors¹⁸. The new policy of restoring courtyard buildings to their original form, which was born *de facto* from the need to alleviate the aggressive manner of renovating the old city, assumed that progress would be powered by commercialisation. In a sense, those activities overlapped with the earlier-prepared pilot project of professor Wu, who planned to equip the housing community of the Ju'er hutong with small commercial zones used for financing the restoration of courtyards in *Nan Luo Gu Xiang* and *Gulou Dong Da Jie*. The main reasons of failure of this model were transformation of the economic system in China during the 1990s, which generated a continuous conflict of interests between ordinary residents and wealthy investors. That problem was also present here – starting with proliferation of souvenir shops and popular cafes. The development of *Nan Luo Gu Xiang* accelerated, being gradually transferred into control of ever-bigger corporate groups capable of financing renovations demanded by the authorities. Lack of reliable negotiating conditions discouraged the hutong community from active participation in estab-

Yuan mieszkańców, nie wytrzymujących ciśnienia generowanego przez rosnące zapotrzebowanie na ziemię oraz ciągłych nacisków władz, dążących do wykreowania pozytywnego wizerunku na zbliżające się igrzyska¹⁹.

WSPÓŁCZESNE PRÓBY REGENERACJI HUTONGÓW

W przeddzień olimpiady w 2008 roku *Nan Luo Gu Xiang*, podobnie jak wiele innych obszarów Pekinu, przeszedł serię fasadowych zabiegów, maskujących wciąż obecne ślady świadczące o słabym stanie technicznym budynków. Pozostał on ruchliwym centrum turystycznym, lecz uniknął drastycznych zmian, których najjaszkrawszym przykładem była gruntowna rekonstrukcja historycznej alei Qianmen, biegnącej wzdłuż głównej osi Pekinu. Szeroko krytykowany projekt Qianmen został wcześniej objęty przez władze programem odnowy, z prawem najwyższego poziomu interwencji. Wskutek tych działań zrównane z ziemią budynki historyczne z czasów dynastii Ming zastąpiono pseudohistoryczną zabudową, służącą globalnym gigantom komercyjnym²⁰. Rozgłos towarzyszący przedsięwzięciom podjętym przez Pekin wobec tradycyjnej zabudowy miasta przyciągnął uwagę rozmaitych instytucji, które kontynuowały badania nad stworzeniem odpowiedniej strategii, sprzyjającej zrównoważonej koegzystencji tradycyjnych hutongów, położonych w sercu potężnego organizmu miejskiego. Aby poznać bliżej współczesną metodologię konserwacji hutongów, wartym uwagi jest przykład pochodzącego z czasów dynastii Yuan hutongu Dashilar, który ocalał mimo olimpijskiej kampanii, unikając dogłębnej restrukturyzacji, jaka dotknęła leżący tuż obok pasaż Qianmen Da Jie. Przez ponad 6 wieków Dashilar wykształcił oryginalną morfologię przestrzenną, którą wyróżnia chaotyczny układ ulic, kontrastujący z homogeniczną tkanką zabudowy miasta. Jako taki manifestuje on swą odrębność społeczną – niegdyś odizolowanej od arystokracji, rezydującej tam mieszkanki etnicznej²¹. Dawniej, jako kwitnąca handlem i kulturą dzielnica rozrywki, do której wstępu broniło ogromne drewniane ogrodzenie, hutong ten pozostał dziś jednym z ostatnich „żywych muzeów” pekińskiego mieszczaństwa. Dzięki zlokalizowaniu tam z inicjatywy rządu oraz krajowych i międzynarodowych specjalistów inicjatywy Beijing Design Week (BJDW) Dashilar stał się „polem doświadczalnym” szerokiej grupy interdyscyplinarnych studiów i eksperymentów, pielęgnujących jego niepowtarzalny ekosystem²². W przeciwieństwie do stosowanych dotychczas zabiegów rehabilitacyjnych, narzędziem działającej pod BJDW grupy Dashilar Project jest tzw. akupunktura urbanistyczna, która poprzez punktowe zabiegi w istniejącą tkankę społeczno-urbanistyczną uwalnia zakumulowany w niej potencjał, pozwalając mieszkańcom i zabudowie na zrównoważony rozwój i regenerację w oryginalnej formie²³. Niezwykle istotny tu aspekt społeczny, o który wielokrotnie zabiegał profesor Wu, praktykowany jest poprzez tworzenie warunków do dialogu między mieszkańcami, stroną rządową oraz

lishing neighbourly relations. Used by business and demanded by visitors, the essence of hutong authenticity began to disappear with residents leaving *Si He Yuan* as they could no longer stand the pressure generated by a growing demand for land, and constant pressure applied by the authorities aiming at creating a positive image for the approaching Olympics¹⁹.

MODERN ATTEMPTS AT REGENERATING HUTONGS

On the eve of the Olympics in 2008, *Nan Luo Gu Xiang* like many other areas in Beijing, underwent a series of facade treatments masking the still present evidence of poor technical condition of buildings. It remained a bustling tourist centre, but avoided drastic alterations the most glaring example of which was a complete reconstruction of the historic Qianmen Avenue, running along the main axis of Beijing. The widely criticised Qianmen projects had been previously included in a renovation programme, which was entitled to the highest level of interference. As a result of those activities – historic buildings from the times of the Ming dynasty were razed to the ground, and replaced by pseudo-historic buildings serving global commercial giants²⁰. Publicity accompanying the enterprises undertaken in Beijing against the traditional city buildings drew the attention of diverse institutions which continued the research on creating an appropriate strategy to encourage sustainable coexistence of traditional hutongs situated within the core of a gigantic urban organism. To get better acquainted with the modern methodology of hutong conservation, it is worthwhile to note the example of the Dashilar hutong, from the Yuan dynasty period, which survived despite the Olympics campaign, and avoided a thorough restructuration that afflicted the nearby Qianmen Da Jie passage. For over 6 centuries, Dashilar evolved an original spatial morphology that distinguishes a chaotic street layout, contrasting with the homogeneous tissue of city buildings. As such, it manifests its social identity of – once isolated from the aristocracy – the ethnic mix residing there²¹. Formerly an entertainment district where trade and culture flourished, and entrance to which was guarded by a tall wooden fence, today the hutong has remained one of the last “live museums” of the Beijing bourgeoisie. Thanks to the Beijing Design Week (BJDW) being located there, on the initiative of the government as well as national and international specialists, Dashilar became “testing ground” for a vast group of interdisciplinary studies and experiments cultivating its unique ecosystem²². In contrast to previously applied rehabilitation treatment, the tool used by the Dashilar Project group, working under the auspices of BJDW, is the so called Urban Acupuncture which, by means of spot-treatment within the existing social-urban tissue, frees the potential accumulated in it, thus allowing for sustainable development of residents and buildings and their regeneration in the original form²³. The vital social aspect, which was repeatedly emphasised

inwestorami. Rolą architekta są przede wszystkim głębokie studia, oparte na wywiadzie społecznym, zwięzione mikrointerwencjami, sprzyjającymi ustalonym przez partycypantów planom.

PODSUMOWANIE

W Chinach – gdzie współczesne praktyki konserwatorskie odbiegają od standardów zachodnich – nie udało się stworzyć jednorodnej strategii opartej na wnikliwych studiach społecznych i wywiadzie. Po latach destrukcji tradycyjnej zabudowy, której motorem była ideologia, paradoksalnie, priorytetem w jej odnowie stał się obecnie zysk. W tym kontekście istotnym składnikiem dyskusji o prezerwacji hutongów jest ambiwalentna wartość turystyki miejskiej, która ma ogromny wpływ na formę, jaką przyjmuje obiekt zabytkowy, występujący w tym wypadku jako – niestety – produkt marketingowy. Jak zauważa González, turystyka z jednej strony pożąda od architektury autentyczności – co przemawia na korzyść utrzymania *status quo*, lecz jednocześnie nie jest wystarczająco wymagająca wobec tradycyjnej estetyki i ulega urokowi globalnego stylu sztuki, aplikowanego oryginalnej zabudowie, dla podniesienia wartości komercyjnej²⁴. Globalizacja była jednym z ostatnich czynników zaburzających równowagę rozwojową między przestarzałymi komponentami miasta a silnie zurbanizowanym, otaczającym je środowiskiem municypalnym. Dotychczasowy trend i metody, jakimi ingerowano w żywą tkankę Pekinu, pokazał, jak delikatnym tworem jest Smocza Żyła wraz z gęstą siecią „naczyni krwionośnych” hutongów. Gdy zawiodły działania odgórne, ostatnim punktem oparcia dla wiekowej tradycji hutongów są ich rodzimi mieszkańcy – ich miasto rośnie, lecz hutongów ubywa, a to, co pozostało, jest jak „ostatni kawałek ciasta na talerzu”.

Podziękowania: Ewa Fijałkowska, Halina Nawojka, Tadeusz Syzyfowicz, Mathias Magg, Wei Qiong

by professor Wu, is practised here by establishing conditions for a dialogue between inhabitants, government representatives and investors. The part of an architect involves thorough studies based on social surveys, and crowned with micro-interventions favouring the plans agreed on by the participant.

CONCLUSION

In China – where contemporary conservation practice diverges from western standards – a homogeneous strategy based on thorough social studies and surveys proved impossible to create. After years of destroying traditional buildings motivated by ideology, paradoxically, profit became a priority in their restoration nowadays. In this context, a crucial factor in the discussion on the preservation of hutongs is the ambivalent value of urban tourism which has an extreme impact on the form acquired by a historic object perceived here, unfortunately, as a commodity. As González has observed, tourism on the one hand demands authenticity from architecture – which seems to be in favour of maintaining the *status quo*, but on the other it is not demanding enough towards traditional aesthetics and succumbs to the charm of a global style in art applied to original buildings in order to enhance commercial value²⁴. Globalisation was one of the ultimate factors disturbing the balanced development between outdated urban components and the strongly urbanised municipal surroundings. The previous trend and methods that were used to interfere into the living tissue of Beijing showed how delicate is the Dragon Vein with the dense networks of “blood vessels” of hutongs. When the top-down decisions failed, the last resort to support the centuries-old tradition of hutongs are their native inhabitants – their city is growing, but hutongs are vanishing, and what is left is like “the last piece of cake on the plate”.

Acknowledgments: Ewa Fijałkowska, Halina Nawojka, Tadeusz Syzyfowicz, Mathias Magg, Wei Qiong

BIBLIOGRAFIA

- [1] Abramson D.B. The Aesthetics of City-scale Preservation Policy in Beijing. *Planning Perspectives* 2007, doi:10.1080/02665430701213531.
- [2] Broudehoux A. The Making and Selling of Post-Mao Beijing. *Planning, History, and the Environment Series*. Routledge, London – New York, 2004.
- [3] Dong M. Yue. *Republican Beijing: The City and Its Histories*. Asia-Local Studies/Global Themes 8. University of California Press, Berkeley, 2003.
- [4] González M. Authenticity as a Challenge in the Transformation of Beijing’s Urban Heritage: The Commercial Gentrification of the Guozhijian Historic Area. *Cities* 2016, doi:10.1016/j.cities.2016.05.026.
- [5] Junhua L. *Beijing’s Old and Dilapidated Housing Renewal*. 1997.
- [6] Lerner J. *Urban Acupuncture*. Island Press, 2014; Rasmussen Ch. *Participative Design and Planning in Contemporary Urban Projects*.

- Urban Planning & Management, Aalborg University, 2012.
- [7] Lian Z. Housing Renewal in Beijing: Observation and Analysis. National Library of Canada, Bibliothèque nationale du Canada, 1996.
- [8] Oğul Ö. Deviated Histories – Developing Self-Methodologies for Drawing: Open Air Performance Museum. 2016.
- [9] Orsini M. Dashilar Hutong. 2014.
- [10] Qian F. Protecting the Spirit of Hutong: A Case Study of Nanchizi Precinct, Beijing. 2008.
- [11] Shin H.B. Economic Transition and Speculative Urbanisation in China: Gentrification versus Dispossession. Urban Studies 2016, doi:10.1177/0042098015597111.
- [12] Shin H.B. Urban Conservation and Revalorisation of Dilapidated Historic Quarters: The Case of Nanluoguxiang in Beijing. Cities 2010, doi:10.1016/j.cities.2010.03.006.
- [13] Shuishan Y. Redefining the Axis of Beijing: Revolution and Nostalgia in the Planning of the PRC Capital. Journal of Urban History 2008, doi:10.1177/0096144207313880.
- [14] Wu L. Rehabilitating the Old City of Beijing: A Project in the Ju'er Hutong Neighbourhood. Urbanization in Asia. UBC Press, Vancouver, 1999.
- [15] Yang Q. Transformation of Living Space in Hutongs through the Process of Urban Development. 2016.
- [16] Yeoh B., Shirlena H. The Conservation-Redevelopment Dilemma in Singapore: The Case of the Kampong Glam Historic District. Cities 1996;13 (6):411-422.
- [17] Zacharias J., Zhe S., Luis C., Fengchen L. The Hutong Urban Development Model Compared with Contemporary Suburban Development in Beijing. Habitat International 2015, doi:10.1016/j.habitatint.2015.05.035.
- [18] Zhang D. New Courtyard Houses of Beijing: Direction of Future Housing Development. Urban Design International 2006, doi:10.1057/palgrave.udi.9000173.
- [19] Zhang C., Bin L. Residential Satisfaction in Traditional and Redeveloped Inner City Neighborhood: A Tale of Two Neighborhoods in Beijing. Travel Behaviour and Society 2016;5(September): 23-36.
- [20] Zhang C. A Case Study on Revitalization of Beijing Qianmen Avenue. 2014.
- [21] Zhang J. Informal Construction in Beijing's Old Neighborhoods. Cities 1997;14(2):85-94.
- [22] Zhang Y., Ke F. Politics of Housing Redevelopment in China: The Rise and Fall of the Ju'er Hutong Project in Inner-City Beijing. Journal of Housing and the Built Environment 2003;18(1):75-87.
- [23] Zhang Y. Steering towards Growth: Symbolic Urban Preservation in Beijing, 1990–2005. Town Planning Review 2008;79(2-3):187-208.
- [24] Zhao P. Building Knowledge City in Transformation Era: Knowledge-Based Urban Development in Beijing in the Context of Globalisation and Decentralisation. Asia Pacific Viewpoint 2010, doi:10.1111/j.1467-8373.2010.01415.x.

¹ Shuishan Y., *Redefining the Axis of Beijing: Revolution and Nostalgia in the Planning of the PRC Capital*. Journal of Urban History 34, no. 4 (March 12, 2008): s. 547, doi:10.1177/0096144207313880.

² Wu L., *Rehabilitating the Old City of Beijing: A Project in the Ju'er Hutong Neighbourhood*. Urbanization in Asia. Vancouver: UBC Press, 1999, s. 66–69.

³ González M., *Authenticity as a Challenge in the Transformation of Beijing's Urban Heritage: The Commercial Gentrification of the Guozijian Historic Area*. (November 2016): doi:10.1016/j.s.49; Wu Y., op. cit., s.74 i n., 79 i n., 100.

⁴ Wu Y., op. cit., 80, 100; Zhang, D., *New Courtyard Houses of Beijing: Direction of Future Housing Development*. URBAN DESIGN International 11, no. 3–4 (September 2006): doi:10.1057/palgrave.udi.9000173. s. 1–2.

⁵ Yang Q., *Transformation of Living Space in Hutongs through the Process of Urban Development*, 2016, s. 10; Wu Y., op. cit., s. 14; Qian F. *Protecting the Spirit of Hutong: A Case Study of Nanchizi Precinct, Beijing*, 2008, s. 4; Dong M. Yue, *Republican Beijing: The City and Its Histories*. Asia--Local Studies/Global Themes 8. Berkeley: University of California Press, 2003, s. 90–102. Ówczesny burmistrz Pekinu (Beipingu) Liang Yuan: "to attract

foreign tourists to visit our country is the only strategy to propagate Chinese national culture and to increase international understanding"; González M., op. cit., s. 50.

⁶ W czasie chińskiej wojny domowej między 1928 a 1949 rokiem stolicą Republiki Chińskiej był Nanjing.

⁷ Sunishan Y., op. cit., s. 578, 602; González M., op. cit., 50; Wu Y., op. cit., 16–24; Abramson D.B., *The Aesthetics of City-scale Preservation Policy in Beijing*. Planning Perspectives 22, no. 2 (April 2007), s.136–139, doi:10.1080/02665430701213531.

⁸ Zacharias J., Zhe S., Luis C. i Fengchen L., *The Hutong Urban Development Model Compared with Contemporary Suburban Development in Beijing*. Habitat International 49 (October 2015), s. 261, doi:10.1016/j.habitatint.2015.05.035.; Wu Y., op.cit., XVII, 18 i n., 37, 85, 87.

⁹ Shin H.B., *Urban Conservation and Revalorisation of Dilapidated Historic Quarters: The Case of Nanluoguxiang in Beijing*. Cities 27 (June 2010), s. 45, doi:10.1016/j.; Zhang Y., *Steering towards Growth: Symbolic Urban Preservation in Beijing, 1990–2005*. Town Planning Review 79, no. 2–3 (2008), s. 196; Wu Y., op. cit., s. 22, 24; Zacharias J., op. cit., s. 261.

¹⁰ Zhang J., *Informal Construction in Beijing's Old Neighborhoods*. no. 2 (1997), s. 89; Wu Y., op. cit., s. 39, 50.

- ¹¹ Zhang Y., Ke F., *Politics of Housing Redevelopment in China: The Rise and Fall of the Ju'er Hutong Project in Inner-City Beijing*. *Journal of Housing and the Built Environment* 18, no. 1 (2003), s. 77; González M., op. cit., s. 50; Shin H.B., op. cit., s. 45; Wu Y., op. cit., s. 44; Abramson D.B., op. cit., s. 139 i n.; Wu Y., op. cit., s. 39, 44, 106–111.
- ¹² Zhang D., op. cit., s. 4; Wu Y., op. cit., s. 56–65, 89, 91, 93. Jak pisze profesor Wu, to Leon Krier wyszedł z koncepcją „miasta w mieście” opartą na tradycyjnej zabudowie z dziewiętnastego wieku. Jego studia wykazały, że budowanie nowego miasta jest często trudniejsze niż niszczenie starego i sugerował, że planiści powinni szukać relacji między budynkami a przestrzenią urbanistyczną.
- ¹³ Zhang C., Bin L., *Residential Satisfaction in Traditional and Re-developed Inner City Neighborhood: A Tale of Two Neighborhoods in Beijing*. *Travel Behaviour and Society* 5 (September 2016), s. 24, doi:10.1016/j.tbs.2015.08.001.; González M., op. cit., s. 50; Wu Y., op. cit., s. 119–151.
- ¹⁴ Wu Y., op. cit., s. 170–173; Zhang Y., Fang K., op. cit., s. 83.
- ¹⁵ Zhang C., Lu B., op. cit., s. 31.
- ¹⁶ Lian Z., *Housing Renewal in Beijing: Observation and Analysis*. National Library of Canada, Bibliothèque nationale du Canada, 1996, s. 24, 146, cyt.: “The state insisted on bearing the exclusive responsibility, yet refused to commit adequate financial support to fulfill this task.”; Zhang Y., Fang K., op. cit. s. 76–85; Shin H.B., *Economic Transition and Speculative Urbanisation in China: Gentrification versus Dispossession*. *Urban Studies* 53, no. 3 (February 1, 2016), s. 447, doi:10.1177/0042098015597111.; Wu Y., op. cit., s. 186 i n., 202; Junhua L., *Beijing's Old and Dilapidated Housing Renewal 1997*, s. 59–69; Zhang C., Lu B., op. cit., s. 23; Zhang Y., op. cit., s. 189, 193, 205.
- ¹⁷ Shin H.B., *Urban Conservation... op. cit.*, s. 43 i n.; Zhao P., *Building Knowledge City in Transformation Era: Knowledge-Based Urban Development in Beijing in the Context of Globalisation and Decentralisation*. *Asia Pacific Viewpoint* 51, no. 1 (April 2010), s. 78, 84–87, doi:10.1111/j.1467-8373.2010.01415.x.; Zhang Y., op. cit., s. 187, 194–196; Qian F., op. cit., s. 8; Brodehoux A., *The Making and Selling of Post-Mao Beijing*. Planning, History, and the Environment Series. London; New York: Routledge, 2004, s. 5–6, cyt.: „Innecity redevelopment also helped speed up the gentrification process, resulting in the increasing exclusion of a vast underclass from areas of the city embellish”; Wu Y., op. cit., s. 76; Yeoh B., Shirle-na H., *The Conservation-Redevelopment Dilemma in Singapore: The Case of the Kampong Glam Historic District*. *Cities* 13, no. 6 (1996), s. 7–9.
- ¹⁸ Shin H.B., op. cit., s. 44–48; Wu Y., op. cit., s. 151; González M., op. cit., s. 52–54; Zacharias J., s. 262.
- ¹⁹ Qian F., op. cit., s. 8; Zhang Y., Fang K., Shin H.B., op. cit., s. 49 i n.; González M., op. cit., s. 55; Wu Y., op. cit., s. 89, 176.
- ²⁰ Zacharias J., op. cit., s. 260; Zhang C., *A Case Study on Revitalization of Beijing Qianmen Avenue*, 2014; Zhang Y., op. cit., s. 188, 204; Shin H.B., op. cit., s. 49.
- ²¹ Orsini M., *Dashilar Hutong*, 2014, s. 106.
- ²² Drawing Futures, Oğul Ö., *Deviated Histories – Developing Self-Methodologies for Drawing: Open Air Performance Museum*, 2016, s. 164.
- ²³ Lerner J., *Urban Acupuncture*. Island Press, 2014; Rasmussen Ch., *Participative Design and Planning in Contemporary Urban Projects*. Urban Planning & Management, Aalborg University, 2012, s. 29.
- ²⁴ González M., op. cit., s. 53–55.

Streszczenie

Od czasu upadku ostatniej dynastii Chin oryginalna zabudowa hutongów Pekinu, pochłaniana przez dynamicznie modernizowaną tkankę miejską, ulegała procesowi nieustannej degradacji. W zgiełku radykalnych zmian urbanistycznych, których motorem napędowym była kiedyś ideologia, a współcześnie zysk, zabrakło miejsca dla działań motywowanych potrzebami mieszkańców tradycyjnych domów dziedzińcowych. Mimo wielu katastrofalnych w skutkach przedsięwzięć rozwojowych podejmowano także inicjatywy, które miały szansę złagodzić negatywny efekt gwałtownego przyrostu nowoczesnej tkanki miejskiej – czy wykorzystano zakumulowany w nich potencjał? Jak wyglądał powolny i metodyczny proces usuwania przestarzałych komponentów miasta, mający na celu zaspokojenie potrzeb wzrastającej liczby mieszkańców? Kiedy obserwuje się ocalałe od destrukcji ślady architektury czasów zamierzonych, rodzi się jeszcze jedno, najważniejsze pytanie – o to, jaka czeka je przyszłość. Przedstawiona w artykule historia i analizy oparte na wybranych materiałach badawczych kreślą podstawy rozumienia problematyki konserwacji tradycyjnej zabudowy w silnie zurbanizowanym środowisku miejskim, a także przedstawiają zarys metodologiczny najnowszych przedsięwzięć stosowanych przez specjalistów, nieobojętnych wobec skarbów historii architektury.

Abstract

Since the fall of the last dynasty in China, original hutong buildings in Beijing absorbed by dynamically modernized urban tissue have undergone constant degradation. Within the hustle and bustle of radical urban changes, once fuelled by ideology and nowadays by profit, no room has been left for activities motivated by needs of the inhabitants of traditional courtyard residences. Despite numerous developmental undertakings which had catastrophic results, other initiatives that had a chance to alleviate the negative impact of the violent increase of modern urban tissue have also been undertaken. But has the potential accumulated in them been fully used? What did the slow and methodical process of removing outdated city components look like, which was to satisfy the needs of the growing city population? When one observes traces of architecture from the distant past saved from destruction, a more crucial question arises – what future awaits them? The history and analyses presented in the article and based on selected research materials form a basis for understanding the issue of conservation of traditional buildings in the intensely urbanised city environment, and present a methodological outline of the latest enterprises conducted by specialists sensitive to treasures of history of architecture.

Dominika Kuśnierz-Krupa*, Michał Krupa**

Lorsch – dziedzictwo Karolingów. Wstęp do badań nad dziedzictwem kulturowym miasta

Lorsch – Carolingian heritage. Introduction to research on the cultural heritage of the town

Słowa kluczowe: średniowiecze, Lorsch, opactwo benedyktyńców, Altenmünster

Key words: Middle Ages, Lorsch, Benedictine abbey, Altenmünster

WPROWADZENIE

Lorsch położone jest w Niemczech, na terenie Hesji, w dolinie Renu, w dolnym biegu rzeki Weschnitz, na zachód od Odenwald, pomiędzy Darmstadt na północy i Mannheim na południu.

W roku 1991 opactwo oraz klasztor Altenmünster w Lorsch zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Do tej pory miasto jest jedynym ośrodkiem Hesji, którego dziedzictwo kulturowe dostąpiło takiego wyróżnienia. Na zasób kulturowy Lorsch składa się jego układ urbanistyczny, charakterystyczna dla tego regionu drewniana zabudowa o konstrukcji szachulcowej oraz, a może przede wszystkim, relikty zespołu dawnego opactwa i klasztoru Altenmünster z epoki karolińskiej, który niewątpliwie był czynnikiem miastotwórczym, ważnym dla rozwoju osadnictwa w Lorsch i wykrystalizowania się tutaj zorganizowanego ośrodka miejskiego.

ZESPÓŁ KLASZTORNY W LORSCH NA LIŚCIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO

Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO została ustanowiona na mocy Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, która weszła w życie 17 grudnia 1975 roku¹. Na liście znaj-

INTRODUCTION

Lorsch is located in Germany, in Hesse, in the Rhine Valley, in the lower reaches of the river Weschnitz, to the west of Odenwald, between Darmstadt in the north, and Mannheim in the south.

In the year 1991, the abbey and the Altenmünster monastery in Lorsch was inscribed onto the UNESCO World Heritage List. So far the town is the only one in Hesse, whose cultural heritage has been so distinguished. The cultural heritage of Lorsch includes the urban layout of the town, timber-frame buildings characteristic for this region and, or perhaps primarily, relics of the former abbey and monastery Altenmünster from the Carolingian epoch which was undoubtedly a town-forming factor for the settlement development in Lorsch and for the crystallisation of an organized urban centre here.

THE MONASTIC COMPLEX IN LORSCH ON THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST

The UNESCO World Heritage List was established by the Convention on the protection of the world cultural and natural heritage, which was implemented on December 17, 1975¹. The list comprises objects of cultural and

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

** dr inż. arch., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, Politechnika Rzeszowska

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** dr inż. arch., Faculty of Building, Environmental Engineering and Architecture, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kuśnierz-Krupa D., Krupa M. Lorsch – Carolingian heritage. Introduction to research on the cultural heritage of the town. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:20-30

Otrzymano / Received: 15.01.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.02.2017

doi:10.17425/WK50LORSCH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Fragment archiwalnej mapy Niemiec z 1854 roku autorstwa A. Blacka, Ch. Blacka, S. Halla i W. Hughes, na której zaznaczono lokalizację miasta Lorsch. Kopia mapy [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, s.v.

Fig. 1. Fragment of an archive map of Germany from 1854 by A. Black, Ch. Black, S. Hall and W. Hughes, on which the location of the town of Lorsch was marked. Copy of the map [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, s.v.

dują się obiekty dziedzictwa kulturalnego i dziedzictwa naturalnego o wyjątkowej wartości dla ludzkości. Warunkiem wpisu wybranego miejsca lub obiektu na Listę jest spełnienie jednego lub kilku z dziesięciu kryteriów stanowiących o jego wyjątkowości w skali światowej².

Zespół dawnego opactwa i klasztoru Altenmünster z Lorsch został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1991 roku. W uzasadnieniu do wpisu wnioskodawca zaznaczył, że dawne opactwo benedyktynów w Lorsch, szczególnie biorąc pod uwagę bramę „Torhalle”, spełnia wymogi wpisu na Listę UNESCO. „Torhalle” ma ponad 1200 lat i oprócz gotyckiego dachu, praktycznie nie była przebudowywana, co sprawia, że jest jednym z najlepiej zachowanych przykładów architektury karolińskiej w Europie. Na tle opuszczonego kompleksu klasztorowego, który w dużej części znisz-

Ryc. 3. Plan Lorsch z zaznaczeniem dwóch głównych elementów kompleksu klasztorowego. Plan [w:] Muzeum Lorsch

Fig. 3. Plan of Lorsch with marked two main elements of the monastic complex. Plan [in:] the Lorsch Museum

natural heritage of outstanding value for mankind. The condition of entering a selected site or object into the List is meeting one or more from the ten criteria deciding about its uniqueness on the global scale².

The former abbey and Altenmünster monastery complex in Lorsch was inscribed into the UNESCO World Heritage List in 1991. In the justification of the inscription the applicant stated that the former Benedictine abbey in Lorsch, particularly considering the “Torhalle” gate, fulfils the requirements of being entered into the UNESCO List. The “Torhalle” is over 1200 years old and besides the Gothic roof has remained practically unchanged, which makes it one of the best preserved examples of Carolingian architecture in Europe. Against the background of the abandoned monastic complex that was largely destroyed during the Thirty-Year War³,

Ryc. 2. Widok Lorsch na sztychu Mateusza Meriana z 1. połowy XVII wieku. Kopia w archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, s.v.

Fig. 2. View of Lorsch on the sketch by Mathew Merian from the 1st half of the 17th century. A copy in the archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, s.v.

czono podczas wojny trzydziestoletniej³, „Torhalle” jest szczególnie cennym symbolem dziedzictwa sztuki i architektury karolińskiej. W obiekcie zachowały się bowiem wartościowe relikty rzeźby oraz malowideł z tamtego okresu.

Wpisowi zespołu Lorsch na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO towarzyszyły problemy proceduralne. Wniosek w sprawie wpisu strona niemiecka złożyła w 1989 roku. Wówczas to powołana do wydania opinii w tej sprawie komisja ICOMOS postanowiła odroczyć swoją decyzję rekomendacji wniosku z powodu nieprecyzyjnie przygotowanej dokumentacji. W lutym 1990 roku komisja ICOMOS ponownie wstrzymała się od podjęcia decyzji, tym razem ze względu na mało konkretne określenie granic terenu, którego miał dotyczyć wpis oraz nie dość dokładne opracowanie zasad ochrony obiektów i stanowisk archeologicznych. W czerwcu 1990 roku ICOMOS zarekomendował wniosek o wpis, jednak rok później strona niemiecka postanowiła skorygować jego treść, proponując, aby na listę wpisane zostały także relikty klasztoru Altenmünster, który jest kolebką całego założenia. Po ostatecznym skorygowaniu wniosku komisja ICOMOS podjęła decyzję o rekomendacji wpisu zespołu klasztornego Lorsch na Listę UNESCO na podstawie kryteriów nr III i IV⁴. Należy przy tym zaznaczyć, że kryterium III oznacza, że wpisany obiekt lub zespół stanowi unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej, bądź już nieistniejącej, a kryterium IV oznacza, że jest wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości.

W zapisach uzasadnienia wpisu zespołu na Listę, zgodnie z kryterium III, określono, że kompleks klasztorny w Lorsch, na który składają się dawny klasztor Altenmünster, relikty opactwa oraz „Torhalle”, jest unikalnym w skali europejskiej przykładem architektury i sztuki karolińskiej. W nawiązaniu do kryterium IV zespół jest świadectwem rozkwitu zachodu w duchu wczesnego i dojrzałego średniowiecza pod panowaniem króla i cesarza Karola Wielkiego.

Strefa terenu objętego wpisem była wielokrotnie modyfikowana przez wnioskodawcę. Ostatnia modyfikacja, która obowiązuje obecnie, została dokonana w roku 2011. Na jej podstawie ustalono, że w granicach terenu objętego wpisem, a tym samym ścisłą ochroną konserwatorską, znajdują się pozostałości dwóch klasztorów, czyli opactwo benedyktynów i Altenmünster, a także strefa buforowa między nimi; rozległy teren przy Altenmünster objęty ochroną archeologiczną oraz krajobrazu kulturowego oraz teren otwartego muzeum – skansenu karolińskiego pn. „dwór Lauresham”⁵.

HISTORIA KOMPLEKSU KLASZTORNEGO

Zespół klasztorny dawnego opactwa oraz Altenmünster w Lorsch jest jednym z najsłynniejszych tego typu założeń epoki karolińskiej. Pomimo faktu, że

the “Torhalle” is a particularly valuable symbol of the Carolingian art and architecture heritage. Precious relics of sculpture and painting from that period have been preserved in the object.

Inscribing the Lorsch complex into the UNESCO World Heritage List was accompanied by procedural problems. The application concerning the inscription was put forward by the Germans in 1989. Then, the ICOMOS commission appointed to express opinion on the matter decided to postpone their recommendation of the application since the documentation had not been sufficiently thoroughly prepared. In February 1990, the ICOMOS commission again refrained from making the decision, this time because the area the inscription was to refer to had not been precisely outlined, and the principles for protecting objects and archaeological sites had been rather vague. In June 1990, the ICOMOS recommended the inscription application, yet a year later the Germans decided to correct its content by proposing that the relics of the Altenmünster monastery which had been the cradle of the whole complex be also inscribed onto the list. After the application had been finally corrected, the ICOMOS commission decided to recommend inscribing the monastic complex in Lorsch in the UNESCO List on the basis of criteria no III and IV⁴. It should be noted that criterion III means that the inscribed object or complex bears a unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilization which is living or which has disappeared, and criterion IV means that it is an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history.

In the written justification of entering the complex into the List, according to criterion III, it was stated that the monastic complex in Lorsch, consisting of the former Altenmünster monastery, relics of the abbey and the “Torhalle”, is an example of the Carolingian art and architecture unique on the scale of Europe. In relation to criterion IV, the complex is a testimony to the flourishing of the west in the spirit of the early and high Middle Ages during the reign of king and emperor Charlemagne.

The outline of the site covered by the inscription was repeatedly modified by the applicant. The final, currently binding modification was made in the year 2011. On its basis it was established that within the area covered by the inscription, and therefore under strict conservation protection, there are relics of two monasteries i.e. the Benedictine abbey and Altenmünster, as well as the buffer zone between them; a vast area by the Altenmünster under archaeological and cultural landscape protection, and the area of an open-air Carolingian museum – called the “Lauresham manor”⁵.

HISTORY OF THE MONASTIC COMPLEX

The monastic complex of the former abbey and the Altenmünster in Lorsch is one of the most famous complexes of that type from the Carolingian epoch.

do naszych czasów zachowały się jedynie relikty tego rozległego kompleksu, jest on wciąż uważany za jeden z najważniejszych przykładów niemieckiego stylu romańsko-karolińskiego⁶.

Historia zespołu w Lorsch rozpoczyna się w 764 roku, kiedy to frankoński graf Koncor i jego matka Williswinda fundują Altenmünster. Klasztor zostaje wzniesiony na prywatnym gruncie, co zapewniło jego fundatorom m.in. prawo do nominowania proboszcza w tutejszym kościele. W skład pierwotnego zespołu wchodził kościół, w którym miała znajdować się nekropolia jego fundatorów oraz zabudowania klasztorne, najprawdopodobniej drewniane. Opactwo otrzymało wezwanie św. św. Piotra i Pawła, a jego pierwszym opatem został Chrodegang (764–765), ówczesny arcybiskup Metz, krewny fundatorów opactwa, któremu powierzyli oni pieczę nad całym założeniem. Przez następne lata Koncor uposażył nowy klasztor dalszymi darowiznami, a opat Chrodegang pozyskał od papieża Pawła I ciało św. Nazariusza, męczennika z czasów Dioklecjana, do którego grobu w Lorsch miały przybywać rzesze pielgrzymów. Tak się też stało. Odkąd w 765 roku szczątki św. Nazariusza zostały złożone w klasztornej bazylice, Lorsch stało się popularnym celem pielgrzymek. Zapewne właśnie to spowodowało, że zaistniała potrzeba budowy nowego kościoła i opactwa. Nowe obiekty powstały na terenie pobliskiej piaszczystej wydmy z okresu zlodowacenia, na zachód od Altenmünster. W 766 roku Chrodegang zrezygnował z funkcji opata w związku ze swoimi obowiązkami arcybiskupa Metz. Jego miejsce zajął jego brat Gundeland (765–778), który zamieszkał w opactwie z 14 mnichami. W tym samym roku wywiązał się konflikt o prawo własności ziemi, na której wzniesiono opactwo, między Gundelandem a synem Koncora, co spowodowało, że w 772 roku Gundeland zwrócił się do Karola Wielkiego, aby ten rozstrzygnął spór. Król zdecydował, że ziemie należą się opactwu, a w podziękę Gundeland ofiarował je Karolowi ze wszystkimi przynależnościami, przekształcając w opactwo królewskie, jedno z najważniejszych na terenie Cesarstwa. W 774 ukończono nowy kościół przyklasztorny, który został poświęcony w obecności Karola Wielkiego, jego rodziny oraz biskupa Moguncji Lullusa. Wówczas to przeniesiono relikwie św. Nazariusza do nowej świątyni,

Ryc. 5. Widok na teren, gdzie w okresie wczesnego średniowiecza zlokalizowany był klasztor Altenmünster. Fot. autorzy, 2017

Fig. 5. View of the site where the Altenmünster monastery was located in the early medieval period. Photo: authors, 2017

Ryc. 4. Mapa granic terenu objętego ochroną konserwatorską w związku z wpisem na Listę UNESCO zespołu klasztornego w Lorsch. Oprac. Autorzy z wykorzystaniem mapy ujętej w dokumentacji UNESCO. Oryginał [w:] <http://whc.unesco.org>, dostęp: 22.03.2017. Kolorem zielonym oznaczono granice terenu objętego wpisem. Kolorem czerwonym zaznaczono obiekty, których dotyczy wpis: I – opactwo Lorsch, II – Altenmünster

Fig. 4. Map outlining the area covered by conservation protection in relation to the inscription of the monastic complex in Lorsch in the UNESCO List. Prep. by Authors using the map included in the UNESCO documentation. Original [in:] <http://whc.unesco.org>, access: 22.03.2017. Green colour marks the borderline of the area covered in the inscription. Red colour marks the objects the inscription refers to: I – Lorsch abbey, II – Altenmünster

Despite the fact that merely relics of that vast complex have survived until the present time, it is still regarded as one of the most important examples of the German Romanesque-Carolingian style⁶.

The history of the Lorsch complex started in the year 764 when a Frankonian count Concor and his mother Williswinda founded Altenmünster. The monastery was erected on a private estate, which ensured its founders e.g. the right to appoint the vicar in the local church. The original complex comprised the church which was to be the necropolis of its founders, and monastery buildings, most probably wooden. The abbey was dedicated to St. Peter and Paul, and its first abbot was Chrodegang (764–765), the then archbishop of Metz, a relative of the abbey founders, who was entrusted the care of the whole complex. In the following years Concor endowed the new monastery with further donations, and the abbot Chrodegang obtained from Pope Paul I the body of St. Nazarius, a martyr from the times of Diocletian,

Ryc. 6. Widok na relikty klasztoru Altenmünster w Lorsch. Fot. autorzy, 2017

Fig. 6. View of the relics of the Altenmünster monastery in Lorsch. Photo: authors, 2017

Ryc. 7. Widok na górujący nad Heppenheim zamek Starkenburg. Fot. autorzy, 2016

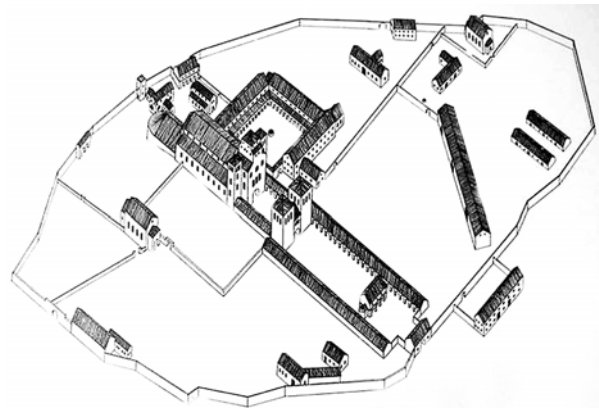
Fig. 7. View of the Starkenburg castle overlooking Heppenheim. Photo: authors, 2016

która przybrała wezwanie od jego imienia. Do Lorsch często przyjeżdżał sam Karol Wielkiego, a później jego wnuk Ludwik Niemiecki. Zatrzymywali się w pałacu, którego budowa ukończona została na początku 3. ćwierci VIII wieku. Był on zlokalizowany na południowy wschód od zespołu opackiego. Warto dodać, że opactwo stało się także nekropolią potomków Karola Wielkiego. Tutaj spoczęli zarówno Ludwik Niemiecki, jak i jego syn i wnuk.

Pisząc o zespole opackim w kontekście architektonicznym należy wspomnieć także osobę kolejnego opata – Richboda (784–804), który był inicjatorem budowy muru obronnego wokół klasztoru. W trakcie jego rządów na terenie należącym do opactwa zbudowano także jeszcze jedną świątynię oraz szkołę przyklasztorną i skryptorium.

Kolejni papieże i władcy nadawali klasztorowi nowe przywileje i uposażenia, dzięki którym Lorsch stało się w krótkim czasie nie tylko bardzo zamożne, ale także wpływowe, podlegając bezpośrednio i wyłącznie cesarzowi. Lorsch miało prawo bicia monet oraz przywilej organizowania targów, co wpłynęło na rozwój całej osady⁷.

Ważnym wydarzeniem w dziejach opactwa była budowa w oddalonym o około 5 km od Lorsch Heppenheim zamku Starkenburg. Pełnił on funkcję obronną, będąc miejscem schronienia dla mnichów w razie niebezpieczeństwa. Przechowywano w nim także skarby opactwa. Należy przy tym zaznaczyć, że lokalizacja warowni klasztoru w Heppenheim była związana z faktem, że marchia Heppenheim (osada i kościół) od 773 roku należała do opactwa na mocy darowizny samego Karola Wielkiego. Zamek wzniesiono na wzgórzu zwanym Schlossberg około połowy XI wieku⁸.

Ryc. 8. Rekonstrukcja założenia klasztorowego w Lorsch w wieku XI wg. dr W. Selzera. Kopia ryciny [w:] archiwum autorów

Fig. 8. Reconstruction of the monastic complex in Lorsch in the 11th century acc. to dr W. Selzer. Copy of the sketch [in:] authors' archive

whose grave in Lorsch was to be visited by crowds of pilgrims. And so it was. Since in 765 the relics of St. Nazarius were laid to rest in the monastery basilica, Lorsch became a popular pilgrimage centre. That must have been the reason for building a new church and an abbey. New objects were erected on the nearby sand dune from the glacial period, to the west of Altenmünster. In the year 766 Chrodegang resigned from the function of the abbot because of his duties as the archbishop of Metz. He was succeeded by his brother Gundeland (765–778), who lived in the abbey with 14 monks. In the same year a quarrel broke out between Gundeland and Concor's son concerning the ownership of the land on which the abbey had been erected, as a result of which in the year 772 Gundeland asked Charlemagne to arbitrate the dispute. The king decided that the land belonged to the abbey, in return for which Gundeland gave it to Charlemagne with all the appurtenances, thus converting it into the royal abbey, one of the most important in the Empire. In 774 the new monastery church was completed, and was consecrated in the presence of Charlemagne, his family and Lullus, the bishop of Mainz. It was then that the relics of St. Nazarius were transferred to the new church which was subsequently dedicated to him. Charlemagne himself frequently visited Lorsch, and later his grandson Louis the German. They stayed in the palace the construction of which was completed at the beginning of the 3rd quarter of the 8th century. It was located to the south-east of the abbey complex. It is worth mentioning that the abbey became the necropolis of Charlemagne's descendants. Both Louis the German, his son and grandson were buried here.

Writing about the abbey complex in the architectonic context, one has to mention the next abbot – Richbod (784–804), who initiated building the defensive wall around the monastery. During his rule, another church, a monastic school and a scriptorium were also built within the abbey grounds.

Subsequent popes and rulers granted new privileges and endowments to the monastery, thanks to which Lorsch quickly became not only very wealthy but also in-

Przełom wieku XI i XII przyniósł nowe przywileje i uposażenia dla klasztoru w Lorsch. Były one przekazywane przez kolejnych władców, którzy często odwiedzali opactwo. W 1052 do opactwa przybył nawet papież Leon IX, aby konsekrować ołtarz w kaplicy grobowej Karolingów.

Pomimo że klasztor na mocy wcześniejszych przywilejów i uposażeń cieszył się suwerennymi prawami terytorialnymi, to w XI i XII wieku wielokrotnie wkląany był w lokale konflikty, co odbiło się negatywnie na jego pozycji. Ostatni przedstawiciel benedyktynów stał na czele opactwa w Lorsch do 1226 roku. Wtedy to zakończył się okres niezależności klasztoru. Pieczę nad zespołem przejął arcybiskup Moguncji Zygfryd III. Około dekady później do opactwa w Lorsch wprowadzili się cystersi, a w 1248 roku – norbertanie.

Rozwiązanie opactwa miało miejsce w połowie XVI wieku. Miało to związek z wprowadzeniem reformacji na terenie posiadłości lennych Elektora Palatyna, do których wówczas należało Lorsch.

Upadek opactwa został przypieczętowany w latach 20. XVII wieku, kiedy to zarówno zabudowania klasztoru, jak i samo miasto bardzo ucierpiało w wyniku wojny trzydziestoletniej. Wówczas to zburzona została przeważająca część zespołu. Pomimo odzyskania wpływów w Lorsch przez arcybiskupstwo Moguncji i powrotu do wiary katolickiej opactwo nie podniosło się już z upadku. Pozostałości zrujnowanych obiektów poklasztornych służyły jako materiał budowany i nigdy już nie doczekały się odbudowy. Tak zakończyła się era dominacji opactwa z Lorsch, które potężne, bogate i wpływowe w okresie wczesnego i dojrzałego średniowiecza, ostatecznie przestało istnieć w wieku XVII⁹.

DZIEDZICTWO KULTUROWE LORSCH JAKO WAŻNY PUNKT TURYSTYKI KULTUROWEJ W HESJI

Od kiedy zespół klasztorny w Lorsch został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, miasto stało się ważnym punktem turystyki kulturowej na terenie Niemiec.

Najcenniejszymi elementami krajobrazu kulturowego Lorsch są: miasto, które rozwinęło się przy opactwie w okresie średniowiecza, oraz relikty zespołu klasz-

Ryc. 9. Widok na centrum Lorsch. Fot. autorzy, 2016

Fig. 9. View of the centre of Lorsch. Photo: authors, 2016

fluential, subordinate directly and solely to the emperor. Lorsch had the right to mint coins and the privilege to organise fairs which enhanced the development of the whole settlement⁷.

An important event in the history of the abbey was the construction of the Starckenburg castle in the town of Heppenheim, located about 5 km from Lorsch. The castle served a defensive function, and was a shelter for monks in case of danger. It was also the place where abbey treasures were kept. It ought to be mentioned, that the location of the monastery stronghold in Heppenheim was connected to the fact that the Heppenheim March (the settlement and the church) since 773 belonged to the abbey to which it had been given by Charlemagne himself. The castle was erected on the hill known as Schlossberg around the mid-11th century⁸.

The turn of the 11th and 12th century brought new privileges and endowments for the monastery in Lorsch. They were granted by subsequent rulers who frequently visited the abbey. In 1052 even Pope Leon IX visited the abbey to consecrate the altar in the burial chapel of the Carolingians.

Although by the power of previous privileges and endowments, the monastery enjoyed sovereign territorial rights, in the 11th and 12th century it was repeatedly entangled in local conflicts, which undermined its position. The last representative of the Benedictine Order ruled the abbey in Lorsch until 1226. It was then that the period of the monastery independence finished. The care of the complex was taken over by the archbishop of Mainz, Siegfried III. About a decade later Cistercians moved into the Lorsch abbey, and in the year 1248 – Norbertines.

The abbey was dissolved in the mid-16th century. It was a result of the introduction of the Reformation in the fiefs of the Elector Palatine, to which Lorsch then belonged.

The downfall of the abbey was sealed during the 1620s, when both the monastery buildings and the town itself were badly damaged as a result of the thirty-Year War. The major part of the complex was destroyed then. Although the archbishopric of Mainz regained their influence in Lorsch and the Catholic faith was restored, the abbey never regained its former position. The remains of ruined monastic objects served as building materials and were never reconstructed. Thus ended the era of dominance of the Lorsch Abbey that, powerful, wealthy and influential during the early and high medieval period, finally ceased to exist in the 17th century⁹.

CULTURAL HERITAGE OF LORSCH AS A VITAL POINT OF CULTURAL TOURISM IN HESSEN

Since the monastery complex in Lorsch was inscribed on the UNESCO World Heritage List, the town has become a significant point on the cultural tourism map of Germany.

The most valuable elements of the cultural landscape of Lorsch are: the town that developed by the abbey during the medieval period, and relics of the monastic

Ryc. 10. Widok na zachowany fragment kościoła św. Nazariusza od strony północno-zachodniej. Fot. autorzy, 2016

Fig. 10. View of the preserved fragment of the St. Nazarius church from the north-west. Photo: authors, 2016

Ryc. 11. Widok na zachowany fragment kościoła św. Nazariusza od strony północnej. Fot. autorzy, 2016

Fig. 11. View of the preserved fragment of the St. Nazarius church from the north. Photo: authors, 2016

tornego (w postaci fragmentu bazyliki św. Nazariusza, południowo-wschodniego odcinka muru klasztorowego oraz słynnej „Torhalle” z Salą Królewską), którego historię opisano wyżej.

Zachowany fragment kościoła jest oryginalną częścią wczesnośredniowiecznej bazyliki św. Nazariusza. Część ta tworzyła jedno z trzech przęseł nawy głównej kościoła. Budowla była pierwotnie bazyliką filarową, bez transeptu z prostokątną wnęką ołtarzową i charakterystycznym dla architektury przedromańskiej westwerkiem¹⁰. Kościół został zniszczony, podobnie jak całe opactwo, podczas wojny trzydziestoletniej¹¹.

complex (in the form of a fragment of the basilica of St. Nazarius, the south-east section of the monastery wall and the famous “Torhalle” with the King’s Hall, whose history was described above.

The preserved fragment of the church is an original part of the early-medieval basilica of St. Nazarius. That part constituted one of the three spans of the main nave of the church. The building was originally a pillar basilica, without a transept, with a rectangular altar niche and the westwork characteristic for pre-Romanesque architecture¹⁰. Like the whole abbey, the church was destroyed during the Thirty-Year War¹¹.

The south section of the monastery wall is the second of the three relics of the whole complex, preserved till today. The structure is between 3 and 4 m high and about 500 m long. It has been revalorised recently and properly reinforced.

The “Torhalle” with the King’s Hall is a gem of architecture known all over the world and one of the few examples of Carolingian objects which have survived till today. Scientists are not certain when precisely this monumental edifice was built. It may have been erected during the reign of Louis the German, a grandson of Charlemagne, so around the mid-9th century. In the form of the “Torhalle” one can notice the idea of the Roman triumphal arch to emphasise the symbolic victorious entry into the basilica. According to some theoreticians of architecture, it was the first in Europe allusion to the classic order¹². Originally, the “Torhalle” was located in the monastery courtyard before the basilica (see fig. 5). Early-medieval decorations in the form of reliefs and paintings have been preserved in the object till today. However, scientists are not certain what function it served. It might have been a courtroom, a place where the relics of St. Nazarius were kept, or a receiving room. The “Torhalle” has two storeys, with an open space on the ground floor that is enclosed by semi-circular arches on both sides. The first floor is decorated with e.g. wall paintings in the pre-Romanesque, Romanesque and Gothic styles, as well as Ionic capitals¹³. With the decline of the abbey, the “Torhalle” also fell into ruin. In the 17th century it served as a chapel for some time, which resulted in some alterations. It regained its original, early-medieval appearance in the 20th century thanks to Friedrich

Ryc. 12. Widok na zachowany fragment muru zespołu klasztorowego od strony południowej. Fot. autorzy, 2017

Fig. 12. View of the preserved fragment of the monastery complex wall from the south. Photo: authors, 2017

Południowy odcinek muru klasztornego jest drugim z trzech zachowanych do naszych czasów relikwów dawnego zespołu. Struktura mierzy od 3 do 4 m wysokości i około 500 m długości. Została niedawno zrewaloryzowana i odpowiednio wzmocniona.

„Torhalle” z salą królewską jest znaną na całym świecie perłą architektury i jednym z nielicznych na świecie przykładów obiektów z epoki karolińskiej, które przetrwały do naszych czasów. Badacze nie są pewni, kiedy dokładnie powstała ta monumentalna budowla. Być może, że w okresie panowania Ludwika Niemieckiego, wnuka Karola Wielkiego, czyli około połowy wieku IX. W formie „Torhalle” można doszukać się zaszczepienia idei rzymskiego łuku triumfalnego dla podkreślenia symbolicznego zwycięskiego wejścia do bazyliki. Jest to według części teoretyków architektury pierwsze w Europie odwołanie do klasycznego porządku¹². Pierwotnie „Torhalle” była zlokalizowana na dziedzińcu klasztornym, przed bazyliką (zob. ryc. 5). Obiekt zachował do dzisiaj wczesnośredniowieczne dekoracje w postaci płaskorzeźb oraz malowideł. Badacze nie są jednak pewni, jaką dokładnie funkcję pełniła. Być może była to sala sądowa, miejsce przechowywania relikwii św. Nazariusza lub sala przyjęć. „Torhalle” jest dwukondygnacyjna, z otwartą przestrzenią w kondygnacji parteru, którą zamykają z dwóch stron półkolisty łuki. Piętro jest zdobione m.in. malowidłami ściennymi w stylu preromańskim, romańskim oraz gotyckim, a także jońskimi kapitelami¹³. Wraz z upadkiem opactwa także „Torhalle” popadła w ruinę. W wieku XVII przez pewien czas pełniła funkcję kaplicy, co zresztą wpłynęło na jej przebudowę. Oryginalny, wczesnośredniowieczny wygląd odzyskała w wieku XX, za sprawą Friedricha Behna, który jest znanym i cenionym badaczem opactwa w Lorsch i jego historii.

Nieprzerwanie od roku 1991 (kiedy zespół wpisano na Listę UNESCO) na terenie dawnego opactwa prowadzone są prace rewaloryzacyjne, dzięki którym dla zwiedzających udostępniane są kolejne relikty tego cennego założenia. Do tej pory przygotowano trasę turystyczną, której częścią są opisane wyżej pozostałości zespołu klasztornego, a także ogród ziołowy, dom, w którym zbierano dziesięcinę, oraz muzeum. Dzięki tym zabiegom dziedzictwo kulturowe Lorsch stało się ważnym punktem turystyki kulturowej na terenie Niemiec. Dzieje klasztoru w Lorsch prezentowane są na tle historii Niemiec, w pięknej scenerii natury. Dodatkowo organizowane są tutaj warsztaty edukacyjne dla wszystkich grup wiekowych (dzieci, młodzieży i dorosłych), festiwale, targi świąteczne oraz w czerwcu dzień ochrony dziedzictwa.

Podsumowując można stwierdzić, że wczesnośredniowieczny kompleks klasztorny w Lorsch dzięki włączeniu go w szlak turystyki kulturowej Hesji zyskał drugie życie. Jako atrakcja turystyczna skupiająca zainteresowanie licznych grup zwiedzających z całego świata ten nowoczesny kompleks muzealny wspomaga także rozwój gospodarczy samego miasta, tworząc m.in. nowe miejsca pracy. Warto zwrócić uwagę na fakt, że

Ryc. 13. Widok na zachowaną „Torhalle” od strony zachodniej. Fot. autorzy, 2017

Fig. 13. View of the preserved “Torhalle” from the west. Photo: authors, 2017

Behn, who is a renowned and highly regarded expert on the Lorsch abbey and its history.

Ceaselessly since the year 1991 (when the complex was inscribed into the UNESCO List) revalorisation work has been carried out in the former abbey, due to which other relics of that valuable complex have been made accessible to visitors. So far, a tourist route has been prepared, which includes the above mentioned relics of the monastic complex, as well as a herb garden, a house in which tithe was collected, and a museum. Thanks to those ideas, the cultural heritage of Lorsch has become a crucial point of cultural tourism in Germany. The history of the monastery in Lorsch is presented against the background of the history of Germany, in beautiful natural surroundings. Additionally, educational workshops for all age groups (children, teenagers and adults), festivals, holiday fairs and a heritage protection day in June are organised here.

In conclusion, one can say that the early-medieval monastery complex in Lorsch was given a new lease of life after it had been included in the cultural tourist route of Hessen. As a tourist attraction focusing the interest of numerous groups of visitors from all over the world, that modern museum complex also enhances the economic development of the town itself, e.g. by creating new workplaces. It is worth noticing the fact that the complex

Ryc. 14. Widok na relikty opactwa w Lorsch obecnie od strony północno-wschodniej. Fot. autorzy, 2016

Fig. 14. View of the relics of the Lorsch abbey nowadays from the north-east. Photo: authors, 2016

zespół wciąż się rozwija. W ostatnim okresie utworzono tutaj tzw. „oś kulturową”, będą połączeniem reliktyw opactwa benedyktynów z miejscem, gdzie zlokalizowane było Altenmünster. Tak poprowadzona trasa ma na celu umożliwić turystom zwiedzanie Altenmünster i zapewniać połączenie z archeologicznym parkiem „Lauresham”. Wszystkie elementy architektoniczne, relikty archeologiczne oraz wątki kulturowe położone na „osi” są odpowiednio zaakcentowane i opisane przy pomocy tablic informacyjnych. Dzięki takim działaniom oraz odpowiedniej promocji zespół kulturowy Lorsch ma szansę stać się jedną z najciekawszych tego typu otwartych przestrzeni muzealnych w Europie.

is still developing. Recently a so called “cultural axis” has been created here, which is a combination of relics of the Benedictine abbey with the site where the Altenmünster used to stand. Such a route is intended to enable tourists to visit the Altenmünster and ensure a connection with the “Lauresham” archaeological park. All the architectural elements, archaeological relics and cultural items located along the “axis” have been properly highlighted and described by means of information boards. Owing to such activities and appropriate promotion, the cultural complex in Lorsch has been given an opportunity to become one of the most fascinating open-air museum spaces of that type in Europe.

Ryc. 15. Widok na relikty opactwa w Lorsch obecnie od strony południowo-wschodniej. Fot. autorzy, 2016

Fig. 15. View of the relics of the Lorsch abbey nowadays from the south-east. Photo: authors, 2016

Ryc. 16. Widok na relikty opactwa w Lorsch obecnie od strony południowo-wschodniej. Fot. autorzy, 2017

Fig. 16. View of the relics of the Lorsch abbey nowadays from the south-east. Photo: authors, 2017

Ryc. 17. Widok na park archeologiczny „Lauresham” obecnie od strony południowo-wschodniej. Fot. autorzy, 2017

Fig. 17. View of the “Lauresham” archaeological park nowadays, from the south-east. Photo: authors, 2017

Ryc. 18. Widok na fragment „osi kulturowej” od strony północno-wschodniej. Fot. autorzy, 2017

Fig. 18. View of a fragment of the “cultural axis” from the north-east. Photo: authors, 2017

BIBLIOGRAFIA

- [1] Adamy R. Die fränkische Torhalle und Klosterkirche zu Lorsch. Darmstadt, 1891.
- [2] Barral I Altet X. Wczesne średniowiecze. Od późnego okresu antycznego do roku tysięcznego. Muza, Warszawa, 1998.
- [3] Basler M., Grunewalder O., Vock I. Starkenburg Castle. District City Heppenheim, Heppenheim, 2016.
- [4] Behn F. Die karolingische Klosterkirche von Lorsch an der Bergstraße nach den Ausgrabungen von 1927–1928 und 1932–1933. Berlin – Leipzig, 1934.
- [5] Geschichtsblätter für den Kreis Bergstraße. Tom 4: Beiträge zur Geschichte des Klosters Lorsch. Lorsch, 1980.
- [6] Encyklopedia powszechna, t. S-Z, Zielona Sowa, Kraków, 2010.

- [7] Koch W. *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*. Świat Książki, Warszawa, 1996.
- [8] Luckenbach H. *Abbildungen zur Deutschen Geschichte*. München – Berlin, 1906.
- [9] *Sztuka romańska. Architektura, rzeźba, malarstwo*. Toman R. (ed.), Konemann, 2000.
- [10] *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*. Tom 2, Hourihane C. (ed.), Oxford University Press, 2013.

STRONY INTERNETOWE / INTERNET WEBSITES

www.unesco.pl
www.nid.pl
http://whc.unesco.org

¹ www.unesco.pl, dostęp: 20.03.2017.

² www.nid.pl, dostęp: 20.03.2017.

³ Wojna trzydziestoletnia miała miejsce pomiędzy 1618 a 1648 rokiem. Toczyła się między cesarzami z rodu Habsburgów i książętami Rzeszy, skupionymi w Lidze Katolickiej, których popierały Hiszpania, Niderlandy i (pod koniec wojny) Dania, a obozem protestanckim (Unią Protestancką i jej sprzymierzeńcami: Francją, Szwecją, Holandią, Sabaudią. [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. S-Z, Zielona Sowa, Kraków 2010, s. 208.

⁴ http://whc.unesco.org, dostęp: 20.03.2017.

⁵ http://whc.unesco.org/en/list/515, dostęp: 20.03.2017.

⁶ X. Barral I Altet, *Wczesne średniowiecze. Od późnego okresu antycznego do roku tysięcznego*, Wyd. Muza, Warszawa 1998, s. 150.

⁷ *Geschichtsblätter für den Kreis Bergstraße*. Tom 4: *Beiträge zur Geschichte des Klosters Lorsch*. Lorsch, 1980, passim.

⁸ M. Basler, O. Grunewalder, I. Vock, *Starkenbourg Castle*, District City Heppenheim, Heppenheim 2016, passim.

⁹ F. Behn, *Die karolingische Klosterkirche von Lorsch an der Bergstraße nach den Ausgrabungen von 1927–1928 und 1932–1933*, Berlin – Leipzig 1934, passim; R. Adamy, *Die fränkische Torhalle und Klosterkirche zu Lorsch*, Darmstadt 1891, passim; H. Luckenbach, *Abbildungen zur Deutschen Geschichte*, München – Berlin 1906, s. 10.

¹⁰ *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, Tom 2, C. Hourihane (red.), Oxford University Press, 2013, s. 526.

¹¹ W. Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Świat Książki, Warszawa 1996, s. 66.

¹² X. Barral I Altet, op. cit., s. 150.

¹³ *Sztuka romańska. Architektura, rzeźba, malarstwo*, R. Toman (red.), Konemann, 2000, s. 34.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy krajobrazu kulturowego średniowiecznego miasta Lorsch, które jest położone na terenie Niemiec, nad rzeką Weschnitz.

W skład zasobu dziedzictwa kulturowego Lorsch wchodzi układ urbanistyczny miasta, charakterystyczna dla tego regionu drewniana zabudowa o konstrukcji szachulcowej oraz, a może przede wszystkim, relikty zespołu dawnego opactwa i klasztoru Altenmünster z epoki karolińskiej. Kompleks ten w 1991 roku został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Od tego czasu na terenie dawnego opactwa prowadzone są prace rewaloryzacyjne, dzięki którym dla zwiedzających udostępniane są kolejne relikty tego cennego założenia. Planuje się także utworzenie tutaj tzw. „osi kulturowej”, będącej połączeniem reliktyw opactwa benedyktynów z miejscem, gdzie zlokalizowane było Altenmünster. Tak poprowadzona trasa ma umożliwić turystom zwiedzanie Altenmünster i zapewnić połączenie z archeologicznym parkiem Laresham. Wszystkie elementy architektoniczne, relikty archeologiczne oraz wątki kulturowe położone na „osi” będą odpowiednio zaakcentowane i opisane przy pomocy tablic informacyjnych. Jeżeli plan ten będzie sfinalizowany, to zespół kulturowy Lorsch stanie się zapewne jedną z najciekawszych tego typu otwartych przestrzeni muzealnych w Europie.

Abstract

This article concerns the cultural landscape of the medieval town of Lorsch which is located in Germany, on the river Weschnitz.

The cultural heritage of Lorsch includes the urban layout of the town, timber-frame buildings characteristic for this region and, or perhaps primarily, relics of the former abbey and monastery Altenmünster from the Carolingian epoch. In 1991, the complex was inscribed onto the UNESCO World Heritage List. Since then revalorization work has been conducted in the former abbey, due to which visitors gain access to further relics of this valuable complex. It is also planned to create here the so-called “cultural axis” which would link the relics of the Benedictine abbey with the site where Altenmünster was once situated. Such a route would enable tourists to visit Altenmünster, and ensure connection to the Laresham archaeological park. All architectonic elements, archaeological relics and cultural themes located along the “axis” will be properly highlighted and described on information boards. If the plan is finalized, the cultural complex in Lorsch will probably become one of the most interesting open museum spaces in Europe.

Mateusz Gyurkovich*

Adaptacje zabytkowych struktur dla nowych potrzeb – część 1 – wybrane przykłady z Madrytu

Adaptations of historic structures for new functions – part 1 – selected examples from Madrid

Słowa kluczowe: adaptacja, rewitalizacja, hybrydowe zespoły kultury, minimalizm, Madryt

Key words: adaptation, revitalisation, hybrid culture complexes, minimalism, Madrid

Po kilkuset lub nawet kilkudziesięciu latach użytkowania wiele budynków i zespołów architektoniczno-urbanistycznych nie może nadal pełnić funkcji, do których zostały pierwotnie powołane. Przyczyny takiego stanu rzeczy mogą być rozmaite – od zmian technologii czy standardów przypisywanych określonemu przeznaczeniu, poprzez zaprzestanie określonej działalności, po jej dyslokację poza obręb zwartej tkanki miejskiej. Wraz z wprowadzeniem pojęcia zabytku nastąpił długotrwały proces uświadomienia sobie przez coraz szersze kręgi społeczne potrzeby ochrony dziedzictwa poprzednich epok. Obecnie wydaje się, że – przynajmniej w kręgach decyzyjnych – powszechna jest akceptacja dla konieczności adaptacji historycznych, wartościowych struktur do nowych celów, zamiast ich niszczenia i wyburzania¹. Wiele tego typu przykładów adaptacji można odnaleźć także w Madrycie. Przedstawione w niniejszym artykule realizacje stanowią wybór spośród tego typu adaptacji, w wyniku których zabytkowa struktura stała się elementem miejskiej domeny publicznej, jako obiekt (lub zespół) poświęcony funkcjom związanym z kulturą. Wiele spośród obiektów użytkowanych uprzednio przez przemysł lub wojsko wydaje się szczególnie predestynowanych do adaptacji na potrzeby kultury, co pokazuje szereg realizacji europejskich. Udowodniono wielokrotnie², że w czasach *hybrydyzacji kultury*³ współczesne glo-

After a few hundred years or even decades of use, many buildings and architectonic-urban-planning complexes cannot still serve the functions they were originally built for. The reasons for this can be manifold – from changes in technology or standards attributed to a specific function, through ceasing a particular activity, to its dislocation outside the compact urban tissue. With the introduction of the notion of monument, there started a lengthy process of realizing the need to protect the heritage of previous epochs among ever-wider social circles. Nowadays it seems that – at least among the decision-making circles – it is commonly accepted that valuable historic structures need to be adapted to serve new purposes, instead of being destroyed and demolished¹. Several such examples of adaptations can also be found in Madrid. Realisations presented in this article are a selection from among such adaptations, as a result of which historic structure became an element of the urban public domain, as an object (or a complex) serving functions associated with culture. Many objects previously used by the industry or the military seem to be particularly predestined to be adapted to cultural needs, which is displayed by several European realisations. It has been proven repeatedly², that in the times of *hybridisation of culture*³ modern global information society needs a new type of

* dr hab. inż.arch., Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* dr hab. inż. arch., Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Gyurkovich M. Adaptations of historic structures for new functions – part 1 – selected examples from Madrid. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:31-44

Otrzymano / Received: 14.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.03.2017

doi:10.17425/WK50MADRID

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

balne społeczeństwo informacyjne potrzebuje nowego typu miejskich budowli i przestrzeni reprezentacyjnych. Ich roli nie mogą dłużej odgrywać wyłącznie znane z poprzednich epok historycznych budowle sakralne lub siedziby władz, gdyż ich symboliczny przekaz przestaje być rozumiany przez wielu spośród potencjalnych użytkowników. W ostatnich dekadach wzrasta zatem znaczenie budynków i zespołów architektoniczno-urbanistycznych związanych z prezentacją i popularyzacją kultury, wiedzy i sztuki. W miastach Europy wiele z nich powstało w zrewaloryzowanych obiektach i zespołach historycznych, które niegdyś pełniły skrajnie odmienne funkcje. Nobilitacja takich miejsc przez wprowadzanie prestiżowego programu funkcjonalnego przyczynia się także do zmiany postrzegania całych fragmentów⁴ tkanki miejskiej. Bardzo często pełnią one zatem rolę *katalizatorów urbanistycznych*, czego sztandarowym przykładem jest realizacja Muzeum Guggenheima w Bilbao⁵. Przedstawione w artykule dwa przykłady realizacji z Madrytu mieszczą się w tym nurcie myślenia o nowej funkcji w mieście. Są jednak całkowicie odmienne pod względem formy architektonicznej, a także skali interwencji i kształtowania programu funkcjonalnego od realizacji Gehry'ego, która *de facto* jest jedynie nowym, szokującym formalnie typem opakowania znanej od kilkuset lat idei, czyli *muzeum*⁶.

Historia stolicy Hiszpanii – Madrytu⁷, uważanego obecnie za jedno z najważniejszych miast naszego kontynentu, odzwierciedla skomplikowane dzieje Półwyspu Iberyjskiego. W przeciwieństwie do znacznie starszych ośrodków miejskich położonych na wybrzeżu Morza Śródziemnego⁸, które były niegdyś fenickimi lub greckimi koloniami następnie podbitymi przez Rzymian, początki miasta sięgają dopiero wieku IX. Rozwinęło się ono wokół małego muzułmańskiego zamku Madżrit (niektóre źródła podają nazwę *al-Majrit* jako genezę współczesnego brzmienia słowa *Madrid*) położonego na wysokiej skarpie nad niewielką rzeką Manzanares. W czasie rekonkwisty został on zdobyty w 1083 r. przez Alfonsa VI Mężnego i włączony do Królestwa Kastylii. Jednak dopiero Filip II Habsburg przeniósł tutaj z Toledo swoją siedzibę w roku 1561. Z inicjatywy króla rozpoczęła się szybka przebudowa i rozbudowa miasta, będącego w tym czasie centrum pierwszego nowożytnego globalnego imperium⁹. Z tego okresu pochodzą najświetniejsze zabytki architektoniczne miasta – liczne kościoły, klasztory, pałace i kamienice, wraz z zabudową ortogonalnego, XVII-wiecznego Plaza Mayor na czele¹⁰, który powszechnie uważany jest za arcydzieło sztuki urbanistycznej tamtych czasów. Plaza Mayor był przez stulecia miejscem królewskich koronacji, najważniejszych uroczystości państwowych i religijnych, a z czasem także demonstracji politycznych. Wystawiano tam sztuki teatralne, odbywały się corridy, był także miejscem egzekucji. Ostatecznie, od 1606 roku Madryt stał się oficjalną stolicą zjednoczonej Hiszpanii i z niewielkimi przerwami pełni tę rolę do dziś. Po zachodniej stronie miasta, na wysokiej skarpie nad rzeką Manzanares, w miejscu sta-

urban buildings and formal spaces. Their part can no longer be played solely by church buildings of seats of government known from previous historical epochs, since their symbolic message is no longer understood by many potential users. In recent decades the significance of buildings and architectonic-urban-planning complexes associated with presenting and popularising culture, knowledge and art has increased. In European cities many of them were created in revalorised objects and historic complexes, which once used to serve diametrically different functions. Ennobling such places by introducing a prestigious functional programme also contributes to a change in the perception of whole fragments⁴ of urban tissue. Therefore, they frequently play the part of *urban catalysts*, of which the most prominent example is the realisation of the Guggenheim Museum in Bilbao⁵. Two examples of realisations from Madrid, presented in the article, fit into this new trend of thinking about a new function in the city. They are, however, entirely different as far as their architectonic form is concerned, as well as the scale of interference and shaping the functional programme, than Gehry's realisation that *de facto* is only a new, formally shocking type of packaging for an idea that has been known for hundreds of years, namely *museum*⁶.

The history of the capital of Spain – Madrid⁷, currently believed to be one of the most important cities of our continent, reflects the complicated history of the Iberian Peninsula. In contrast to much older urban centres situated along the coast of the Mediterranean⁸, which once used to be Phoenician or Greek colonies subsequently conquered by the Romans, the origins of the city date back merely to the 9th century. It grew around a small Muslim castle called Madżrit (some sources suggest the name *al-Majrit* as the origins of the modern word *Madrid*) located on a high bank over the small Manzanares River. During the Reconquista it was seized in 1083 by Alphonse VI the Brave and incorporated into the Kingdom of Castile. However, it was Philip II Habsburg who moved here his seat from Toledo in 1561. On the king's initiative there commenced quick alterations and growth of the city which was at the time the centre of the first modern global empire⁹. Most magnificent architectonic monuments in the city date back to that period: numerous churches, monasteries, palaces and tenement houses, including buildings surrounding the orthogonal, 17th-century Plaza Mayor¹⁰ that is generally regarded as a masterpiece of urban planning of the time. For centuries Plaza Mayor was the site of royal coronations, the most important state and religious celebrations, and in time also political demonstrations. Theatrical performances and corridas were staged, and executions were carried out there. Finally, in 1606 Madrid became the official capital of united Spain and, with brief interruptions, has served that role until today. On the west side of the city, on the high bank over the Manzanares River, on the site of the former seats of the Visigoth and Muslim rulers which were in turn altered by subsequent mon-

rych siedzib władców wizygockich i muzułmańskich, które następnie były przebudowywane przez kolejnych panujących nad miastem i krajem monarchów (co potwierdzają źródła ikonograficzne i badania archeologiczne) wznosi się jeden z najważniejszych zabytków – Pałac Królewski¹¹. Zabudowa centrum, pośród której znaleźć można wiele perełek architektury i urbanistyki, była uzupełniana i rozbudowywana w okresie świetności i potęgi kolonialnej Hiszpanii, czyli właściwie do okresu wojen napoleońskich¹², który można uważać za początek końca imperium.

Podobnie jak i w innych metropoliach Europy, także i w Madrycie w wieku XIX i w początkach wieku XX nastąpił znaczący rozwój przemysłu¹³. Był to kolejny, po wspomnianym nowożytnym okresie imperialnym, impuls rozwoju struktury przestrzennej miasta. Powstawały manufaktury, fabryki, obiekty związane z rozwijającą się gwałtownie infrastrukturą techniczną i komunikacyjną. Wiele z nich dotrwało do naszych czasów, w tym między innymi budynki dworców¹⁴. Bogacąca się burżuazja wznosiła nowe kamienice i pałace, powstawały też znaczące budynki publiczne, fundowane między innymi przez arystokrację czy nawet rodzinę królewską (jak np. Muzeum Prado)¹⁵. W połowie XIX w. ludność miasta przekroczyła 250 000¹⁶ i jasnym się stało, że aby pomieścić wciąż rosnącą liczbę mieszkańców, a także poprawić warunki sanitarne w przegęszczonej tkance śródmiejskiej, konieczne jest powiększenie i unowocześnienie obszaru zurbanizowanego. W ślad za doświadczeniami katalońskimi¹⁷ przystąpiono do realizacji projektu rozbudowy stolicy. Wypracowany w Barcelonie model *Ensanche* stał się wzorem dla późniejszych działań w wielu miastach hiszpańskich. Stworzony został na bazie prostej, ortogonalnej siatki, której rozmiary były dostosowywane do lokalnych możliwości, preferencji i struktury własnościowej¹⁸. W roku 1860 uchwalono projekt rozszerzenia – El Ensanche de Madrid¹⁹, znacznie powiększający obszar miasta²⁰, który zakładał powstanie nowych placów, reprezentacyjnych alei i promenad, otoczonych prostokątnymi kwartałami mieszkalnymi. Mieścić one miały także wszelkie instytucje konieczne do sprawnego politycznego i gospodarczego funkcjonowania stolicy. Jako nowe centrum miasta zaprojektowano Plaza del Sol, z którego promieniście rozchodzące się ulice łączyły historyczne centrum z nowo projektowanymi dzielnicami. Najbardziej prestiżową częścią Madrytu wzniesioną w tym okresie jest dzielnica Salamanca, a monumentalne aleje – Paseo de Castellana oraz Paseo de Prado – do dziś są wyznacznikiem wysokiej jakości przestrzeni publicznych.

Na tym tle historycznym i przestrzennym oczywistym jest, że wiele budynków w Madrycie zmieniało przez wieki swoje pierwotne przeznaczenie. W tym wiele z nich stało się siedzibami znaczących dla miasta i kraju instytucji kultury, przede wszystkim muzeów²¹, ale także hybrydowych centrów kultury²², odwiedzanych przez tysiące, jeśli nie setki tysięcy osób rocznie. Szczególnie interesujące dla prowadzonych w artykule rozważań wydają się dwie współczesne realizacje *hybrydowych zespołów kultury*²³, które przyczyniają się do rewitalizacji

archs reigning over the city and the country (which is confirmed by iconographic sources and archaeological research) rises one of the most important monuments – the Royal Palace¹¹. Buildings in the centre, among which one can find many gems of architecture and urban design, were added to and expanded during the period of magnificence and colonial power of Spain, i.e. practically until the time of the Napoleonic wars¹² that can be regarded as the end of the empire.

Like in other metropolises of Europe, also Madrid witnessed a significant industrial development in the 19th and the beginning of the 20th century¹³. After the aforementioned modern imperial period, it was yet another impulse for the development of the spatial structure of the city. Manufactures, factories, objects connected to the rapidly developing technological and communications infrastructure were created. Many of those have survived until the present times, including railway station buildings, among others¹⁴. Growing rich, the bourgeoisie erected new tenement houses and palaces; important public buildings were also erected, founded by the aristocracy or even the royal family (e.g. the Prado Museum)¹⁵. In the mid-19th century, the population of the city exceeded 250 000¹⁶ and it became clear that, in order to house the still growing number of inhabitants and to improve the sanitary conditions in the compacted tissue downtown, it was necessary to expand and modernize the urban area. Following the Catalan experiences¹⁷, the realisation of the project of expanding the capital commenced. The *Ensanche* model, worked out in Barcelona, became a pattern for further development in many cities in Spain. It was created on the basis of a simple, orthogonal grid whose dimensions were adjusted to local capabilities, preferences and ownership structure¹⁸. In the years 1860 the project of expansion was approved – El Ensanche de Madrid¹⁹, significantly enlarging the city area²⁰, and which assumed creating new squares, elegant avenues and promenades, surrounded by rectangular residential quarters. They were also to house all institutions necessary to efficient political and economic functioning of the capital. Plaza del Sol was designed to be the new city centre, from which radially stretching streets linked the historic centre with newly designed districts. The most prestigious part of Madrid erected at that time is the Salamanca district, and monumental avenues – Paseo de Castellana and Paseo de Prado, have been indicators of the high standard of public spaces till today.

Against this historical and spatial background, it seems obvious that throughout the ages many buildings in Madrid changed their original purpose, and several of them became seats of cultural institutions important for the city and country, primarily museums²¹ but also hybrid centres of culture²², visited by thousands if not hundreds of thousands people a year. Two contemporary realisations of *hybrid culture complexes*²³ which have contributed to revitalising significant fragments of the urban tissue seem particularly interesting for the considerations presented in

znaczących fragmentów tkanki miejskiej. Są to Centrum Kultury Conde Duque, będące adaptacją osiemnastowiecznego kompleksu dawnych koszar gwardii królewskiej, oraz Centrum Kultury Matadero, które powstało w wyniku modernizacji i rewitalizacji monumentalnego zespołu rzeźni miejskich z początków XX wieku. Obydwa zespoły odznaczają się znaczną powierzchnią na tle otaczającej je tkanki miejskiej, włączając zarazem niedostępne i zamknięte przez dziesięciolecia przestrzenie wewnętrznych dziedzińców i promenad w ogólnomiejski system przestrzeni publicznych hiszpańskiej stolicy. Wydaje się, że niezwykle bogata oferta programowa, związana z promocją kultury, a także z innymi dziedzinami życia miasta i dzielnic je otaczających, przyczynia się do sukcesu tych instytucji, które zdążyły się już wpisać w kulturalną i turystyczną mapę miasta, pomimo fizycznego oddalenia od głównych tras turystycznych i ścisłego, historycznego centrum.

Dawne koszary Conde Duque położone są kilka kwartałów na północ od Pałacu Królewskiego (*Palacio del Oriente*) poza eleganckim Plaza España, w nieco podupadłej obecnie części miasta – *Universidad* – związanej z uniwersytetami i wieloma znaczącymi instytucjami kulturalnymi, edukacyjnymi i religijnymi, pośród stromo pnących się pod górę wąskich uliczek²⁴. Budynek, pomimo zaledwie trzech kondygnacji wysokości, jest niezwykle monumentalny. Został zaprojektowany w drugiej dekadzie XVIII wieku przez architekta królewskiego, Pedra de Ribera, „tak aby pomieścić 600 gwardzistów i 400 koni”²⁵ na planie wydłużonego prostokąta i przez wiele lat był największym budynkiem w mieście. Dłuższy bok obiektu²⁶ mierzący 228 m to najdłuższa, poza Pałacem Królewskim, barokowa elewacja w Madrycie²⁷, sąsiadująca obecnie poprzez wąską ulicę z kilkoma kwartałami miejskimi, których zróżnicowana zabudowa kształtowała się przez cztery ostatnie stulecia. Obiekt był kilkakrotnie przebudowywany. W 1869 roku górne piętra budynków oraz usytuowaną we wschodniej fasadzie wieżę mieszczącą więzienie zniszczył pożar. Pozostając w rękach wojska do końca lat 60. XX wieku zespół służył także jako akademii wojskowa, mieściły się w nim ponadto: obserwatorium astronomiczne, meteorologiczne oraz wojskowe centrum telekomunikacji, którego wysoki maszt górował nad miastem²⁸.

W 1969 roku zapadła decyzja o zmianie funkcji zniszczonego zespołu i przekazaniu go pod zarząd opiekującej się kulturą w czasach frankistowskiej dyktatury instytucji²⁹. Początkowo decydenci nie mogli jednak uzgodnić stanowiska co do przyszłości Conde Duque, a w 1975 roku pojawił się nawet pomysł, aby zniszczone budynki całkowicie wyburzyć. Na szczęście zapobiegło temu uznanie kompleksu w 1976 roku za zabytek o wysokich wartościach historycznych i architektoniczno-artystycznych. Początkowo kilka sal zostało udostępnionych dla celów wystawienniczych. Z czasem kolejne skrzydła były powoli remontowane, dzięki czemu mogły one służyć potrzebom rozwijającego się coraz bardziej Centrum Kultury³⁰. Obecnie misja i program funkcjonalny Centrum są niezwykle skomplikowane i obejmują szereg

the article. They are the Conde Duque Cultural Centre, which is an adaptation of the 18th-century complex of former royal guards' barracks, and the Matadero Cultural Centre, which was created as a result of modernizing and revitalizing the monumental complex of the city slaughterhouse from the beginning of the 20th century. Both complexes cover a considerable area in comparison to the surrounding urban tissue, at the same time including the long-inaccessible and excluded spaces of inner courtyards and promenades into the city system of public spaces in the Spanish capital. It seems that the immensely diverse programme offer connected to promoting culture, as well as other disciplines of city life and surrounding districts, contribute to the success of those institutions that have already become inscribed in the cultural and tourist map of the city despite their physical distance from main tourist routes and the direct, historic centre.

The former Conde Duque barracks are situated several quarters further north from the Royal Palace (*Palacio del Oriente*) beyond the elegant Plaza España, in the nowadays slightly run-down part of the city – *Universidad* – associated with universities and many significant cultural, educational and religious institutions, among climbing up narrow streets²⁴. Despite being merely three-storeys high, the building is extremely monumental. It was designed in the second decade of the 18th century by the royal architect, Pedro de Ribera, “so as to house 600 guardsmen and 400 horses”²⁵ on the plan of an elongated rectangle, and for many years used to be the largest building in the city. The longer side of the object²⁶ measuring 228 m is the longest, besides the Royal Palace, Baroque elevation in Madrid²⁷, currently adjacent across a narrow street to several city quarters whose varied buildings were shaped during the last four centuries. The object was altered several times. In 1869, upper storeys of the buildings and the tower housing a gaol and situated in the eastern façade were destroyed by a fire. Remaining in the hands of the military until the end of the 1960s, the complex also served as a military academy, additionally housing: an astronomical and meteorological observatory and a military centre of telecommunications whose tall mast dominated over the city²⁸.

In 1969 a decision was made about changing the function of the destroyed complex and putting it under the management of an institution supervising culture in the times of the Francoist dictatorship²⁹. Initially, decision-makers were not able to agree on the opinion concerning the future of Conde Duque, and in 1975 there was even an idea to completely demolish the dilapidated buildings. Fortunately, it was prevented by the fact that in 1976 the complex was acknowledged as a monument of high historic and architectonic-artistic value. At the beginning, several rooms were made available for exhibition purposes. With time, subsequent wings were gradually renovated thanks to which they could serve the needs of the developing Cultural Centre³⁰. Nowadays the mission and the functional programme of the Centre are immensely complex

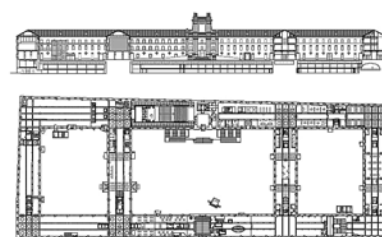
Ryc. 1. Plan Rozszerzenia Madrytu (Ensanche de Madrid) według nakazu królewskiego z 8 kwietnia 1857 – autor C.M. de Castro, 1861 – źródło: Biblioteca Nacional de España – Biblioteca Digital Hispanica – www.bdhrd.bne.es/viewer.vm?id=0000017428 – dostęp: 8.03.2017

Fig. 1. Plan of Expanding Madrid (Ensanche de Madrid) according to the royal order from April 8, 1857 – author: C.M. de Castro, 1861 – source: Biblioteca Nacional de España – Biblioteca Digital Hispanica – www.bdhrd.bne.es/viewer.vm?id=0000017428 – access: 8.03.2017

Ryc. 2. Conde Duque przed ostatnią renowacją, widoczne XIX-wieczne dekoracje ścian – źródło: www.madridhistorico.com – dostęp: 8.03.2017

Fig. 2. Conde Duque before the last renovation, visible 19th-century wall decoration – source: www.madridhistorico.com, access: 8.03.2017

Ryc. 3. Kwartal Conde Duque – rzut parteru i przekrój – źródło – strona projektantów – www.r-arquitectos.com – dostęp 12.03.2017

Fig. 3. Conde Duque quarter – plan of ground floor and cross-section – source – designers' website – www.r-arquitectos.com – access 12.03.2017

Ryc. 4. Conde Duque – widok fragmentu elewacji frontowej z portalem wejściowym – fot. autor (luty 2017)

Fig. 4. Conde Duque – view of a fragment of front elevation with the entrance portal – photo: author (February 2017)

działań związanych z prezentacją i tworzeniem różnych gałęzi kultury, nauki i sztuki: bibliotekę, hermetekę, archiwum miejskie, kina studyjne, sale teatralne, obserwatorium astronomiczne, pomieszczenia służące różnym warsztatom i kursom, a także interakcjom socjalnym wraz z niezbędnym do funkcjonowania tak ogromnego kompleksu zapleczem administracyjnym, a nawet niewielkim zapleczem gastronomicznym³¹.

Najpoważniejsze zmiany wyglądu i struktury wiążą się z całościowym projektem adaptacji i modernizacji kompleksu, która została przeprowadzona w ostatnich

and involve several activities related to presenting and creating various branches of culture, science and art: a library, a hemeroteca, a city archive, cinemas, theatre halls, an astronomical observatory, rooms used as venues for a variety of workshops and courses, as well as social interactions, with an administrative base indispensable to functioning of such a huge complex, and even a small gastronomic base³¹.

The most serious changes in its appearance and structure resulted from the overall project of adaptation and modernisation of the complex, which has been carried out in recent years³². Like many realisations in Spain, this one is also maintained in the minimalist spirit that perfectly harmonises with the preserved architectonic-urban substance thanks to which it has been properly displayed. Elevations were rid off plaster and decorations painted on it during various periods. Thanks to that original bricks have been revealed, and the monumental stone portal decorated with coats of arms in the front elevation remains the only, strongest decorative element. All 19th-century additions made during the reconstruction of the barracks after the fire, when many original details were irretrievably lost, have been removed. Wrought iron grills, ornamental, wooden gates and the most valuable polychromes which, despite destruction, have survived in some rooms until the present times have been protected

Ryc. 5–8. Kwartal Conde Duque – widoki ogólne i detale wewnętrznych dziedzińców – fot. autor (luty 2017)

Fig. 5–8. Conde Duque quarter – general views and details of inner courtyards – photo: author (February 2017)

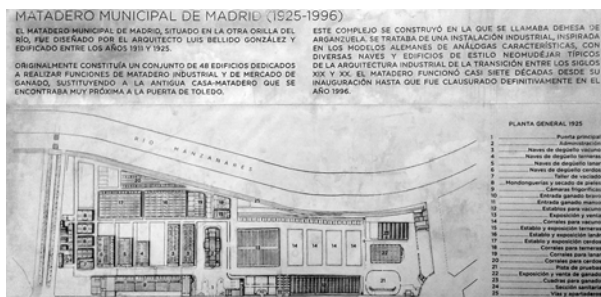
latach³². Podobnie jak wiele realizacji w Hiszpanii, także i ta utrzymana jest w duchu minimalistycznym, co doskonale harmonizuje z zachowaną substancją architektoniczno-urbanistyczną, która dzięki temu została właściwie wyeksponowana. Elewacje zostały oczyszczone z tynku i malowanych na nim w różnych okresach dekoracji. Dzięki temu wyeksponowana została oryginalna cegła, a monumentalny kamienny portal zdobiony herbami w elewacji frontowej pozostaje obecnie jedynym, najsilniejszym elementem dekoracyjnym. Pozbyto się wszelkich XIX-wiecznych dodatków, które powstały po odbudowie koszar po pożarze, kiedy to wiele oryginalnych detali zostało bezpowrotnie zniszczonych. Kute kraty, ozdobne, drewniane bramy oraz najbardziej wartościowe polichromie, które pomimo zniszczeń dotrwały do naszych czasów w niektórych z pomieszczeń, zostały zabezpieczone i wyeksponowane. W innych miejscach, gdzie tylko było to możliwe, wyeksponowano elementy historycznych sklepień, stropów drewnianych lub zachowanej stolarki. W wielu pomieszczeniach udało się przywrócić oryginalną wysokość stropów. Monumentalnemu portalowi wejściowemu odpowiada

and displayed. In other places, wherever it was possible, elements of historic vaults, wooden ceilings or preserved woodwork were displayed. In many rooms it was possible to restore the original height of the ceilings. Monumental entrance portal corresponds to the façade of the former chapel, situated along the axis of the main courtyard, which remains the only decorative element in this urban interior. Sheets of glass, minimalist details from stainless steel and a few emergency staircases maintained in similar aesthetics³³ are virtually the only elements “added” to the historic structure, visible from outside. However, because of serious damage and later alterations, many interiors have a completely contemporary character.

In contrast to the Conde Duque quarter, objects of the former Matadero slaughterhouse were built on the outskirts of the 19th-century city, just beyond the outline indicated by the Plan de Castro, on the Manzanares River, to the south of the historic centre of Madrid. The tender for their realisation was won by Joaquín Saldaña, but finally the realised in the years 1907–1926 complex housing the slaughterhouse and

usytuowana na osi głównego dziedzińca fasada dawnej kaplicy, która pozostaje jedynym elementem dekoracyjnym w tym wnętrzu urbanistycznym. Surowe tafle szkła i minimalistyczny detal z blachy nierdzewnej oraz kilka ewakuacyjnych klatek schodowych, utrzymanych w podobnej estetyce³³, to właściwie jedyne widoczne z zewnątrz elementy „dodane” do zabytkowej struktury. Natomiast ze względu na poważne zniszczenia i późniejsze przebudowy wiele wewnątrz ma całkowicie współczesny charakter.

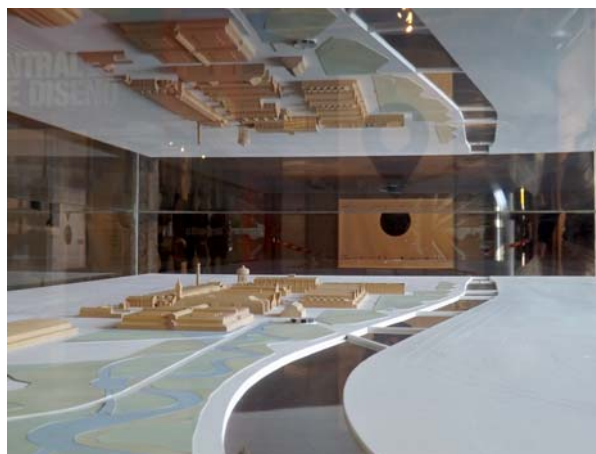
W przeciwieństwie do kwartału Conde Duque, dawne obiekty rzeźni Matadero powstały na obrzeżach dziewiętnastowiecznego miasta, zaraz poza obrysem wynikającym z Planu de Castro, nad rzeką Manzanares, na południe od historycznego centrum Madrytu. Konkurs na ich realizację wygrał Joaquín Saldaña, ale ostatecznie autorem zrealizowanego w latach 1907–1926 zespołu mieszczącego rzeźnię miejskie i targ zwierzęcy został architekt miejski Luis Bellido González oraz inżynier J. Eugenio Ribera Antaste. Kompleks był następnie rozbudowany w latach 30. XX wieku³⁴. Składał się on z kilkunastu hal różnej wielkości i rozpiętości, których pierwotne przeznaczenie było także zróżnicowane, oraz budynków administracyjnych i budowli inżynierskich. Całość była dobrze skomunikowana poprzez system wewnętrznych uliczek, których centrum stanowił duży otwarty plac. Dodatkowo cały obszar ogrodzony był murem o długości 2,5 km, który zamykał teren o powierzchni 165 415 m². Dominantami przestrzennymi i punktami orientacyjnymi w tym skomplikowanym systemie były wieża zegarowa umieszczona na głównej osi kompozycyjnej na jednym z budynków administracyjnych na północnym krańcu

Ryc. 9. Tablica pamiątkowa z rzutem historycznego założenia rzeźni miejskich w Madrycie – fot. autor (luty 2017)

Fig. 9. Commemorative plaque with a plan of the historic complex of the city slaughterhouse in Madrid – photo: author (February 2017)

założenia oraz późniejsza, żelbetowa wieża ciśnień od strony południowego wejścia przy Plaza Legazpi. Wszystkie budynki, ujednolicone stylistycznie, poprzez racjonalne wykorzystanie czterech głównych materiałów: cegły, dekoracyjnej ceramiki, szarego kamienia oraz żeliwnych elementów konstrukcyjnych, utrzymane były w stonowanej wersji stylu neo-mudejar. Kompleks Matadero stał się wzorem dla wznoszonych w całej Hiszpanii w tym czasie (w pierwszej połowie XX wieku) zespołów przemysłowych i hal targowych. Jego znaczenie jest zatem również symboliczne, pomi-

Ryc. 10. Model Matadero eksponowany w jednej z hal – widoczne dominanty wysokościowe założenia – wieża zegarowa i wieża ciśnień – fot. autor (luty 2017)

Fig. 10. Model of Matadero exhibited in one of the halls – visible dominant heights of the complex – the clock tower and water tower – photo: author (February 2017)

cattle market was designed by the city architect, Luis Bellido González, and an engineer, J. Eugenio Ribera Antaste. The complex was later expanded during the 1930s³⁴. It consisted of several halls of varying sizes and span, whose original purpose was also varied, as well as administrative and engineering buildings. The whole was well communicated via a system of inner streets the centre of which was a huge open square. Additionally, the whole complex was surrounded by a wall 2.5 km long which enclosed the area covering 165 415 m². Spatial dominants and landmarks in this complicated system were the clock tower situated along the main composition axis on one of the administrative buildings at the north end of the complex, and the later ferroconcrete water tower on the side of the south entrance at Plaza Legazpi. All buildings, made stylistically homogeneous by rational use of the main four materials: brick, decorative pottery, grey stone and cast-iron construction elements, were maintained in the toned-down version of the neo-mudejar style. The Matadero complex became a model for industrial complexes and covered market halls erected all over Spain at the time (the first half of the 20th century). Its significance is also symbolic, not to mention the obvious historic and architectonic-artistic values³⁵.

In the second half of the 20th century, when the city approached the Matadero area and housing estates were built on the other bank of the river, the original function of the complex became more and more uncomfortable for local inhabitants, also for logistic reasons. Already since the turn of the 1960s and 1970s, the complex belonged to downtown districts, becoming a subject of numerous projects, workshops and debates. During the 1970s the significance of the original function of the area deteriorated so much that already in 1983 the first adaptation work commenced, when some of the halls were modernised to serve cultural and sports functions³⁶, though the slaughterhouse finally closed down only during the mid-1990s. It was then

Ryc. 11. Wejście do zespołu Matadero od strony Plaza Legazpi – fot. autor (luty 2017)

Fig. 11. Entrance to the Matadero complex from Plaza Legazpi – photo: author (February 2017)

Ryc. 12. Główna oś założenia Calle de Matadero, widok w kierunku wieży zegarowej Casa de Reloj – fot. autor (luty 2017)

Fig. 12. Main axis of the Calle de Matadero complex, view towards the clock tower Casa de Reloj – photo: author (February 2017)

jając oczywiste wartości historyczne i architektoniczno-artystyczne³⁵.

Wraz ze zbliżaniem się w drugiej połowie XX wieku gęstej zabudowy miejskiej do terenów Matadero oraz budową osiedli mieszkaniowych na drugim brzegu rzeki pierwotna funkcja kompleksu stawała się coraz bardziej uciążliwa dla okolicznych mieszkańców, także ze względów logistycznych. Już od przełomu lat 60. i 70. XX wieku kompleks znalazł się w obrębie śródmiejskich dzielnic, stając się tematem rozlicznych projektów, warsztatów i dyskusji. W latach 70. znaczenie pierwotnej funkcji terenu na tyle podupadło, że już w 1983 roku przystąpiono do pierwszych prac adaptacyjnych, kiedy to niektóre spośród hal przystosowano do funkcji kulturalnych i sportowych³⁶, chociaż ostatecznie rzeźnię zamknięto dopiero w połowie lat 90. XX wieku. Wtedy też rozpoczęto prace adaptacyjne w kolejnych opuszczonych halach, przystosowując je do nowych potrzeb funkcjonalnych i sanitarnych. Najważniejszą, zarówno pod względem funkcjonalnym, jak i formalnym, spośród ówczesnych transformacji wydaje się być adaptacja części hal na siedzibę Baletu i Tańca Narodowego³⁷. Ta transformacja sprawiła, że Matadero stało się miejscem rozpoznawalnym na kulturalnej mapie Madrytu.

Ryc. 13. Główna oś założenia Calle de Matadero, widok w kierunku wieży ciśnień – fot. autor (luty 2017)

Fig. 13. Main axis of the Calle de Matadero complex, view towards the water tower – photo: author (February 2017)

Ryc. 14. Niedzielny festyn na głównym placu zespołu – widoczne mobilne meble miejskie – fot. autor (luty 2017)

Fig. 14. Sunday fete on the main square of the complex – visible mobile city furniture – photo: author (February 2017)

that adaptation work commenced in other abandoned halls, adapting them to new functional and sanitary needs. The most important among the then transformation, both in the functional and formal respect, seems to be converting some of the halls into the seat of the National Ballet and Dance³⁷. That transformation made Matadero a recognisable site on the cultural map of Madrid.

The overall activities aimed at revitalising the area were undertaken alongside the realisation of one of the most important urban-planning projects in Madrid at the beginning of the 21st century, namely *Madrid Río*, broadly discussed in the literature of the subject³⁸. The main aim of the project in the urban planning dimension was returning the Manzanares River to the city and creating attractive embankments – green recreational areas to replace highways that completely separated the river from the surrounding urban tissue. Revitalisation of the Matadero complex, as another area increasing a considerable section of that urban barrier, was the largest volume project associated with this mostly architectonic-landscape enterprise³⁹. As a result of the whole project-realisation process, coordinated by the city under the supervision of conservation services, since 2006 a coherent hybrid culture complex has been

Ryc. 15–16. Wybrane wnętrza urbanistycznego kompleksu Matadero – fot. autor (luty 2017)

Fig. 15–16. Selected urban interiors of the Matadero complex – photo: author (February 2017)

Całościowe działania zmierzające do rewitalizacji obszaru podjęto wraz z realizacją jednego z najważniejszych projektów urbanistycznych Madrytu początku XXI wieku, czyli *Madrid Río*, szeroko omówionego w literaturze przedmiotu³⁸. Głównym celem projektu w wymiarze planistycznym było przywrócenie miastu rzeki Manzanares i stworzenie atrakcyjnych nabrzeży – zielonych terenów rekreacyjnych, w miejsce dróg szybkiego ruchu, które całkowicie odcinały rzekę od otaczającej ją tkanki miejskiej. Rewitalizacja kompleksu Matadero, jako kolejnego obszaru powiększającego na znacznym odcinku tę barierę urbanistyczną, była największym projektem kubaturowym związanym z tym, przede wszystkim architektoniczno-krajobrazowym, przedsięwzięciem³⁹. W wyniku całego, koordynowanego przez miasto, objętego nadzorem służb konserwatorskich procesu projektowo-realizacyjnego od 2006 powstaje spójny hybrydowy zespół kultury o skomplikowanym, uzupełniającym się, czasami niecodziennym programie funkcjonalnym. Wewnętrzne uliczki i technologiczne przejścia pomiędzy obiektami rzeźni stały się pełnowartościowymi przestrzeniami publicznymi, wyposażonymi w pomysłowo rozwiązane meble miejskie. Nie wszystkie obiekty zostały już udostępnione. W niektórych wciąż (stan na luty 2017) trwają prace budowlane. Poszczególne projekty były realizowane przez różnych architektów⁴⁰. W zależności od potrzeb i koncepcji projektowej albo utrzymywano post-industrialny, na poły zaniedbany charakter wnętrza, albo też tworzone eleganckie, czyste przestrzenie o wysokiej jakości nowoczesnych materiałów wykończeniowych⁴¹. Wszystkie projekty łączy jednak minimalna interwencja w wygląd zewnętrzny zastanej, historycznej substancji architektonicznej i oszczędność form wyrazu. W ten sposób projekt rewitalizacji Matadero wpisuje się w powszechny w Hiszpanii nurt, do którego należy także uprzednio omówiona adaptacja Conde Duque.

Postęp cywilizacyjny i rozwój technologiczny od stuleci wymuszał zmiany użytkowania przestrzeni miejskich, w tym może przede wszystkim substancji architektonicznej budującej tkankę urbanistyczną. Globalne procesy ekonomiczne sprawiły, że w ostatnim półwieczu obserwujemy wycofywanie się produkcji przemysłowej, która niegdyś stanowiła o sile i mocnej

Ryc. 17. Wejście do Czytelni – fot. autor (luty 2017)

Fig. 17. Entrance to the Reading Room – photo: author (February 2017)

growing with a complicated, complementary, sometimes unusual functional programme. Inner streets and maintenance passages between slaughterhouse objects became full-value public spaces, equipped with ingenious city furniture. Not all objects have already been made available. In some of them (state in February 2017) construction work is still carried out. Particular projects have been realised by various architects⁴⁰. Depending on the needs and project concept, either the post-industrial, slightly neglected character of interiors was maintained, or elegant, *clear* spaces were created using high-quality modern finishing materials⁴¹. However, all projects are connected by minimum interference into the external appearance of the existing, historic architectural substance and frugality in forms of expression. In this way, the project of revitalisation of Matadero fits into the trend common in Spain, to which the previously discussed adaptation of Conde Duque also belongs.

For centuries civilisational progress and technological development have enforced changes in the use of urban space, including primarily the architectural substance building urban tissue. As a result of global economic processes, during the last half a century we could observe industrial production which used to decide about the power and strong position of our

Ryc. 18–19. Widoki hybrydowego zespołu kultury Matadero z drugiego brzegu rzeki Manzanares– fot. autor (luty 2017)
 Fig. 18–19. Views of the hybrid culture complex of Matadero from the other bank of the Manzanares River – photo: author (February 2017)

Ryc. 20–23. Wnętrza poszczególnych hal, zaadaptowanych do różnych funkcji – fot. autor (luty 2017)
 Fig. 20–23. Interiors of particular halls, adapted to various functions – photo: author (February 2017)

pozycji starego kontynentu, w inne obszary świata. Tym samym w miastach europejskich, także w obrębie ich centralnych dzielnic, pozostało wiele opustoszałych i niechcianych budynków, zespołów architektoniczno-urbanistycznych i struktur inżynierskich. Świadczące niegdyś o wysokim statusie miast i metropolii zabytki związane z dziedzictwem przemysłowym niejednokrotnie posiadają, poza historyczną, także dużą wartość artystyczną. Towarzyszą im często obiekty infrastruktury technicznej i komunikacyjnej. Takie zespoły i obiekty, które nie mogą już pełnić dotychczasowych funkcji, adaptowane są coraz częściej na rozmaite potrzeby. Wiąże się to także z wytycznymi wynikającymi z potrzeb zrównoważonego rozwoju, w imię których konieczne wydaje się być ponowne wykorzystanie już raz zurbanizowanych obszarów, w celu zachowania jak największych terenów naturalnych poza miastami i wewnątrz nich. Przedstawione w artykule przykłady stanowią dowód na długofalowe działania rewitalizacyjne, które przyczyniły się do wzbogacenia miasta w znaczące dla jego statusu hybrydowe zespoły kultury. Jest to tym istotniejsze, że także w czasie pełnienia swoich pierwotnych funkcji, zarówno obszar Matadero, jak i kwartał Conde Duque stanowiły znaczące elementy struktury urbanistycznej Madrytu, zatem ich wysoka pozycja pośród miejskich obiektów publicznych została utrzymana. W wymiarze interwencji architektoniczno-konserwatorskich ich adaptacja mieści się we współczesnych trendach podobnych działań w innych wiodących miastach europejskich⁴².

continent, withdrawing into other areas of the world. Thus, many abandoned and unwanted buildings, architectural – urban-planning complexes and engineering structures were left in European cities, and within their central districts. Once bearing evidence of the high status of cities and metropolises, monuments related to industrial heritage frequently possess not merely historic but also considerable artistic value. They are often accompanied by objects of technological and communications infrastructure. The complexes and objects which can no longer serve their previous functions are more and more frequently adapted to various needs. It is also connected to guidelines resulting from the needs of sustainable development, because of which it seems necessary to re-use the already urbanised areas in order to preserve the largest possible natural areas both outside and inside cities. The examples presented in the article are evidence of long-term revitalisation activities that contributed to enriching the city with hybrid cultural complexes significant for its status. It is even more important, since also during serving their original functions both the Matadero area and the Conde Duque quarter constituted essential elements of the urban structure of Madrid, therefore their high place among urban public objects has been retained. From the perspective of architectural-conservation interference, their adaptation fits into the modern-day trends in similar activities carried out in other leading European cities⁴².

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- [1] Benevolo L. Miasto w dziejach Europy. Wydawnictwo Krąg – Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa, 1995.
- [2] Biere Arenas R., Gyurkovich M.(eds.) Back to the Sense of the City: 11th VCT International monograph book, Year 2016, July, Krakow. CPSV, Barcelona, 2016, online publication: <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/90350>
- [3] Böhm A. O czynniku kompozycji w planowaniu przestrzeni. Wyd. PK, Kraków, 2016.
- [4] Cerdà I. Teoría de la construcción de las ciudades. Vol. 1. Barcelona, 1859. Reeditado en 1991 por el Ministerio de Administraciones Públicas, el Ayuntamiento de Barcelona y el Ayuntamiento de Madrid.
- [5] Cerdà I. Teoría de la construcción de las ciudades. Vol. 2. Madrid, 1861. Reeditado en 1991 por el Ministerio de Administraciones Públicas, el Ayuntamiento de Barcelona y el Ayuntamiento de Madrid.
- [6] Dudzic-Gyurkovich K. Przestrzenie odzyskane – wybrane współczesne rehabilitacje terenów dróg szybkiego ruchu w miastach europejskich. In: Kantarek A.A. (ed.) Wyznaczniki kształtu współczesnej przestrzeni urbanistycznej. Monografia 509, Wyd. PK, Kraków, 2015.
- [7] Fernandez-Galiano L. (ed.) Museos del Mundo – Twelve World Museums. Arquitectura Viva Monografías 139/ 2009.
- [8] Fernandez-Galiano L. (ed.) España 2013. Arquitectura Viva Monografías 159/160/ 2013.
- [9] Frampton K. Modern Architecture. A critical history. Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [10] Franta A. Kultura miasta. In: Serce Miasta. Czasopismo Techniczne 2008;108(2A).
- [11] Futugawa Y. (ed.) Jean Nouvel. GA DOCUMENT no. 111, March 2010, Tokyo.
- [12] Ghirardo D. Architektura po modernizmie. Wyd. VIA, Wrocław – Toruń, 1999.
- [13] Gyurkovich M. MuseumsQuartier jako dopełnienie kompozycyjne Forum Cesarskiego w Wiedniu. Wiadomości Konserwatorskie 2011;29.
- [14] Gyurkovich M. Współczesne adaptacje barcelońskich zabytków z przełomu wieków XIX i XX. Wiadomości Konserwatorskie 2012;31.
- [15] Gyurkovich M. Hybrydowe przestrzenie kultury we współczesnym mieście europejskim. Wyd. PK, Kraków, 2013.
- [16] Nyka L., Szczepański J. (eds.) Kultura dla rewitalizacji. Rewitalizacja dla kultury. CSW ŁAŻNIA, Gdańsk, 2010.

- [17] Pabich M. O kształtowaniu muzeum sztuki, Prze-strzeń piękniejsza od przedmiotu. IAIU PŁ, Łódź, 2004.
- [18] Poveda P. (ed.) Herzog & de Meuron 1998–2002 – the nature of artifice. *El Croquis* 2002;109/110.
- [19] Poveda P., Marquez Cecilia F. (eds.) Herzog & de Meuron 2005–2010 – programme, monument, landscape. *El Croquis* 2013;152/153.
- [20] de Solà-Morales M. Cerdà/Ensanche. Edicions UPC, Barcelona, 2010.
- [21] Węclawowicz-Gyurkovich E. Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich. Wyd. PK, Kraków, 2013.
- [22] Zuziak Z.K. Urbanism and cultural heritage. Strategies, actors and structures in the labyrinths of urbanity. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;43.

¹ Porównaj np. [22].

² Co potwierdzają liczne badania i publikacje, np. [2], [7], [8], [10], [11], [12], [16], [17], [18], [21], w tym autorskie – np. [13], [14], [15].

³ Termin spopularyzowany w kilku pozycjach autorstwa prof. Zygmunta Baumana, [za: 15].

⁴ W rozumieniu Kevina Lyncha – *rejonów*.

⁵ Tzw. *efekt Bilbao*, wielokrotnie opisywany w publikacjach naukowych na całym świecie, nigdy nie został powtórzony na tak ogromną skalę w innym miejscu. Niemniej jednak wiele podobnych pod względem programowym projektów kulturalnych wciąż realizowanych jest w miastach i metropoliach europejskich, a także w innych częściach naszego globu – por. np. [2], [8], [10], [15], [16], [17], [19], [21].

⁶ Por. np. [12], [15], [17], [21], op. cit.

⁷ Madryt położony jest w centralnej, półpustynnej części Półwyspu Iberyjskiego, w pobliżu gór Sierra de Guadarrama. Pomimo wielu podań i legend wiążących powstanie miasta z okresem panowania rzymskiego udokumentowane przekazy o jego istnieniu pochodzą dopiero z wieku X i odnoszą się do okresu panowania władców muzułmańskich. Od XI wieku pozostaje w rękach królów chrześcijańskich (z przerwami na czasy republiki i dyktatury w wiekach XIX i XX). Prawa miejskie przyznane w 1118 roku, a od początku XIV wieku był jednym z miejsc obrad Kortezów i jedną z siedzib królów Kastylii. Obecnie to stolica – centrum polityczne, gospodarcze, administracyjne i kulturalne Królestwa Hiszpanii, zamieszkiwany przez 3,2 miliona mieszkańców (w 2015 r.), podczas gdy stosunkowo zwarty obszar metropolitalny zamieszkuje ok. 6,5 milionów mieszkańców – <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Madryt;3935934.html>; także <http://www.madrid.es/portal/site/munimadrid> dostęp 08.03.2017.

⁸ Jak chociażby Barcelona, Tarragona czy Walencja.

⁹ Filip II Habsburg był królem Neapolu i Sycylii, Hiszpanii, Portugalii (wraz z ich zamorskimi koloniami w Ameryce, Afryce i Azji), władcą Niderlandów, zatem jego władza rozciągała się na liczne terytoria usytuowane na obszarze całego ówczesnie znanego świata. Prowadzona przez niego polityka imperialna była naturalną kontynuacją polityki jego ojca, cesarza Karola V Habsburga – www.encyklopedia.pwn.pl – dostęp 08.03.2017.

¹⁰ Po przeniesieniu stolicy do Madrytu Filip II zaangażował do przebudowy dawnego targowiska w reprezentacyjny plac miejski dwóch architektów – byli to Juan de Herrera oraz Francisco de Mora. Prace były kontynuowane za panowania Filipa III (którego pomnik stoi obecnie w centrum placu) pod kierunkiem J. Gomeza de Mora, który doprowadził do ukończenia Plaza Mayor w latach 1617–1619. Usytuowany w gęstej, organicznej siatce ulic, które odpowiadają skomplikowanej topografii terenu, plac uzyskał formę prostokąta o wymiarach 120 × 90 m. Otoczony jest przez pięciokondygnacyjne budynki o identycznych elewacjach, z szerokimi podcieniami, w których znajduje się dziewięć nieregularnie

rozieszczonych wejść na plac, wynikających z wcześniejszego przebiegu wąskich uliczek. Spośród pomarańczowo-czerwonych kamienic wyróżniono jedynie dwa gmachy, położone na krótszej osi placu (czyli naprzeciw siebie na jego dłuższych bokach), które udekorowano niewysokimi wieżyczkami o strzelistych hełmach. Dzisiejszą formę plac uzyskał dopiero w 1790 roku pod nadzorem architekta J. de Villanueva, gdyż wcześniej budynki go okalające kilkakrotnie spłonęły w pożarach trawiących miasto. W ostatnich latach elewacje zostały starannie odrestaurowane, a na Plaza Mayor organizowane są multimedialne projekcje i spektakle typu *światło i dźwięk*, w których zabytkowa struktura jest nie tylko tłem, ale przede wszystkim *głównym aktorem* przedstawianych wydarzeń. Porównaj liczne źródła encyklopedyczne oraz www.madridhistorico.com – dostęp 10.03.2017.

¹¹ *Palacio Real de Madrid* lub *Palacio Del Oriente*, w swoim obecnym kształcie pochodzi dopiero z lat 1737–1764. Wcześniejszy pałac, tzw. *Stary Alkazar*, będący siedzibą Habsburgów, spłonął 24 grudnia 1734 roku. Większość pozostałości poprzednich budowli zniszczonych we wspomnianym pożarze zostało rozebranych. Pierwotne plany obecnego pałacu sporządził włoski architekt, Filippo Juvara, który zmarł w 1736 roku. Jego następcą, Juan Bautista Sachetti, był zmuszony ze względów finansowych do znacznego ograniczenia rozmiarów planowanego pierwotnie założenia pałacowego. Wzorowany wyraźnie na pałacu w Wersalu obiekt powstał z inicjatywy króla Filipa V Burbona, jednak pierwszym władcą, który w nim zamieszkał, był jego syn, Karol III Hiszpański. – www.encyklopedia.pwn.pl – op. cit., także: www.madridhistorico.com – op. cit.

¹² Z przerwami na toczące się na Półwyspie wojny, w tym szczególnie niszczycielską dla kraju i samego miasta wojnę o sukcesję hiszpańską z lat 1702–1714 – www.encyklopedia.pwn.pl – op. cit.

¹³ Obecnie wciąż pozostaje drugim – po Barcelonie – ośrodkiem przemysłowym Hiszpanii – *ibidem*.

¹⁴ Przede wszystkim monumentalna hala dworca Atocha (obecnie adaptowana na oranżerię z kawiarniami i restauracjami) – wybudowana w latach 1888–1892 według projektu Alberto de Palacio, jako hala z żeliwa i szkła o wymiarach 152 × 48 m i wysokości 27 m. www.madridhistorico.com, op. cit.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A pod koniec kolejnej dekady sięgnęła już 300 000 – www.correos.es – dostęp 11.03.2017.

¹⁷ Chodzi o zaaprobowany w 1859 roku projekt rozszerzenia Barcelony – Eixample (po kastylijsku Ensanche), jedno z największych osiągnięć dziewiętnastowiecznej urbanistyki europejskiej (i nie tylko), którego autorem był Ildefonso Cerdà. Wielokrotnie omawiany w publikacjach na całym świecie, w tym także: [4], [5], [15], [20].

¹⁸ Wielu naukowców, w ślad za prof. Manuelem de Solà-Morales, uważa, że u źródeł formy urbanistycznej XIX-wiecznych rozszerzeń miast hiszpańskich legł prosty model

rusztowy, wywodzący się z tradycji greckiej, rzymskiej i średniowiecznej niemieckiej, a następnie z powodzeniem implementowany i udoskonalany przez imperialną administrację hiszpańską we wszystkich miastach Nowego Świata – [20].

¹⁹ Zwany także od nazwiska autora C.M de Castro – *El Plan de Castro*. W przeciwieństwie do Barcelony, gdzie Eixample zaprojektowano na rozległej nizinie, a wypełnianie rusztu ulic tkanką trwa właściwie do dzisiaj, plan Ensanche dla Madrytu był zdecydowanie mniejszy. Trudna topografia mogła być jedną z przyczyn. Już w latach 30. XX wieku obszar objęty planem został całkowicie zabudowany (nie zawsze do końca z pierwotnym założeniem), a miasto rozwinęło się obecnie znacznie poza przewidziane wówczas granice. Jednak współczesna tkanka niekiedy kontynuuje główne dziewiętnastowieczne osie.

²⁰ Do 2294 ha z 800 ha w chwili jego uchwalenia – *www.correos.es*, op. cit.

²¹ Jak np. adaptacja XVIII-wiecznego zespołu szpitalnego, zlokalizowanego w bezpośrednim sąsiedztwie wspomnianego dworca Atocha, na Muzeum Narodowe Centrum Sztuki Królowej Zofii z początku lat 90. ubiegłego wieku, wraz z futurystyczną rozbudową obiektu przez Jeana Nouvela otwartą w roku 2005, która była wielokrotnie prezentowana w prasie branżowej i opracowaniach naukowych – np. [11], [21], porównaj także – *www.museoreinasofia.es* – dostęp 05.03.2017.

²² Mowa tutaj o chociażby spektakularnej realizacji Caixa Forum Madrid, według projektu biura Herzog & de Meuron. Odważna adaptacja obiektu przemysłowego (elektrowni Mediodia) zlokalizowanego w samym centrum hiszpańskiej stolicy, przy Paseo del Prado, została oddana do użytku w roku 2008. W nowym obiekcie wykorzystano ceglana „skorupę” dawnej elektrowni, którą umiesiono ponad poziom terenu, dzięki czemu powstał zacieniony plac łączący się z systemem przestrzeni publicznych miasta. Nowe struktury powstały pod ziemią (audytorium) oraz jako wykonana z *cortenu* nadbudowa istniejących kubatur. Wnętrze całkowicie przebudowano, pozostawiając fragmenty systemu konstrukcyjnego. W sensie formalnym jest to zatem budynek hybrydowy, łączący współczesną i zabytkową strukturę, a także wnętrze z przestrzenią publiczną. Jest też hybrydą funkcjonalną (opartą na wzorcach programowych wprowadzanych przynajmniej od czasu realizacji Centrum Pompidou w Paryżu w roku 1977). Szczegółową definicję i typologię hybrydowych obiektów kultury autor zawarł w swojej cytowanej już tutaj wielokrotnie monografii [15]. Bibliografia samego obiektu jest bardzo szeroka, np. [18], [19], [21], *www.agenda.obrasocial.lacaixa.es/es/caixaforum-madrid* – dostęp 12.03.2017.

²³ Również zdefiniowanych przez autora po raz pierwszy w: [15].

²⁴ Spośród innych godnych uwagi obiektów, w sąsiedztwie znajduje się też zabytkowy klasztor będący siedzibą Zakonu Rycerzy św. Jakuba, Państwowe Konserwatorium Muzyczne oraz Museo ABC (proj. Aranguren & Gallegos Arquitectes, 2006–2010) *www.arangurengallegos.com/ag/portfolio_page/abc-museum* – dostęp 18.02.2017.

²⁵ Budowę, zainicjowaną na zlecenie króla Filipa V, rozpoczęto pod koniec 1717 roku, a ukończono na początku lat 30. XVIII wieku – *www.condeduquemadrid.es/en/info/conde-duque* – dostęp 09.03.2017.

²⁶ A właściwie zespołu budynków tworzącego wewnątrz prostokątnego obrysu trzy przestronne dziedzińce – por. rysunek rzutu.

²⁷ Co jednoznacznie budzi skojarzenia z zespołem wiedeńskich stajni cesarskich, również zaadaptowanych na *hybrydowy zespół kultury* i omówionych chociażby w autorskich publikacjach: [13], [15].

²⁸ *www.condeduquemadrid.es* – op. cit.

²⁹ *Junta Central del Acuartelamiento* – ibidem.

³⁰ Centro Cultural Conde Duque jako instytucja kultury miasta Madrytu zostało utworzone w 1983 roku. Od tego czasu kolejni dyrektorzy poszerzali zakres działalności centrum, zarazem starając się o środki finansowe na remonty konserwatorskie kolejnych fragmentów kompleksu. Centro Cultural Conde Duque jest obecnie jednym z trzech podobnych ogólnomiejskich hybrydowych centrów kultury finansowanych przez władze miejskie (nie licząc 21 dzielnicowych centrów czy *domów kultury*). Kolejnymi są *Centro Centro* przy Paseo del Prado (*www.centrocentro.org*) oraz omówione w dalszej części niniejszego artykułu Centrum Sztuk Współczesnych Matadero Madrid – tamże; *www.madrid.es*; *www.mataderomadrid.org* – dostęp 03.02.2017.

³¹ *www.condeduquemadrid.es* – op. cit.

³² Projekt wykonany w pracowni *riaño+arquitectes*, którego autorem jest Carlos de Riaño Lozano, z roku 2005, zrealizowano etapami w latach 2008–2011. Dużą część programu funkcjonalnego umieszczono pod ziemią – przede wszystkim pod dziedzińcami i w dawnych piwnicach, uzyskując 58 777 m² powierzchni użytkowej, w stosunku do około 48 600 m² przed przebudową; *www.archdaily.com*; *www.r-arquitectos.com* – dostęp 12.03.2017.

³³ Która jest charakterystyczna dla realizacji hiszpańskich ostatniego ćwierćwiecza. W 2017 roku taka postawa twórcza została doceniona także przez jury Pritzker Prize, która została przyznana katalońskim architektom – Rafael Aranda, Carme Pigem oraz Ramón Vilalta z miasteczka Olot, tworzącym właściwie wyłącznie w Katalonii (po obu stronach hiszpańsko-francuskiej granicy). Zdaniem autora, nie deprecjonując w żaden sposób nagrodzonych twórców i ich indywidualnych projektów, można także rozumieć tę nagrodę szerszej – jako uznanie dla pewnego nurtu twórczości architektonicznej, uprawianej na Półwyspie Iberyjskim (tak w Hiszpanii, jak i Portugalii) powszechnie – *www.pritzkerprize.com* – dostęp 10.03.2017.

³⁴ Dane za opracowanym przez Izbę Architektów Madrytu przewodnikiem po historycznej architekturze miasta: *www.guia-arquitectura-madrid.coam.org* – dostęp 12.02.2017.

³⁵ *www.mataderomadrid.org* – op. cit.

³⁶ Autorem adaptacji przeprowadzonych w latach 1983–86 był Rafael Fernández-Rañada Gándara – *www.guia-arquitectura-madrid.coam.org*, op. cit.

³⁷ Czyli Ballet Nacional y Compañía Nacional de Danza, autorzy adaptacji: Antonio Fernández Alba, José Luis Castillo-Puche Figueira – 1990 (projekt) 1993–1999 (realizacja) – ibidem.

³⁸ Spośród wymienionych w bibliografii, pozycje: [6], [8].

³⁹ Jeśli nie liczyć przekrycia autostrady na ponad 7-kilometrowym odcinku – począwszy od okolic rzeźni na południu, daleko poza Pałac Królewski i związany z nim zespół parków na północy.

⁴⁰ Centrum Twórczości Współczesnej – projekt adaptacji westybuli oraz instalacje intermedialne: Arturo Franco Díaz i Fabrice van Teslaar: 2006–2007; Rehabilitacja centralnych hal (w tym studia nagrań, główne audytorium kompleksu), tzw. *Naves del Español* – projekty: Emilio Esteras Martín: 2007–2010 oraz Justo Benito Batanero: 2009–2010; Centrum Rysunku – projekt: José Antonio García Roldán: 2007; Hala warsztatów i biuro administracyjne komplek-

su – projekt: Arturo Franco Díaz: 2010; główna przestrzeń publiczna – *Calle y Plaza Matadero* – projekt: Ginés Garrido Colmenero, Carlos Rubio Carvajal, Fernando de Porrás-Isla-Fernández y Rodríguez de los Ríos: 2011; ruchome meble miejskie *ESCARAVOX* – projekt: Andrés Jaque Ovejero: 2012; Hala (*Nave*) 16 – projekt: Alejandro Vírveda Aizpun, José Ignacio Carnicero, Alonso-Colmenares i Ignacio Vila Almazán: 2011; Kinoteka, Kantyna i Archiwum – projekt: José María Churtichaga Gutiérrez i Cayetana de la Quadra-Salcedo Capdevila: 2011; Czytelnia – *Casa del Lector* – projekt: Antón García-Abril Ruiz: 2012. Wszystkie informacje o autorach projektów [za:] www.guia-arquitectura-madrid.coam.org, op. cit.; porównaj także: www.mataderomadrid.org, op. cit.; [8], op. cit.

⁴¹ Najnowocześniejszym obiektem kompleksu jest Czytelnia (*Casa del Lector*) oferująca 8000 m² powierzchni użytkowej, którą stworzono łącząc ze sobą przy pomocy nowej, prostej, ascetycznej bryły dwie historyczne hale. Połączenie z frag-

mentem trzeciego obiektu położonego po przeciwnej stronie głównej osi zabytkowego założenia – *Calle de Matadero* – uzyskano dzięki wprowadzeniu kubatur podziemnych. Wewnątrz poza czytelniami, salkami multimedialnymi czy pomieszczeniami dla warsztatów znajduje się też niewielkie audytorium dla 300 osób, gdzie odbywają się koncerty, pokazy filmowe i przedstawienia teatralne. Obiekt uzyskał liczne nagrody i wyróżnienia branżowe, był też wielokrotnie publikowany w czasopismach architektonicznych – np. [8], także strona autorów projektu – www.ensemble.info – dostęp 06.03.2017.

⁴² Podobna w charakterze jest minimalistyczna rekonstrukcja Neues Museum w Berlinie, projektu Davida Chipperfielda, która kilka lat temu została doceniona przez jury Europejskiej Nagrody im. Miesa van der Rohe. Takie interwencje, w których zabytkowa substancja jest wyraźnie różniona od współczesnych uzupełnień, mieszczą się także w zasadach przyjętych we współczesnych doktrynach konserwatorskich – [15], [21], [22] – op. cit.

Streszczenie

Postęp cywilizacyjny i rozwój technologiczny od stuleci wymuszały zmiany użytkowania przestrzeni miejskich, w tym może przede wszystkim substancji architektonicznej budującej tkankę urbanistyczną. Wraz z wprowadzeniem pojęcia zabytku nastąpił długotrwały proces uświadomienia sobie przez coraz szersze kręgi społeczne potrzeby ochrony dziedzictwa poprzednich epok. Obecnie wydaje się, że – przynajmniej w kręgach decyzyjnych – powszechna jest akceptacja dla konieczności adaptacji historycznych, wartościowych struktur do nowych celów, zamiast ich niszczenia i wyburzania. Globalne procesy ekonomiczne sprawiły, że w ostatnim półwieczu obserwujemy wycofywanie się produkcji przemysłowej, która niegdyś stanowiła o sile i mocnej pozycji naszego kontynentu, w inne obszary świata. Tym samym w miastach europejskich, także w obrębie ich centralnych dzielnic, pozostało wiele opustoszałych i niechcianych budynków, zespołów architektoniczno-urbanistycznych i struktur inżynierskich. Świadczące niegdyś o wysokim statusie miast i metropolii zabytki związane z dziedzictwem przemysłowym niejednokrotnie posiadają, poza historyczną, także dużą wartość artystyczną. Towarzyszą im często obiekty infrastruktury technicznej i komunikacyjnej. Takie zespoły i obiekty, które nie mogą już pełnić dotychczasowych funkcji, adaptowane są coraz częściej na rozmaite potrzeby. Wiąże się to także z wytycznymi wynikającymi z potrzeb rozwoju zrównoważonego, w imię których konieczne wydaje się być ponowne wykorzystanie już raz zurbanizowanych obszarów, w celu zachowania jak największych terenów naturalnych poza miastami i wewnątrz nich. Wiele spośród obiektów użytkowanych uprzednio przez przemysł lub wojsko wydaje się być szczególnie predestynowanych do adaptacji na potrzeby kultury, co pokazuje szereg realizacji europejskich. W niniejszym artykule przedstawionych zostanie kilka przykładów takich realizacji z Madrytu.

Abstract

For centuries civilisational progress and technological development have enforced changes in the use of urban space, including primarily the architectonic substance building urban tissue. With the introduction of the notion of monument there started the lengthy process of realizing the need to protect the heritage of previous epochs among ever-wider social circles. Nowadays it seems that – at least among the decision-making circles – it is commonly accepted that valuable historic structures need to be adapted to serve new purposes, instead of being destroyed and demolished. As a result of global economic processes, during the last half a century we could observe withdrawing industrial production which used to decide about the power and strong position of our continent, into other areas of the world. Thus, many abandoned and unwanted buildings, architectonic – urban-planning complexes and engineering structures were left in European cities, and within their central districts. Once bearing evidence of the high status of cities and metropolises, monuments related to industrial heritage frequently possess not merely historic but also considerable artistic value. They are often accompanied by objects of technological and communications infrastructure. Such complexes and objects, which can no longer serve their former functions, are adapted to satisfy different needs. It is also connected to guidelines resulting from the needs of sustainable development, because of which it seems necessary to re-use the already urbanised areas in order to preserve the largest possible natural areas both outside and inside cities. Many objects previously used by the industry or the military seem to be particularly predestined to be adapted to cultural needs, which is shown in several European realisations. This article presents a few examples of such realisations from Madrid.

Jacek Karmowski*

Wybrane aspekty metodologiczne dokumentacji zabytków podczas nowych archeologicznych badań powierzchniowych przeprowadzonych przez Uniwersytet Jagielloński w Krakowie w regionie miasta At-Tafila (Jordania)

Some methodological aspects of documentation in new archaeological survey in at-Tafila District (Jordan) carried out by Jagiellonian University in Cracow (Poland)

Słowa kluczowe: archeologiczne badania powierzchniowe, archeologia Jordanii, At-Tafila, Wadi Mashra, GIS/GPS, Quantum GIS, MEGA Jordan, nieinwazyjne metody w archeologii, dokumentacja badań archeologicznych

Key words: archaeological survey, Jordan, at-Tafila, Wadi Mashra, GIS/GPS, Quantum GIS, surface collection, MEGA Jordan, non-invasive methods in archaeology, documentation in archaeological research

HISTORIA BADAŃ

2013–2014

Aktywność naukowo-badawcza Uniwersytetu Jagiellońskiego w regionie miasta At-Tafila (płd. Jordania) rozpoczęła się w roku 2013 od wstępnego rekonesansu przeprowadzonego przez przyszłego szefa ekspedycji P. Kołodziejczyka wraz z W. Machowskim. W tym czasie została pozyskana wiedza dotycząca logistyki, ewentualnych obszarów przyszłych badań oraz wstępnych oczekiwań dotyczących śladów archeologicznych w tym regionie. Zaowocowało to zorganizowaniem pierwszego (już oficjalnego) sezonu badawczego w roku następnym.

We wrześniu 2014 roku pierwsze oficjalnie zarejestrowane badania zostały przeprowadzone przez zespół utworzony i poprowadzony przez P. Kołodziejczyka. W zespole znaleźli się archeolodzy, geolog oraz studenci z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wspomniana aktywność naukowo-badawcza została zarejestrowana a dokumentacja z badań złożona w Departamencie Starożytności Ministerstwa Turystyki i Starożytności Haszymidzkiego Królestwa Jordanii. Projekt jest silnie wspierany

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński

HISTORY OF RESEARCH

2013–2014

The research of Jagiellonian University in Cracow (Poland) in the at-Tafila District began in 2013 with preliminary investigations conducted by the future head of the expedition P. Kołodziejczyk along with W. Machowski. During that time, Drs. Kołodziejczyk and Machowski gathered information concerning potential research areas, their archaeological characteristics, and potential challenges. After considering the logistics of an expedition in this region, the first season of official archaeological investigations was planned and began the following year.

In September 2014, Dr. Kołodziejczyk and his team of archaeologists, geologist and students from Jagiellonian University began their excavations in the at-Tafila District, which have been strongly supported by the Department of Antiquities of the Ministry of Tourism and Antiquity of the Hashemite Kingdom of Jordan. The aims of the first season of archaeological surface survey were mainly to develop a methodology appropriate for

* *Institute of Archaeology, Jagiellonian University*

Cytowanie / Citation: Karmowski J. Some methodological aspects of documentation in new archaeological survey in at-Tafila District (Jordan) carried out by Jagiellonian University in Cracow (Poland). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:45-54

Otrzymano / Received: 15.11.2016 • **Zaakceptowano / Accepted:** 09.01.2017

doi:10.17425/WK50JORDAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

przez tę instytucję podczas całego okresu badań. Celem pierwszego sezonu powierzchniowych badań archeologicznych było przede wszystkim stworzenie metodologii odpowiedniej dla wymagającego terenu górskiego i oszacowanie jego potencjału archeologicznego (ryc. 7 i 8). W tym samym czasie geolog M. Wasilewski będący członkiem zespołu rozpoczął badania, których celem jest opis i oszacowanie perspektyw osadniczych, w tym zlokalizowanie źródeł wody i surowców kamiennych, które w przeszłości mogły być wykorzystywane do produkcji narzędzi. Podczas pierwszego sezonu prac zespół zdołał przebadać 4 km kw. stoków większej skalistej doliny wraz z mniejszymi pobocznymi dolinkami odchodzącymi od wspomnianej głównej doliny, liczne terasy, wypłaszczenia oraz tzw. siodła (czyli płaskie obszary znajdujące się pomiędzy wzgórzami). Obszar badań znajdował się około 10 km w kierunku północno-zachodnim od miasta Tafila i stanowił około 10 procent terenu koncesji przyznanej przez lokalne władze archeologiczne na ówczesny sezon badawczy. Należy wspomnieć, że obszar niektórych górnych partii doliny prawdopodobnie częściowo został przebadany w połowie XX w. przez Nelsona Gluecka podczas jego szeroko zakrojonych badań prowadzonych w Jordanii oraz później przez projekt *Tafila-Busayra Archaeological Survey* (TBAS) prowadzonego przez Burтона Macdonalda w latach 1999 do 2002 [11, 13, 14].

Rezultat wstępnych badań przeprowadzonych w sezonie 2014 przez Uniwersytet Jagielloński przerósł oczekiwania zespołu. Pomimo nieprzyjaznego i (jak się wydawało na pierwszy rzut oka) nienadającego się do zamieszkania terenu zespół badawczy odkrył liczne zabytki archeologiczne zalegające na powierzchni. Podczas okresu zaledwie 10 dni naukowcy znaleźli 2 573 (sic!) fragmenty ceramiki oraz 818 zabytków kamiennych, które można datować na różne okresy począwszy od neolitu aż do epoki żelaza. Warto wspomnieć, że obszar badań znajduje się w relatywnie bliskiej odległości od kilku znanych już stanowisk archeologicznych datowanych na różne okresy, takich jak: antyczne biblijne miasto Bozrah (które uważane jest za stolicę krainy Edom) [3, 10], antyczne refugium skalne Sela [7, 9], Qusa el-Hamrah [7, 8, 15] czy Wadi Feynan – słynny archeologiczny obszar, na którym jako w jednym z pierwszych miejsc na świecie począwszy od czasów wczesnego neolitu zaczęto wydobywać i używać miedź [5] (ryc. 1).

Oprócz prowadzenia systematycznych badań powierzchniowych na górze wschodniej części głównej doliny nazywanej Wadi Mashraa¹ zespół odbył również rekonesans jej dna. Udało się dotrzeć do kilku wzgórz w pobliżu dna doliny przypominających na zobrazowaniach satelitarnych telle (wzgórza osadnicze), niestety okazało się, iż wzgórza te są zupełnie naturalnymi tworami geologicznymi. Dno Wadi Mashraa w niektórych miejscach osiąga głębokość nawet –180 m n.p.m. i nawet podczas pory suchej występuje tam płynący strumień wody. Zachodnia część dolnej partii doliny okazała się pozbawiona zabytkowego materiału występującego na powierzchni podobnie przylegające obszary zlokalizowane w pobliżu zachodniego końca doliny (bliżej Morza

the demanding terrain of the site, as well as to assess the archaeological potential of the area (figs. 7 & 8). At this time, geologist M. Wasilewski began investigating the availability of ecological resources necessary for habitation, including sources of water and raw material for stone tools. During the first season, the team managed to cover 4 square kilometers of rocky terrain, encompassing a main valley and its several smaller subsidiaries, as well as plateaus, terraces, and so-called “saddles” between the surrounding hills. The area of research was located about 10 kilometers northwest of at-Tafila city and constituted around 10 percent of the total land for which the Jagiellonian team was granted research permits by the Jordanian archaeological authorities for that season. It should be noted that some upper parts of the wadi were likely investigated previously, in the mid-twentieth century, by Nelson Glueck, and later during the Tafil-Busayra Archaeological Survey conducted by Burton Macdonald’s team from 1999 to 2002 [11, 13, 14].

The results of the initial works conducted in 2014 by Jagiellonian University were beyond the expectations of the team. Despite the harsh and (at first glance) inhabitable landscape, the team found numerous archaeological artifacts during the surface survey. Over a period of just 10 days, the scholars found 2,573 shards of pottery and 818 lithic artifacts dated to various periods from the Neolithic to the Iron Age. It is worth mentioning that the area of investigation is relatively close to a few previously discovered archeological sites from different periods in the region, such as the ancient biblical city of Bozrah (believed to be the capital of Edom) [3,10], the rock refugium of Sela [7,9], Qusah el-Hamrah [7,8,15] and Wadi Feynan – one of the first known locations of copper mining – which has been exploited by humans since the early Neolithic [5] (fig. 1).

In addition to the systematic survey conducted on the top of the Eastern side of the main wadi, known as Mashraa¹, the team investigated the bottom part as well. Several nearby hills, identified as possible settlement mounds (tells) on satellite imagery, were surveyed and appeared to be natural, and not anthropogenic. The bottom of Wadi Mashraa reaches depths, in some points, of up to ca. –180 m a.s.l., and contains running water, even during the dry season. The western side of the lower portion of the wadi showed an abundance of archaeological material, along with adjacent areas closer to the Dead Sea; this was surprising, considering the significant number of nearby plateaus, seemingly more amenable to settlement than the rocky and steep slopes of the upper, eastern portion of the wadi (710 to 1100 m a.s.l.), where much archaeological material has been already found. Unfortunately, there was not enough time for proper archaeological nor geological survey at the bottom of the wadi, but preliminary observations suggest that the relative dearth of archaeological material in this section may be due to the strong activity of flowing water, potentially depositing a thick layer of alluvium covering any artifacts [M. Wasilewski, personal communication]. The team also managed to investigate a section at the

Martwego) okazały się go pozbawione. Może to być dość zaskakujące, biorąc pod uwagę fakt, że występuje tam znacznie więcej wypłaszczzeń wyglądających na o wiele bardziej nadające się do celów osadniczych niż skaliste i strome zbocza wyższych partii doliny w jej wschodniej części, gdzie znaleziono liczny materiał archeologiczny na wysokości od 710 do 1100 m n.p.m. Niestety nie wystarczyło czasu na właściwe i systematyczne badania dna doliny pod kątem archeologicznym i geologicznym, jednak wstępne obserwacje mogą sugerować, iż dysproporcja pomiędzy ilością materiału powierzchniowego na tych dwóch obszarach może być spowodowana znaczną aktywnością płynącej wody w obszarze dna doliny, co prawdopodobnie spowodowało utworzenie grubej warstwy aluwium pokrywającego ewentualne zabytki archeologiczne znajdujące się w tym miejscu [M. Wasilewski, inf. ustna]. Podczas wspomnianego rekonesansu zespół zdołał dotrzeć także do kilku miejsc w wyższych partiach zachodniej części doliny, gdzie odkryto 26 artefaktów kamiennych (odłupków, wiórów oraz fragmentów narzędzi), pochodzących prawdopodobnie z okresu środkowego paleolitu.

Podczas pierwszego sezonu prace były prowadzone w 3 większych obszarach wydzielonych w ramach przyznanego terenu koncesji, w celu ułatwienia opisu i klasyfikacji zgromadzonego materiału. Łącznie odkryto i zadokumentowano, z użyciem urządzeń GPS i oprogramowania GIS, 37 stref występowania zabytków archeologicznych. Wszystkie odkryte strefy zostały dodatkowo opisane i sfotografowane.

2015

Drugi oficjalny sezon prac związanych z archeologicznymi badaniami powierzchniowymi prowadzonymi przez Uniwersytet Jagielloński rozpoczął się na początku września 2015 roku. Po stworzeniu i wdrożeniu niezbędnej metodologii pracy podczas działalności w 2014 roku, celem drugiego sezonu było przede wszystkim rozszerzenie zakresu działań na południe, w kierunku stanowiska Sela. Oprócz systematycznych badań powierzchniowych na obszarze wyznaczonym w roku 2014, w sezonie 2015 badano powierzchniowo także niektóre miejsca w pobliżu miasta At-Tafila mogące być stanowiskami archeologicznymi, w celu oszacowania ich potencjału i zaplanowania ewentualnych prac badawczych w przyszłych sezonach.

Podczas drugiego sezonu prac badawczych jeden dodatkowy obszar został wyznaczony i przebadany. Odkryto tam 31 kolejnych stref występowania zabytków archeologicznych. Łącznie w sezonie 2015 zespół odkrył 1476 fragmentów ceramiki oraz 590 artefaktów kamiennych. Analizy i datowanie zgromadzonego materiału są obecnie w przygotowaniu.

METODOLOGIA BADAŃ

Jak już wspomniano, pierwszy sezon badań nakierowany był przede wszystkim na stworzenie i rozwinięcie właściwych metod badawczych i dokumentacyjnych w terenie wybranym do badań. Tradycyjna metoda badań

top of the western side of Wadi Mashraa, where 26 stone artifacts (flakes, points and tool fragments) were found, likely of Middle Paleolithic origin.

During the first season, the area under investigation was divided into three large zones in order to more easily and efficiently classify the collected material. Altogether, 37 areas with concentrations of archaeological artifacts were recognized and documented using GPS/GIS devices and software. All discovered sites have also been described and photographed.

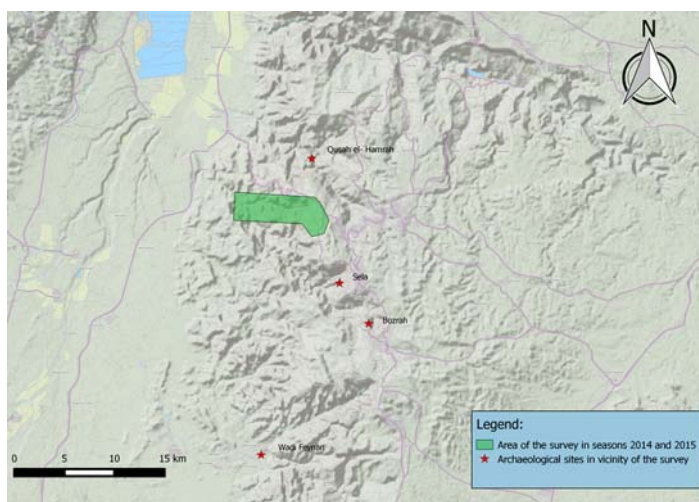
2015

The second official season of archeological survey began in September 2015, and focused on expanding the area of systematic investigations in the direction of Sela. One area to the south from previously investigated ones was thoroughly investigated, yielding another 31 concentrations of archaeological material. Altogether in the 2015 season, the team found 1,476 pottery shards and 590 lithic artifacts. The analysis and dating for the material are currently underway, but already it seems likely that the chronological scope of the finds spans the Paleolithic to the Middle Ages. Additionally, during this season, other possible archaeological sites in vicinity of at-Tafila were explored in order to estimate their potential as places for further investigation in subsequent seasons.

METHODOLOGY

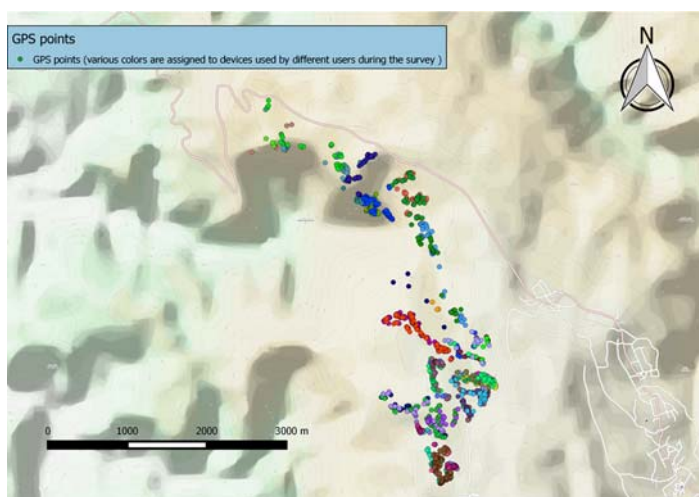
As mentioned previously, the first season of archaeological investigation was focused mostly on developing appropriate methods of research in the field and documentation of archaeological data. The traditional method of walking the field with a line of people, following a precisely defined grid, is not possible in this steep mountain terrain. Nor is it feasible to divide the area into zones on the map prior to beginning the investigation, due to the likelihood of hazards and obstacles not present on maps or satellite imagery, such as fallen rocks or severely eroded seasonal riverbeds. Such features change the landscape under investigation from year to year, particularly after the rains. Therefore, the team decided to create the primary zones of investigation during the fieldwork, according to prevailing conditions. This approach has enabled the team to ensure that all zones documented in the GIS software have been fully covered by the survey, and moreover, they have been assigned inventory numbers in chronological order; for example, Zone 1 is located between Zone 2 to the north and Zones 3 and 4 to the south, as opposed to the typical sequence from north to south or west to east. Within each zone, each team member was assigned a specific area to survey, with these sub-divisions being created based on the local character of the landscape. Any archaeological materials found were then recorded in the form of GPX points using a handheld GPS device. All finds, including single artifacts, were recorded by at least one point, with larger assemblages of artifacts

powierzchniowych z linią ludzi podążających szpalerem w jednym kierunku w ramach wyznaczonych na mapie prostokątnych stref nie była możliwa ze względu na górzysty stromy teren badanego obszaru. Podzielenie mapy badanego terenu na obszary przed rozpoczęciem prac w polu i systematyczne podążanie w ramach ich granic również nie byłoby najlepszym wyborem, ponieważ mogłoby się okazać, że wiele z wyznaczonych obszarów nie mogłoby zostać przebadane w całości ze względu na występujące przeszkody naturalne niewidoczne na dostępnych mapach i zobrażeniach satelitarnych, takie jak oberwane skały lub głęboko zerodowane kanały tymczasowych rzek, które znacznie zmieniają krajobraz badanego terenu po corocznych deszczach. Z tego powodu zespół zdecydował podzielić teren na główne obszary badań na podstawie decyzji podejmowanych co kilka dni w trakcie prac polowych, po dokonaniu obserwacji zastanych warunków. Dzięki temu rozwiązaniu wszystkie wyznaczone i zdokumentowane w systemie GIS obszary zostały w pełni pokryte badaniami powierzchniowymi, lecz jednocześnie ich numeracja została przydzielona chronologicznie wg kolejności przebadania, przez co na mapie przedstawiającej badany teren obszar pierwszy znajduje się po środku pomiędzy obszarem nr 2 znajdującym się na północ oraz obszarami nr 3 i 4 znajdującymi się dalej na południe (w przeciwieństwie do często spotykanej kolejności z numerami rosnącymi z północy na południe czy też z zachodu na wschód). W każdej ze stref członkowie zespołu chodzili w poszukiwaniu zabytków w odstępach dobranych odpowiednio do konkretnych części stref ze względu na charakter terenu, dzieląc te części na pasy przypisane każdemu z członków zespołu. Podczas badań znaleziony materiał archeologiczny był zaznaczany przy użyciu ręcznych urządzeń GPS w formie punktów zapisywanych w formacie GPX przez każdego z poszukiwaczy. Większe skupiska artefaktów były zaznaczane jako jeden lub zaledwie tylko kilka punktów ze względu na ograniczone możliwości czasowe, jednak wszystkie z pozostałych zabytków pojawiających się pojedynczo zostały zapisane za pomocą oddzielnych indywidualnych punktów. Z tego względu liczba zarejestrowanych punktów GPS nie może się równać liczbie wszystkich znalezionych artefaktów. Niemniej jednak dokładne liczby zostały umieszczone w inwentarzu i przypisane do konkretnych stref występowania (stanowisk). Same strefy/stanowiska zostały stworzone na podstawie gęstości występowania materiału archeologicznego i/lub występujących barier krajobrazowych takich jak strome zbocza czy granice wypłaszczeń i nie mogą być po-

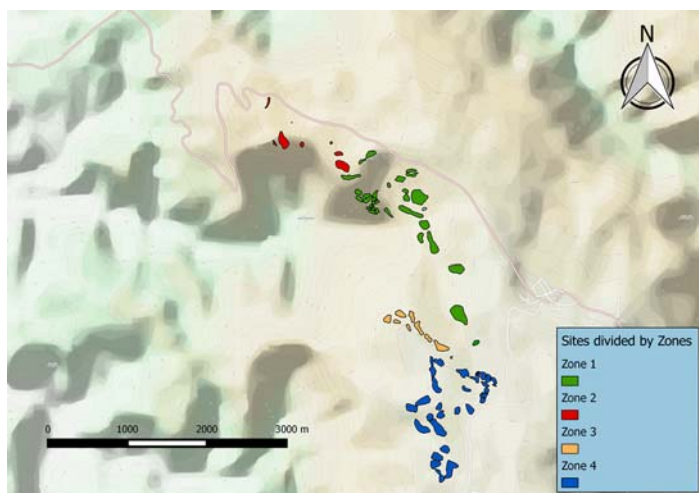
Ryc. 1. Mapa przedstawiająca lokalizację niektórych znanych już stanowisk archeologicznych w regionie w relacji do obszaru przeprowadzonych badań powierzchniowych (J. Karmowski)

Fig. 1. Map showing location of some previously discovered archaeological sites in relation to area of the survey (by J. Karmowski)

Ryc. 2. Mapa przedstawiająca punkty GPS zarejestrowane podczas prac w sezonach 2014 i 2015 (J. Karmowski)

Fig. 2. Map of GPS points recorded during the survey in seasons 2014 and 2015 (by J. Karmowski)

Ryc. 3. Mapa stanowisk/stref odkrytych podczas badań powierzchniowych w sezonach 2014 i 2015 (J. Karmowski)

Fig. 3. Map of sites discovered during the survey in seasons 2014 and 2015 (by J. Karmowski)

strzegane jako jednolite stanowiska archeologiczne sensu stricto (porównaj ryc. 2 i ryc. 3).

Metodologia przedstawiona powyżej znacznie różni się od tej przyjętej w badaniach powierzchniowych projektu Tafila-Busayra Archaeological Survey (TBAS) prowadzonych przez B. MacDonalda latach 1999–2002. W przeciwieństwie do TBAS zespół z Uniwersytetu Jagiellońskiego przyjął znacznie mniejszy obszar badań (w przypadku TBAS było to aż 480 km²) w celu kompleksowego przebadania konkretnych miejsc wybranych na podstawie obserwacji terenowej i zobrażeń satelitarnych. W projekcie TBAS obszary badań były wyznaczane losowo w formie kwadratów o wielkości 200 × 200 m i 500 × 500 m. Miejsca te oznaczano na mapie tworząc siatkę badań jeszcze przed rozpoczęciem działań w terenie, co w kilku przypadkach doprowadziło do rezygnacji z badania danych obszarów ze względu na zbyt trudny, lub też jak pisze sam MacDonald, wręcz zbyt niebezpieczny dla badaczy górski teren [12].

OPROGRAMOWANIE/URZĄDZENIA

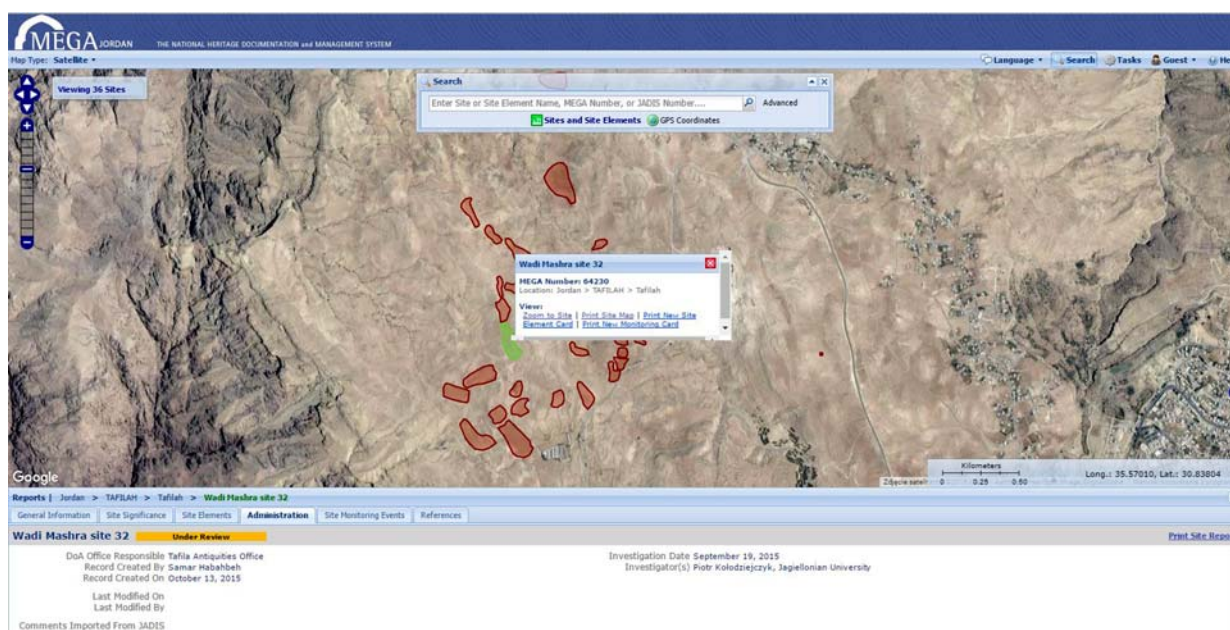
Podczas opisywanych badań powierzchniowych użyto ręcznych urządzeń GPS w celu dokumentacji punktów w formacie GPX, które następnie były importowane do oprogramowania GIS każdego dnia po zakończeniu prac polowych w celu eliminacji ewentualnych błędów, monitorowania postępu prac oraz w celu lepszego zaplanowania kolejnych etapów badań. Urządzenia Garmin etrex 20 oraz GraminGPSmap 62s zostały wykorzystane w celu dokumentacji punktów wraz z tabletem Getac Z710 z zainstalowaną aplikacją Locus Map (działającą w systemie Android) używaną głównie do odnajdywania interesujących zespół badawczy miejsc dostrzeżonych wcześniej na zobrazeniach satelitarnych oraz do

being recorded using no more than a handful of points in order to avoid spending too much time in any one place. Therefore, the number of GPS points is not equal to the total number of artifacts discovered. Nevertheless, exact numbers are listed in the inventory and are assigned to particular sites. Sites themselves have been created based on the density of archaeological material found, and/or landscape barriers such as steep slopes and borders of plateaus, and therefore cannot be seen as homogenous archaeological sites in the strict sense (compare fig. 2 and fig. 3).

Above-presented methodology differs a lot from the one adapted by Tafila-Busayra Archaeological Survey (TBAS) conducted by B. MacDonald's team in years 1999–2002. In contradiction to TBAS the team from Jagiellonian University chose significantly smaller area for their investigations (in case of TBAS the chosen area was around 480 km²). The decision has been taken in order to investigate completely particular places chosen on the basis of infield observations and observations of satellite imagery. In TBAS project the areas of the survey were selected randomly in form of squares which measured 200 × 200 m and 500 × 500 m. The grid has been marked on the map before starting the works in the field, which in some cases led to resignation from investigation on some of the chosen squares due to too difficult, or even too dangerous mountain terrain as MacDoland writes in the article describing the first phase of the survey [12].

SOFTWARE/DEVICES

In this survey, handheld GPS devices were used to gather points in GPX format, which were then transferred to GIS software after each day in the field. In

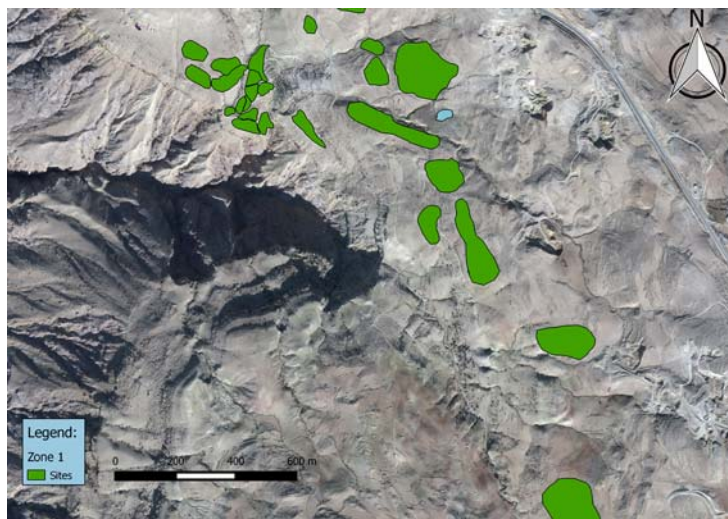

Ryc. 4. Zrzut ekranu przedstawiający mapę internetową projektu Mega-J z niektórymi ze stanowisk odkrytych przez ekspedycję z Uniwersytetu Jagiellońskiego wraz z ogólnymi informacjami na ich temat znajdującymi się w zakładce dolnej

Fig. 4. Screenshot showing web map of MEGA – J project, with sites discovered by the expedition from Jagiellonian University in Cracow, and with general information about the sites

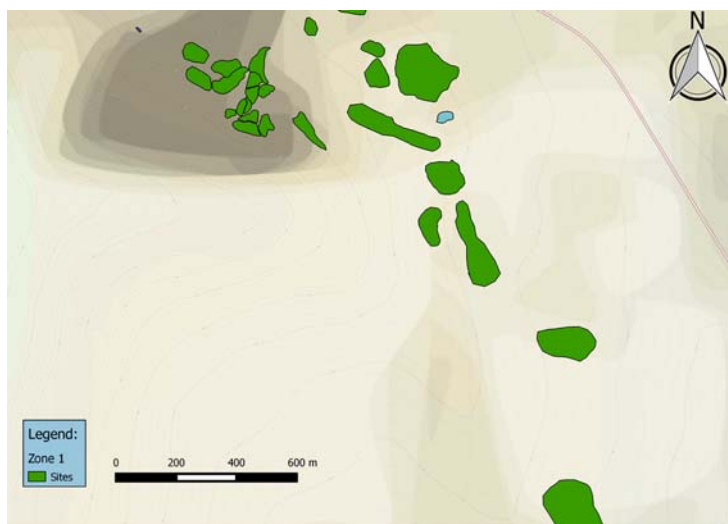
kontrolowania postępu prac w terenie dzięki większemu ekranowi tabletu Getac Z710 (7.0" TFT LCD WSVGA 1024 × 600), który umożliwił o wiele łatwiejsze wykonanie tego zadania niż małe ekrany ręcznych urządzeń GPS. Zarówno aplikacja Locus Map (w swojej podstawowej wersji), jak i oprogramowanie Quantum GIS (QGIS) są programami typu freeware. Jest to istotne szczególnie w przypadku programu QGIS, w którym wszystkie dane przestrzenne zebrane podczas badań są przechowywane i organizowane. QGIS jest oprogramowaniem wolnym na licencji GNU (*General Public License*), dzięki czemu jest dostępny dla każdego indywidualnego użytkownika lub instytucji do użytku oraz przyszłych modyfikacji. Dzięki wtyczce QGIS Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) podczas badań zespół posiadał dostęp do różnych podkładów z mapami, spośród których szczególnie dwa okazały się najbardziej przydatne – mapa Bing Aerial oraz mapa OCM Landscape (ryc. 5 i 6). Pierwsza z wymienionych to podkład zobrazowań satelitarnych zrobionych dla interesującego nas obszaru w grudniu 2011 roku, udostępnionych przez portal Bing. Dla obszaru opisywanych badań zobrazowania te występują w sześciu, a niekiedy nawet w siedmiu rozdzielczościach pozwalających przybliżyć i oddalać widoczny obraz. Największa możliwa do osiągnięcia skala w tym wypadku wynosi nawet do 1:2 825, jednak należy mieć na uwadze, iż ze względu na użycie wtyczki Open Layers plug-in cały projekt stworzony w QGIS musi być utrzymany w układzie odwzorowania współrzędnych WGS84/Pseudo Mercator (EPSG3857), co może skutkować nie najwyższą dokładnością zobrazowania. Niemniej jednak punkty zdokumentowane podczas badań terenowych po porównaniu z rezultatami przedstawionymi na wyżej wspomnianym podkładzie zobrazowań satelitarnych cechują się zaskakująco satysfakcjonującą i z pewnością odpowiednią dla celów przeprowadzonych badań powierzchniową dokładnością.

Podczas przygotowań do badań było rozważane również użycie Corona Atlas of the Middle East – strony internetowej stworzonej przez Center for Advanced Spatial Technologies (CATST) z Uniwersytetu w Arkansas, której twórcy nieodpłatnie udostępniają zasoby tam zgromadzone. Jest to baza przestrzenna z fotografiami lotniczymi pozyskanymi w trakcie rekonesansów satelitów programu CORONA w latach 1960 do 1972 (CORONA to kryptonim pierwszej amerykańskiej misji szpiegowskiej mającej na celu tworzenie i zbieranie zdjęć satelitarnych powierzchni Ziemi). Zespół CAST stworzył

Ryc. 5. Niektóre z odkrytych stref/stanowisk przedstawione na podkładzie mapy Bing Aerial dostępnej w dodatku do programu QGIS o nazwie Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) (J. Karmowski)

Fig. 5. Some of the sites presented on the map with the Bing Aerial layer available in the QGIS Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) (by J. Karmowski)

Ryc. 6. Niektóre z odkrytych stref/stanowisk przedstawione na podkładzie mapy OCM Landscape dostępnej w dodatku do programu QGIS o nazwie Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) (J. Karmowski)

Fig. 6. Some of the sites presented on the map with the OCM Landscape layer available in the QGIS Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) (by J. Karmowski)

this way, the team was able to keep track of possible mistakes, monitor the progress of the research, and better plan the next stages of the research. The devices used in this research included GPS handheld devices Garmin etrex 20 and Garmin GPS map 62s, used for recording the points in the field, and the Getac Z710 tablet with the Locus Map application for Android, used mostly for locating places of interest previously noted in satellite images and to monitor progress in the field; this was greatly assisted by the bigger screen of the Getac Z710 (7.0" TFT LCD WSVGA 1024 × 600), as opposed to the small screens of handheld GPS devices. Both the Locus Map application (in its basic version)

odpowiednie metody efektywnej ortorektyfikacji zdjęć z programu CORONA i obecnie udostępnił zasoby swojej bazy danych dla wszystkich zainteresowanych do użytku niekomercyjnego. Z obrazowań tych można korzystać online przeglądając zasoby Corona Atlas of the Middle East. Jednocześnie obrazy w pełnej rozdzielczości są udostępnione do pobrania w formacie NITF [1, 6]. Dla obszaru badań powierzchniowych zespołu z Uniwersytetu Jagiellońskiego dostępne są trzy archiwalne zdjęcia: dwa zrobione 26 września 1967 roku oraz jedno zrobione 8 czerwca 1970 roku. Obrazowania Corony są bardzo przydatne w zdobywaniu informacji na temat możliwych zagrożeń dla stanowisk archeologicznych poprzez porównanie obrazowań satelitarnych pozyskanych w latach siedemdziesiątych ze współczesnymi obrazowaniami pozyskanymi przez satelity w ostatnich latach, szczególnie w pobliżu miast, które na obszarze niemal całego Bliskiego Wschodu rozrastają się obecnie w bardzo szybkim tempie, często uszkadzając lub kompletnie niszcząc stanowiska archeologiczne. Nie odnotowaliśmy jednak tego typu zagrożeń na obszarze naszych badań, które mogłyby być dostrzeżone na zdjęciach projektu Corona. Zarówno w latach siedemdziesiątych, jak i obecnie charakter badanego terenu jest w większości pustynny i rozrost lokalnych miejscowości w tym miejscu nie wpłynął na stanowiska archeologiczne w widoczny sposób. Niestety także jakość zdjęć zrobionych przez CORONA project dla obszaru badań nie jest dostatecznie wysoka, by zlokalizować na nich ewentualne stanowiska archeologiczne i dlatego też korzystanie ze współczesnych

and the Quantum GIS (henceforth QGIS) software are freeware. This proved especially important in the case of QGIS, as all spatial documentation of the survey was created and stored using this software. QGIS is GNU General Public License software and because of that, it is available to any individual or institution for use and future modification if needed. Thanks to the QGIS Open Layers plug-in (Copyright 2010–2014 Pirmin Kalberer & Mathias Walker, Sourcepole AG) the Jagiellonian team had the opportunity to use a variety of maps, two of which were especially helpful in our project: Bing Aerial and OCM Landscape (figs. 5 and 6). The former consists of satellite imagery provided by Bing, which was taken in December 2011, and offers between 6 and 7 levels of zooming resolutions for our area of research. The largest scale possible using the above-mentioned plug-in in Quantum GIS is 1:2,825 for our region; however, it should be noted that due to the use of the Open Layers plug-in, the whole project created in QGIS has to be maintained in the WGS84/Pseudo Mercator (EPSG3857) projection coordinate system, which limits the level of projection accuracy. Nevertheless, a comparison of points taken in the field to the results displayed on the map layer showed sufficient and satisfactory accuracy for the purposes of the survey.

During preparations for the fieldwork, the CORONA Atlas of the Middle East was also considered. The CORONA Atlas of the Middle East is a website created by the University of Arkansas' Center for Advanced

Ryc. 7. Zdjęcie przedstawiające fragment badanego obszaru (fot. P. Kołodziejczyk)

Fig. 7. Photography showing a fragment of the survey area (photo: P. Kołodziejczyk)

Ryc. 8. Zdjęcie przedstawiające fragment badanego obszaru (fot. P. Kołodziejczyk)
 Fig. 8. Photography showing a fragment of the survey area (photo: P. Kołodziejczyk)

zobrazowań satelitarnych jest znacznie efektywniejsze w celu lokalizacji stanowisk archeologicznych widocznych z dużej wysokości. Pomimo że Corona Atlas of the Middle East nie był jak dotąd zbyt pomocnym źródłem informacji dla działań ekspedycji, planowane jest również w przyszłości porównywanie współczesnych zobrazowań satelitarnych ze zdjęciami Corony w miejscach, w których obszar badań będzie znajdował się w pobliżu współczesnych zabudowań.

MEGA – J

Podczas obu sezonów archeologicznych badań powierzchniowych Uniwersytetu Jagiellońskiego zespół współpracował z Departamentem Starożytności Ministerstwa Turystyki i Starożytności Haszymidzkiego Królestwa Jordanii. Prace prowadzone przez zespół w ramach koncesji przyznanej przez departament zostały zareportowane wraz ze wszystkimi odkrytymi stanowiskami oraz artefaktami wymienionymi wraz z przypisanymi do nich odpowiednimi danymi przestrzennymi. Dzięki temu najnowsze rezultaty badań są uwzględniane w programie MEGA-Jordan (*Middle Eastern Geodatabase for Antiquities-Jordan*), który jest „specjalnie zaprojektowanym systemem informacji geograficznych (GIS) w celu inwentaryzacji i zarządzania dziedzictwem archeologicznym na poziomie krajowym” w Jordanii [2]. Należy zaznaczyć, iż MEGA-J jest jedną z najbardziej udanych i najlepiej zaprojektowanych przestrzennych baz danych zbierających informacje przestrzenne o zabytkach archeologicznych na terenie Bliskiego Wschodu. Wspomniana baza danych jest udostępniona dla wszystkich użytkowników Internetu, którzy chcą przeglądać zarejestrowane stanowiska archeologiczne na terenie Jordanii na podkładzie mapy Google Earth, jednak wiele narzędzi jest udostępnionych jedynie po zalogowaniu [4]. Umieszczanie nowych danych związanych z badaniami i wpisów do bazy Mega-J jest udostępnione tylko przeszkolonym i autoryzowanym pracownikom Departamentu Starożytności, co każdorazowo dzieje się po zakończeniu sezonu prac zespołu z Uniwersytetu Jagiellońskiego i złożeniu raportu, dzięki czemu każdy może śledzić postępy badań w relatywnie krótkim czasie. Wszystkie ekspedycje archeologiczne pracujące w Jordanii

Spatial Technologies (CAST), and is free to the public. It is a spatial database with photographs acquired by the CORONA photoreconnaissance satellite program from 1960 to 1972 (CORONA was the codename for the United States’ first photographic spy satellite mission). CAST has developed methods for efficient orthorectification of CORONA imagery and now provides free public access to their imagery database for non-commercial use. Images can be viewed online, and full resolution images can be downloaded in NITF format [1, 6]. For the area of our survey, three archival images are available:

two from September 26, 1967 and one from June 8, 1970. CORONA imagery is very helpful with regard to assessing potential environmental or anthropogenic threats to archaeological sites by comparing the photographs from the 1970s to current satellite imagery. This is especially important in the vicinity of modern cities, which in most of the Middle East have been rapidly expanding, often damaging or completely destroying archaeological sites. Thankfully, we have not observed this problem in our survey area. Both in the 1970s and today, the area is mostly deserted, and expansion of local towns and villages hasn’t affected archaeological sites in any visible way. Unfortunately, the resolution of CORONA images in our area of research is not high enough to be of use in the search for possible archaeological sites; modern satellite imagery is far superior for these purposes. Although the CORONA Atlas of the Middle East has not been helpful in this regard, we plan to compare current satellite imagery with it whenever our fieldwork is in the vicinity of modern settlements.

MEGA – J

During both seasons of the survey the Jagiellonian University team have cooperated with the Department of Antiquities of the Ministry of Tourism and Antiquity of the Hashemite Kingdom of Jordan. The works carried out by the Jagiellonian team with permission of the Department have been reported with all discovered sites and artifacts listed with appropriate spatial data. This makes it possible to include the newest results in the MEGA-Jordan program (the Middle Eastern Geodatabase for Antiquities-Jordan), which is “a purpose-built geographic information system (GIS) to inventory and manage archaeological sites at a national level” in Jordan [2]. It should be mentioned that MEGA-J is one of the most successful and well-developed spatial databases of archaeological sites in the Middle East. It is free-access, and can be used to browse for archaeological sites of interest for comparison with Google Earth; however, many tools are blocked unless the user is registered and has login credentials [4]. New entries

są zobligowane do dostarczenia danych GPS pozyskanych podczas badań terenowych wraz z raportem po zakończonym sezonie badawczym pod groźbą nieotrzymania koncesji na prace w następnych latach, w przypadku gdy ekspedycja nie udostępni wymaganych danych [4]. Jak już wcześniej wspomniano, baza danych Mega-J jest dość udanym projektem, w którym dostępne jest użycie kilku pomocnych narzędzi, w tym filtrów umożliwiających poszukiwanie stanowisk archeologicznych, oraz ich grupowanie z użyciem różnych kategorii począwszy od nazwiska odkrywcy, instytucji którą reprezentuje, a skończywszy na różnych typach zagrożeń dla danego stanowiska. Teoretycznie użytkownik bazy danych jest w stanie na przykład wyświetlić wszystkie stanowiska archeologiczne w Jordanii zagrożone intensywną działalnością rolniczą, zobaczyć daty odkryć tych stanowisk, ich odkrywców, sekcje z komentarzami, opis stanu zachowania, listę elementów wchodzących w skład stanowiska, jego znaczenie, a nawet bibliografię. W praktyce jednak zazwyczaj użytkownik odnajdzie tylko część lub niemal wszystkie z tych informacji, lecz wiele spośród nich opatrzone jest adnotacją „w trakcie weryfikacji/recenzji” bądź też są pobrane ze starszej i mniej doskonałej bazy danych Departamentu Starożytności (JADIS), co skutkuje zróżnicowaniem jakości i dokładności danych dotyczących stanowisk niedawno odkrytych w stosunku do stanowisk zarejestrowanych podczas starszych badań (ryc. 4). Należy jednak wziąć pod uwagę, że jest to konsekwencja połączenia kilku różnych źródeł wcześniej pozyskanych danych sprzed ery komputeryzacji z danymi pozyskanymi współcześnie przy zastosowaniu znacznie różniącej się metodologii i nowych urządzeń. Strona Mega-J przed uzyskaniem dostępu do aplikacji z danymi przestrzennymi informuje o tym użytkownika w pojawiającym się oknie dialogowym².

PODSUMOWANIE

Nowy projekt badań powierzchniowych przeprowadzony przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie wciąż znajduje się na początkowym etapie, niemniej zespół prowadzący badania od samego początku musiał przyjąć i wdrożyć opisaną powyżej odpowiednią metodykę badań. Ilość materiału archeologicznego znalezionej w ramach zaledwie dwóch sezonów badawczych jest znaczna i większość z artefaktów wymaga dalszych specjalistycznych analiz w celu określenia dokładniejszej chronologii badanego obszaru. Liczny materiał zabytkowy o zróżnicowanym charakterze stwarza także wyzwanie metodologiczne związane z zarządzaniem i utrzymywaniem w porządku związanych z nim danych, co w przyszłości może pozwolić na modyfikacje lub zmianę metodologii w związku ze zmianą priorytetów projektu i/lub zmianą dostępnych urządzeń czy oprogramowania, używanych do zapisu obserwacji. Dotychczas głównym celem projektu było zebranie jak największej liczby informacji na temat regionu z wykorzystaniem podejścia łączącego szerokie spektrum nauk humanistycznych ze specjalistycznymi narzędziami nauk o ziemi i nauk technicznych (szczególnie komputerowych)[11].

can be added only by trained and authorized employees of the Department of Antiquities. Each year after submitting the report from our research, our data is entered into MEGA-J, allowing any interested parties to follow our progress shortly after it is completed. All archaeological expeditions working in Jordan are obliged to deliver GPS data obtained during fieldwork with a report after each field season; those failing to do so risk not receiving the necessary permission to carry out research in subsequent seasons [4]. As previously mentioned, the MEGA-J database is a successful project with a plethora of options including filters, which help to search for sites and to group them using various categories, from investigator and institution names to various types of threats endangering the archaeological sites. For example, a user could search for all sites in Jordan which are threatened by ploughing, and they could then obtain information concerning the dates of their discovery, the names of the investigators, comments on the condition of the site, a list of the site elements, a description of the significance of the site, and even a list of references in scientific literature. In practice, the user can find much of the aforementioned information, but a significant amount is also “under-review” or taken from the former Jordan Antiquities Database (JADIS); this can result in differences of data quality and accuracy between older and more recently discovered sites (fig. 4). It should be borne in mind, however, that this is a consequence of combining data gathered before the era of digitization with modern data gathered using a very different methodology. Furthermore, the website database provides a warning about such issues as a pop-up window prior to launching the web-based application on the site².

CONCLUSIONS

The new survey carried out by the Archaeological Institute of Jagiellonian University is still in the early stages; nevertheless, as described above, much progress has been made with regard to establishing the logistics of the expedition, and to formulating a methodology appropriate to the environmental, technological, and situational specifics of the site. The amount of material found during only two seasons of fieldwork is incredible, and most of the artifacts need further analysis in order to estimate the chronology of the region under research. The large number and variety of artifacts makes managing and storing such a large data set a unique challenge. Therefore, the methods use are subject to modifications and improvements in future seasons, according to changing situations, project objectives, and software and hardware availability. The most important objective of the project at this stage is to gather as much information as possible about the region using an integrated approach that combines the varied methods of the humanities and the natural sciences with the advances of digital age technology [11].

BIBLIOGRAFIA

- [1] <http://corona.cast.uark.edu/index.html#b-box=3000000,2200000,5500000,5000000> (access on 2016-09-11).
- [2] <http://megajordan.org/Map> (access on 2016-09-11).
- [3] Alt A. Das territorium von Bosra. Beiträge zur biblischen Landes- und Altertumskunde (BBLA) 1951:235-245.
- [4] Drzewiecki M. Komputerowa baza stanowisk archeologicznych Jordanii. Ochrona Zabytków 2014:1-10 [in press].
- [5] Finlayson B. et al. The Dana - Faynan - Al - Ghuwayr Early Prehistory Project, Spring 2000 Season. Annual of the Dept. of Ant. of Jordan (ADAJ) 2000;XLIV:19-36.
- [6] Martin J.F., Fowler. A review of the CORONA Atlas of the Middle East (Beta). AARGnews 2012; 44:24-29.
- [7] Glueck N. Explorations in Eastern Palestine III. The American Schools of Oriental Research (AASOR) 1939;18-19:54.
- [8] Glueck N. Explorations in the land of Ammon. Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR) 1937;68:13-21.
- [9] Hart S., Falkner R.K. Preliminary Report on a Survey in Edom. Annual of the Dept. of Ant. of Jordan (ADAJ) 1985;29:271.
- [10] Hennessy J.B. Bosra (in Edom). IDB-S 1976:119.
- [11] Kołodziejczyk P., Wasilewski M., Karmowski J. Polish scientific activity in the At-Tafila District. Preliminary observations after first work season in September 2014. 2014:1-14.
- [12] MacDonald B. et al. The Tafila-Busayra Archaeological Surevey: Phase 1 (1999). Annual of the Dept. of Ant. of Jordan (ADAJ) 2000;XLIV:507-522.
- [13] MacDonald B. et al. The Tafila-Busayra Archaeological Surevey, West-Central Jordan: Phase 2 (2000). "Archaeology in Jordan" (segment of the American Journal of Archaeology) 2001;105.3:432-434.
- [14] MacDonald B., Quaintance S. The Tafila-Busayra Archaeological Surevey: Phase 2. American Center of Oriental Research Newsletter 2000;12.1:10-11.
- [15] Weippert M. Remarks on the History of settlement in Southern Jordan during the Early Iron Age. Studies in the History and Archaeology of Jordan (SHAJ) 1982;1:153-162.

¹ Oficjalne nazwy geograficzne lokalnych dolin były trudne do zdobycia podczas pierwszego roku funkcjonowania projektu, szczególnie biorąc pod uwagę fakt, iż przedstawiciele lokalnych społeczności napotkani podczas prowadzonych prac często podawali sprzeczne ze sobą nazwy i stąd nazewnictwo występujące w wcześniejszych raportach zawierało błędne bądź lokalne nazwy.

² Informacja w oknie dialogowym mówi dokładnie: liczba i jakość danych zawierających się w MEGA-Jordan jest zależna od stanu badań i poczynionych obserwacji wielu instytucji oraz

indywidualnych badaczy działających w różnych okresach. Lokalizacje wielu stanowisk archeologicznych zostały opisane przy użyciu map topograficznych przed wprowadzeniem systemu GPS, stąd ich dokładność jest ograniczona. Raporty wygenerowane z MEGA-Jordan podsumowują informacje znajdujące się w systemie w chwili tworzenia raportu. Dane w MEGA-Jordan i w raportach z niego wygenerowanych nigdy nie powinny być traktowane jako wynik ostatecznych sprawozdań oraz nie powinny być wykorzystywane jako substytut rekonesansu na danym stanowisku.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wybrane aspekty metodologiczne nowego projektu archeologicznych badań powierzchniowych przeprowadzonych przez Uniwersytet Jagielloński w Krakowie w regionie miasta At-Tafila (płd. Jordania). Nacisk położony jest głównie na metodykę prac prowadzonych w dwóch pierwszych sezonach badań. Przedstawiona jest również krótka historia projektu. Wymagający górski teren wybrany do badań oraz duża liczba odkrytych artefaktów wymaga odpowiedniego podejścia oraz właściwych metod dokumentacji i organizacji danych zebranych przy pomocy dostępnych urządzeń GPS i oprogramowania GIS.

Abstract

This paper presents some methodological aspects of a recent archaeological surface survey carried out by Jagiellonian University in Cracow (Poland) in the at-Tafila region of Jordan. It focuses mainly on methodological aspects of the survey and GIS technology in the first two seasons of the project along with a brief history of the research. The difficult mountain terrain and the large amount of artifacts discovered required appropriate methods of recording and gathering the data, using available GPS devices and GIS software.

Łukasz Wesołowski*

Innowacyjne rozwiązania projektowe elewacji nowych budynków w historycznych pierzejach miast – wybrane przykłady

Innovative design solutions for new building façades in historical street frontages – selected examples

Słowa kluczowe: innowacyjne technologie fasadowe, szklane elewacje budynków w otoczeniu historycznym, kształtowanie nowej zabudowy w centrach miast

Key words: innovative façade technology, glass building façades in historical settings, shaping new build in city centres

1. WSTĘP

Budynki znajdujące się w centrach miast przyciągają inwestorów i osoby zainteresowane zakupem powierzchni użytkowych niepowtarzalną lokalizacją, wyjątkowym otoczeniem i prestiżem. Zarówno niezabudowane nieruchomości, budynki do adaptacji, jak i funkcjonujące obiekty położone w śródmieściach są wyceniane bardzo wysoko, a popyt na nie nie słabnie. Do zalet tak położonych budynków zaliczyć można charakter sąsiedztwa, dostępność komunikacyjną oraz nasycenie funkcji użytkowych w okolicy. Po stronie wad należy podnieść podwyższony hałas pochodzenia komunikacyjnego, ograniczony dostęp prywatności, światła i zielonych powierzchni zewnętrznych jak i zanieczyszczenie powietrza. Światowe trendy wyprowadzenia ruchu ulicznego ze śródmieść miast oraz ograniczanie emisji z urządzeń grzewczych na rzecz rozwiązań ekologicznych, obserwowane również na terenie naszego kraju, pozwalają przypuszczać, że uciążliwości te będą stopniowo redukowane. Problemem, który pozostaje do rozwiązania, wciąż jest kwestia dostępu do światła. Kanon architektoniczny śródmieść miejskich nawiązuje do form historyzujących, często zresztą jest określany formalnie, jako wytyczne projektowe obowiązujące

1. INTRODUCTION

Buildings in city centres attract investors, as well as buyers interested in buying space in unique locations, with unusual surroundings and prestige. Empty plots, structures requiring renovation, as well as existing buildings in city centres are highly priced as demand for them continues to be high. The advantages of such buildings include the character of the immediate surroundings, easy access and saturation of business services in the area. On the negative side, there is increased traffic noise, limitations to privacy, limited access to light and external green areas, as well as air pollution. Global trends of reducing traffic in city centres and limiting emissions by replacing heating infrastructure with environmentally-friendly solutions, are also evident in our country. As a result, we can anticipate that these negative qualities will be systematically reduced. A problem that will remain and is in need of a solution is that of access to light. Architectural norms in city centres relate to historical forms, which are often described formally and included as conditions to be met in projects proposed in zones or buildings under heritage protection. In such projects, the front façades are limited in the number of openings permitted and

* dr inż. arch., Instytut Projektowania Budowlanego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr inż. arch., *Institute of Building Design, Faculty of Architecture, Krakow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Wesołowski Ł. Innovative design solutions for new building façades in historical street frontages – selected examples. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:55-65

Otrzymano / Received: 14.02.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 05.03.2017

doi:10.17425/WK50FRONTAGES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

w części obszaru lub układu chronionego. W tego typu realizacjach fasady frontowe posiadają ograniczoną powierzchnię otwarć, ich lokalizacja podlega z reguły określonej rytmizacji, a sama forma portalu okiennego i drzwiowego bywa bardzo bogato zdobiona. Współczesne realizacje odwołują się do mody na otwartość przestrzeni i redukcję liczby elementów tworzących czystą i ascetyczną wręcz formę, a przeszklone powierzchnie mają bardzo duży udział kształtowaniu elewacji budynków. Oba podejścia – klasyczne oraz współczesne – wydają się niemożliwe do pogodzenia, lecz w kilku realizacjach z ostatnich lat widoczne są próby uzyskania konsensusu i osiągnięcia pożądanego przez inwestorów efektów, wykazujące zarazem szacunek dla najbliższego otoczenia.

2. INNOWACYJNE TECHNOLOGIE I ROZWIĄZANIA FASADOWE – WSPÓŁCZESNE REALIZACJE

Problematyka realizacji inwestycji w historycznym otoczeniu urbanistycznym, w zamkniętych pierzejach ulic stref śródmiejskich jest przedmiotem bardzo złożonego procesu. Z jednej strony widoczne są racje inwestorów, którzy decydując się na przeprowadzenie procesu budowlanego godzą się na droższy i bardziej czasochłonny w realizacji obiekt niż wznoszony w mniej restrykcyjnych lokalizacjach. Dodatkowo opinie i projekty związane są z chronionymi strefami zabudowy, technologiami budowlanymi niezbędnymi do zastosowania w bliskim sąsiedztwie budynków istniejących, jak również kosztami specjalistycznych materiałów i ekip budowlanych posiadających atesty dla budynków zabytkowych – to tylko niektóre wartości wymagające odpowiedniej kalkulacji. Całość problematyki niezbędna jest do uwzględnienia w bilansie finansowym inwestycji, w związku z czym wspomniane lokalizacje będą jednymi z najdroższych na jednostkę powierzchni na rynku nieruchomości. To sprawia, że potencjalnym klientem będą jednostki dysponujące znaczącym budżetem i dążące do pozyskania w jego ramach ponadprzeciętnej jakości wykończenia, jak i nietuzinkowej estetyki świadczącej o wyjątkowości obiektu. Obserwowanym od dawna trendem wśród deweloperów są dwa kierunki dostosowania i wznoszenia obiektów – restauracje klasyczne oraz modernizacje nowoczesne. Wysoką cenę można wtedy bowiem uzasadnić dążeniem do odtworzenia pierwotnego, historycznego charakteru obiektów lub zastosowaniem topowych, nowoczesnych rozwiązań techniczno-materiałowych. Te drugie z kolei wymagają kreatywnego podejścia do projektowania i realizacji budynków, gdyż muszą współtworzyć charakter otoczenia w pierzei ulicy, kwartale zabudowy czy dzielnicy. Wytyczne projektowe dla takich terenów często uwzględniają wysokość kondygnacji, materiały wykończeniowe reprezentacyjnych fasad, formy architektoniczne czy wręcz układ portali na frontach kamienic. Założenia związane z ochroną istniejącej tkanki, jej charakteru

their location must conform to specified patterns, while the window and door portals have to be richly decorated. Contemporary projects are aligned with preferences for open space and for reducing the number of elements present with the goal of creating a clean form that is aesthetically pleasing. Glass surfaces play a very big role in shaping building façades. The two approaches – the classical and the contemporary – appear to be impossible to reconcile. But in a few projects implemented in recent years, there are clearly efforts to build a consensus that allows investors to achieve a desired result while also demonstrating a sensitivity for the immediate surroundings.

2. INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND FAÇADE SOLUTIONS – CONTEMPORARY PROJECTS

Issues relating to development in historical urban settings, which are an integral part of street frontages in city centres, are part of a very complex process. On the one hand, there is the position of investors, who must decide on a more expensive and more time-consuming construction process than would have been the case with buildings in an area with fewer restrictions. Additional expert opinions and design work are associated with historical preservation zones, building technologies which must be deployed in the vicinity of existing buildings and costs of essential building materials and work crews approved for working on heritage buildings – these are just some of the costs that must be taken into account in the project calculation. As a result, such locations can be some of the most expensive in terms of investment per square metre and so are the most expensive real estate on the market. This means that potential clients will be individuals with significant budgets, who seek above average quality when it comes to finishing, and outstanding aesthetics attesting to the unusual qualities of the building. There are two basic trends established among developers, which can be observed in building adaptation and construction – classical restorations and modern adaptation. The high price can then be justified by either restoring the initial, historic character of the building or the use of sophisticated solutions based on the latest technology and materials. The second type requires a creative approach to building design and implementation, as they must co-create the character of the façades along the street frontage, the quarter or district. The design parameters for such areas often stipulate the height of floors, finishing materials for the façade, architectural forms and sometimes the configuration of portals in the front façade. The principle of protecting existing buildings, their character and clarity of form is not in question, as these serve to maintain and restore our cultural heritage, giving it value and making these values available for future generations. Consideration of social values must also be confronted with property rights. This is an area, in which compromise can be achieved, and

i czytelności układu są bezsprzeczne i pozwalają utrzymać i restaurować spuściznę kulturową, czyniąc ją wartościową i dostępną dla przyszłych pokoleń. Ważne społecznie aspekty są jednak zestawiane z prawem własności. Jest to pole do wypracowania kompromisu, który niejednokrotnie prowadzi do powstania ciekawych i inspirujących rozwiązań pozwalających pogodzić oba punkty widzenia.

W 2016 roku do użytku został oddany flagowy sklep marki Chanel w Amsterdamie – Crystal Houses. Budynek zlokalizowany przy PC Hooftstraat powstał w miejscu starego budynku tworzącego pierzeję ulicy. Wytyczne projektowe dla terenu budowy były bardzo surowe i nakazywały posługiwanie się tradycyjnymi materiałami i formami architektonicznymi obecnymi w najbliższej okolicy. Istniejący obiekt posiadał w parterze modernizowaną witrynę, której charakter nie nawiązywał do otoczenia i był wynikiem wcześniejszych ingerencji budowlanych. Budynek został zburzony i zaprojektowany od nowa. Pracowni MVRDV został powierzony projekt stworzenia nowego i niepowtarzalnego sklepu luksusowej marki odzieżowej Chanel w jednej z najbardziej ekskluzywnych lokalizacji stolicy Holandii. Jak wspominają twórcy¹, postanowiono powrócić do pierwotnego charakteru budynku, odwołać się do tradycyjnych form architektonicznych architrawów i detalu fasady łączenie z jej rozdrobnieniem i akcentami murarki. Zestawiono ten pomysł z zapotrzebowaniem na powierzchnię ekspozycyjną witryn i zapewnieniem maksymalnej ilości światła dziennego.

Postanowiono zaprojektować i wykonać nowy materiał budowlany – szklane „cegły”. Do współpracy zaproszono wielu specjalistów odpowiedzialnych za rzemiosło, zaplecze techniczne i laboratoryjne oraz za wykonawstwo. Ręcznie odlewane i wykonywane lite szklane bloki odpowiadały modułowi tradycyjnej cegły ceramicznej. Włoska firma Poesia, z siedzibą w Resenie, podjęła się wykonania materiału bazowego. Dopracowywano przejrzyste bloczki dbając o precyzję ich wykonania, powtarzalność partii materiałowych i wymiarowych. W przypadku transparentnego materiału w grę wchodzi walory optyczne oraz odpowiedni dobór mieszanki, z której odlewane jest szkło, aby możliwe było uzyskanie tego samego stopnia przejrzystości oraz barwy elementów. Za opracowanie technologii budowy i łączenia tak ukształtowanego materiału odpowiedzialny był Uniwersytet Techniczny w Delft we współpracy z firmą ABT oraz wykonawcą Wessels Zeist. Opracowano metodę łączenia szklanych bloczków przy pomocy przezroczystego kleju utwardzanego promieniami UV, aby wyeliminować konieczność stosowania tradycyjnej nieprzezroczystej zaprawy cementowej. Wzniesienie dwukondygnacyjnego frontu fasady ze szklanej cegły wymagało zaangażowania sześciu do dziesięciu wysoko wyspecjalizowanych rzemieślników i techników odpowiedzialnych za łączenie elementów ze sobą. Powolny i wysoce precyzyjny proces zajął prawie rok. Efektem tych zabiegów jest nietuzinkowy wygląd budynku zarówno w otoczeniu ulicy, jak

which in many cases leads to the initiation of interesting and inspiring solutions, that can reconcile the two points of view.

In 2016, Chanel's flagship shop in Amsterdam was brought into use – the Crystal Houses. The building is located by PC Hooftstraat and replaced an old building, which formed part of the street frontage. The design parameters for this construction site were very restrictive and required the use of traditional materials and architectural forms present in the nearest surroundings. The existing building had a modernised shop window on the ground floor. Its character did not conform with the surroundings and resulted from earlier building interventions. The building was demolished and built from scratch. The MVRDV Studio was commissioned to create a new and unique store for luxury Chanel

Ryc. 1. Front fasady budynku Crystal Hoses – arch. własne
Fig. 1. Front façade of the Crystal Houses – own archive

branded clothing in one of the most exclusive locations in the capital of Holland. The project authors¹ opted to return to the original character of the building, refer to traditional architrave architectural forms and façade details that link its fragmented character with masonry work. This idea was confronted with the need for exhibition space in the shop window and of assuring the maximum daylight.

A decision was made to design and use a new building material – glass ‘bricks’. Numerous experts specialising in artisan work, technical and laboratory support and implementation were invited to collaborate on the project. The solid glass blocks were cast by hand as equivalents to traditional ceramic bricks. The Italian company Poesia, based in Resena, took on

i w całej dzielnicy. Jedyna w swoim rodzaju realizacja z jednej strony zapewnia bezpośrednie odwołanie do tradycji wznoszenia tego typu obiektów, posługując się wątkami klasycznej ceglanej murarki, formami architektonicznymi portali okiennych i ich zwieńczeń, a z drugiej zapewnia niepowtarzalne warunki oświetleniowe i maksymalną powierzchnię prezentacji luksusowych produktów. Układ elementów tworzących front kamienicy oraz ich skala są całkowicie zgodne z wytycznymi udostępnionymi przez miasto Amsterdam, jak również z formami istniejącymi, widocznymi w otaczających obiektach budynków. Stuprocentowa transparentność elewacji zapewnia niepowtarzalne warunki oświetleniowe oraz realizuje przy okazji zapotrzebowanie na indywidualny charakter obiektu. Koszty budowy nie zostały podane do publicznej

Ryc. 2. Widok na fasadę szklaną z wnętrza – arch. własne
Fig. 2. View of the glass façade from the interior – own archive

wiadomości, jednak przy tak prototypowym założeniu i zaangażowaniu w proces inwestycyjny wielu wyspecjalizowanych partnerów musiały być znaczne. Za całościowym podejściem do problematyki zastosowania tej technologii świadczą choćby próby wytrzymałościowe przeprowadzone na wczesnym etapie projektowania, sprawdzające wytrzymałość materiału na uszkodzenie, np. przy przypadkowym wjechaniu w budynek samochodu. Opracowano również procedury wymiany poszczególnych zniszczonych elementów szklanych bez konieczności rozbierania większych fragmentów budynku oraz zadbano o zrównoważony rozwój – zużyte lub posiadające wady szklane bloki można ponownie przetopić na nowe. Pracownia MVRDV jest pionierem w kreatywnym zastosowaniu szkła w architekturze i autorem m.in. szeroko opisywanego obiektu Glass Farm w Schijndel w Holandii. Szkło od lat uważane jest za materiał konstrukcyjny, potwierdzają to badania laboratoryjne. Potencjał przezroczystego budulca jest bardzo obiecujący, bo pod względem wytrzymałości niektóre parametry przewyższają wytrzymałość stali². Architekci wnosząc flagowy salon sprzedaży ekskluzywnych marki modowej postawili na efekt zaskoczenia i w miejscu przejścia funkcji ze sklepowej na mieszkalną zmienili materiał budowlany na tradycyjną cegłę, która dzięki tym samym rozmiarom co elementy szklane umożliwia płynne przejście pomiędzy transparentną powierzchnią witryny sklepowej a prywatną, pożądaną litą częścią mieszkalnej. Kiedy obserwuje się detale elewacji frontowej z bliska i pod odpowiednim kątem,

the task of preparing the base material. A formula for transparent blocks was developed, with an emphasis on precision in their production, replication of material qualities and dimensions. With transparent materials, key factors include the optical qualities and the appropriate mix for casting glass to give a consistent level of transparency and colour. The Technical University in Delft in collaboration with the ABT Company and the Wessels Zeist producer, took on the task of developing the building technology needed for joining together this type of material. The method developed for joining the glass blocks involved using a transparent glue strengthened with UV radiation so as to eliminate the need for applying traditional non-transparent cement mortar. Constructing a two-storey façade front made from glass bricks required engaging six to ten highly

Ryc. 3. Zbliżenie na detal zwieńczenia okna – arch. własne
Fig. 3. Close-up of architectural detail on window head – own archive

specialised craftsmen and technicians to join together the glass elements. The slow and high precision process took nearly a year. The result of these efforts is a unique-looking building, standing out both in the street and in the district as a whole. It is a one-of-a-kind project, which entails a direct connection to traditional construction methods used for this type of building, involving the use of classical masonry work, architectural forms for window portals and their heads, while on the other hand, assuring unique lighting conditions and a maximised exhibition area for presenting luxury products. The arrangement of the elements making up the building front and its scale are all completely in accordance with the design parameters issued by the City of Amsterdam, as well as with the architectural forms of surrounding buildings. The totally transparent façade assures unique lighting conditions, while also meeting the challenge of creating a building with an individual character. The costs of the building have not been made public, but taking into account the prototype character and the involvement of a number of specialist partners in the project, the costs must have been considerable. The systematic approach to deploying the new technology involved stress tests at an early project phase, which were aimed at checking the durability and propensity for damage of the material, including for example, a situation where a car was accidentally driven into the building. Procedures were worked out for replacing individual damaged glass elements, without the need to dismantle larger building fragments. Sustainable

powstaje ciekawe wrażenie idealnego odzwierciedlenia przestrzennego tradycyjnej ceglanej formy. Dzięki precyzji zaprojektowania i wykonania każdego z elementów składowych struktura i odwzorowanie tektoniki klasycznego budynku ceglano jest świadectwem tradycji, a przy tym jednocześnie realizuje współczesne cele i zapotrzebowanie. Niestety rozwiązanie takie ma również swoje wady. Oprócz znaczących nakładów finansowych pozostaje również problem niepewności co do długowieczności i starzenia się zastosowanych rozwiązań. Prototypowe realizacje wiążą się z koniecznością ciągłego ich monitorowania i świadomością możliwych kosztów napraw i utrzymania budynku w dobrym stanie. Problemem jest również typowy dla dużych przeszkleń efekt przegrzewania się pomieszczeń w słoneczne dni oraz szybkie ich wychładzanie nocami. W tym przypadku metodą na ograniczenie wpływu czynników atmosferycznych na środowisko wewnętrzne stało się zastosowanie do chłodzenia i ogrzewania budynku głębinowych pomp ciepła, które zaliczane są do rozwiązań ekologicznych.

Ciekawym przykładem realizacji obiektu w historyzującym otoczeniu na terenie Polski jest przykład sopocki – apartamentowiec „Na Fali” zlokalizowany przy ul. Monte Cassino 32/34. Obiekt został wzniesiony w 2013 roku w miejscu wyburzonego budynku banku PKO. Nowo wzniesiony budynek posiada funkcję użytkową w poziomie parteru i wyżej dwie kondygnacje mieszkalne zawierające 16 apartamentów. W odpowiedzi na zapotrzebowanie rynku mieszkania zostały zaprojektowane w taki sposób, aby posiadały duże otwarcia wysokości kondygnacji doświetlające wnętrza pomieszczeń. Postawiono na użycie rozwieralno-uchyłnych okien w formie drzwi balkonowych budujących całą powierzchnię fasady frontowej. Tak ukształtowana elewacja nie nawiązywała do obserwowanych w pierzei traktu pieszego biegnącego w kierunku sopockiego mola istniejących form architektonicznych. W mocno przekształconej przestrzeni ulicy Monte Cassino tak nowoczesny obiekt znacząco by się wyróżniał, gdyż fasady kamienic mają charakter klasyczny z elementami historyzującymi. Postanowiono zastosować fasadę podwójną i zestawiono przeszkloną część przegrody ze szklaną ścianą osłonową z punktowym mocowaniem szkła. Forma przeszklonej płaszczyzny wystawionej przed właściwą przegrodą zewnętrzną została wzbogacona o wielopłaszczyznowe gięcie kształtem nawiązujące do motywu fali. Dynamiczna forma przypomina zwiewną płaszczyznę żagla, na której widać podmuch wiatru.

Innowacyjność zastosowania polega w tym przypadku na zastosowaniu rozwiązania, które szerzej stosowane jest w nowoczesnych biurach o bardzo technologicznych formach. Możliwości fabrykacji elementów zostały tutaj indywidualnie dostosowane do rozróżnienia całej płaszczyzny przeszkleń, a nie jako powtarzalny element obudowy budynku. Zastosowane rozwiązanie nie jest fasadą szczelną, a jedynie warstwą zewnętrzną dystansowaną od właściwej ściany

development was also taken into account – old glass blocks or ones that are flawed can be recast into new blocks. The MVRDV Studio is a pioneer in using glass creatively in architecture. Its other designs include also the widely reported Glass Farm in Schijndel in Holland. Glass has long been recognised as a building material, which has been confirmed through laboratory research. The potential for this transparent building material is very promising as, some of its durability parameters exceed the durability of steel². Architects building the flagship store of the luxury fashion brand focused on the element of surprise by ensuring that the transition from the shopping function to the residential function involved a change of building materials to the traditional brick. A smooth transition from transparent surfaces of the shop window to a private and much sought after opaque residential area is made possible by the brick and glass elements sharing the same dimensions. Looking closer and from the right angle at the architectural detail on the front façade, we get an impression of an ideal spatial reflection of the traditional masonry form. Thanks to the precision in design and implementation of every structural element, the tectonics of a classical masonry building have been recreated as a testimony to tradition, while also responding to contemporary goals and needs. Unfortunately, this type of solution has also its weak points. Aside from significant financial outlays, there is also the problem of uncertainty as to the sustainability of such solutions on a longer time-scale and deterioration due to ageing. Prototype projects demand continuous monitoring and awareness as to possible costs of repairs and building maintenance to ensure good conditions. Another typical problem of large glass surfaces is that they overheat the interior spaces on sunny days and cool down fast at night. In this case, the key method for limiting the atmospheric impact on the building interior, relates to applying solutions for cooling and heating of the building which involve using deep heat pumps, regarded as environment friendly solutions. An interesting example of a building set in a historical setting in Poland is the Tri-city apartment block “On the Wave” which is located on 32/33 Monte Cassino Street. Built in 2013, the building replaced the now demolished PKO Bank. The new building has business functions on the ground floor, whereas the next two floors are residential, containing 16 apartments. Responding to market needs for residential properties, the apartments were designed to include large openings spanning the height of the whole floor for lighting the internal spaces. The focus is on using tilt-and-turn windows in the form of balcony doors to cover the whole front façade surface. Shaped in this way, the façade did not resonate with the existing architectural forms to be found along the walking promenade leading to the Pier in Sopot. In the rapidly changing spaces along Monte Cassino Street, a modern building would stand out significantly as the other buildings are classical in character with historical connotations. The solution was to use a double

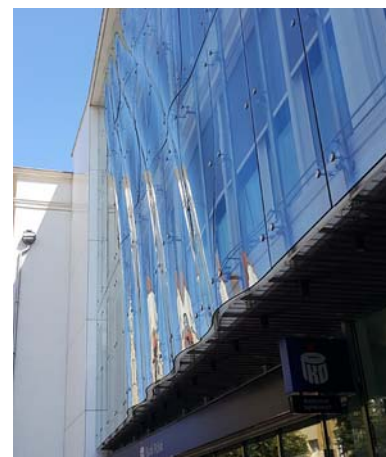
zewnątrznej. Takie rozwiązanie zapewnia dodatkową izolację akustyczną, pozwala wspomagać działanie naturalnej wentylacji³, lecz przede wszystkim ma oddziaływać estetycznie. Skupia wzrok obserwatora na pierwszym planie, przez co drugi, nowoczesnie ukształtowany względem otoczenia traci na znaczeniu. Punktowe mocowanie indywidualnie kształtowanych paneli szklanych zapewnia dostosowanie płaszczyzny montażu przy pomocy rotul do dowolnego kąta wygiętego panelu. Punkty montażowe rozmieszczone są regularnie, zapewniając sześciopunktowe wsparcie dla ciężkiego poszycia (w narożnikach oraz w połowie

façade, juxtaposing glazed elements of the wall with a protective glass surface fixed by means of several point connections. The glass surface located in front of the main façade has been enriched by a curved glass form shaped as a wave. The dynamic form is reminiscent of a sail being carried by the wind.

Innovation in this case is about applying a solution that is widely used in contemporary high tech office buildings. The capability of fabricating elements was used to shape elements individually across the whole glass surface area as opposed to replicating a repeatable element across the building exterior. The solution as

Ryc. 4. Front fasady budynku apartamentowca „Na Fall” – arch. własne
Fig. 4. Front façade of the 'On the Wave' apartment building – own archive

Ryc. 5. Zbliżenie na detal szklanej giętej fasady – arch. własne
Fig. 5. Close-up view of the architectural curved glass detail on the façade – own archive

wysokości tafli przy jej krawędziach). Stalowa struktura wsporcza zakotwiona jest do tradycyjnej, szkieletowej konstrukcji żelbetonowej budynku. Zastosowane szkło posiada średnie właściwości refleksyjne, przez co spacerujący poruszający się w poziomie ulicy obserwują głównie odbicia architektury po drugiej stronie traktu oraz widok nieba ponad nimi. Dzięki temu budynek wydaje się lżejszy i pojawia się interakcja z sąsiednimi budynkami. Dodatkowo podkreślony zostaje dynamizm formy, dzięki czemu obiekt zyskuje na atrakcyjności. Również z perspektywy okolicznych budynków i widoków z wyższych pięter apartamentowiec sprawia wrażenie integrującego się z otoczeniem. Zastosowanie szkła refleksyjnego o ograniczonym poziomie odbicia pozwala jednak na zachowanie widoków z wnętrza budynku na deptak, jak również nadaje fasadzie frontowej pewnej głębi, delikatnie zarysowując drugi plan fasady. Tego typu realizacje są obecne od dłuższego czasu w modernizowanych obiektach zlokalizowanych w historycznym otoczeniu, jednak dzielą środowisko projektowe i naukowe. Pierwotnie stosowane były rozwiązania bazujące na silnym refleksie i niebieskim zabarwieniu szkła, co sprawiało wrażenie bardzo brutalnej ingerencji w zabytkową strukturę układów urbanistycznych. Budynki realizowane w takiej technologii zostały z czasem zaakceptowane, jednak realizacja sopočka w bardzo subtelny i elegancki sposób włącza

applied here does not constitute a sealed façade, but an external layer placed at a distance from the actual external wall. The result is additional sound proofing, support for natural ventilation³, but its main purpose is aesthetic. The viewer focuses on the foreground, which means that the modern forms of the background are less prominent. The individually shaped glass panels are mounted at point connections and fixed with rotules which can adjust to the required angle of the curved panel. The fixing points are distributed regularly assuring a six point support for the heavy covering (in the corners and half-way up each tile along its edges). A steel support structure is anchored in the traditional reinforced concrete structural frame of the building. The glass used is characterised by average reflective qualities, thanks to which passers-by at street level see mainly reflections of architecture on the other side of the street and sky views above. Thanks to this arrangement, the building appears lighter and there is interaction with surrounding buildings. The dynamism of the form is also emphasised, making the building more attractive. From the perspective of surrounding buildings and the view from upper floors, the residential building gives the impression of being integrated into its surroundings. Using reflective glass with limited reflectiveness allows views from the interior of the building onto the promenade and gives also the frontal

się w budowanie spójnej pierzei ulicznej. Wspomniana realizacja wywoływała w roku poprzedzającym oddanie budynku do użytku protesty społeczności sąsiedzkich. Konsultacje społeczne sprawiły, że udało się uzyskać konsensus pozwalający na dokończenie inwestycji.

Kolejnym przykładem analogicznego budynku mieszkalno-użytkowego jest położony w 18 dzielnicy Paryża na Rue Championnet. Ukończony w 2017 roku budynek autorstwa pracowni Chartier-Corbasson architects, zlokalizowany jest w bardzo homogenicznym otoczeniu nawiązującym estetyką do zmian przebudowy miasta za czasów Georgesa Haussmanna⁴. Przed projektantami zostało postawione wyzwanie realizacji bardzo nowoczesnego budynku z modnymi, surowymi wnętrzami o powściągliwej formie, epatującymi szkłem, metalem i wyraźnie nakreślonymi ortogonalnymi płaszczyznami. Na lokalizację obiektu została wybrana niezabudowana działka, a życzeniem inwestora była maksymalizacja powierzchni użytkowej apartamentów, ich doświetlenie oraz zapewnienie z nich widoków. Projektanci podzielili funkcję budynku w sposób narzucony przez otaczające kamienice – parter posiadał unikalny, nowoczesny charakter umożliwiający bezpośredni dostęp do usług z poziomu ulicy. Przekształcone przez lata komercyjne przyziemia niepowtarzalnie zniszczyły oryginalny charakter dolnych partii budynków. Panująca tutaj swoboda została zrealizowana przez zdecydowane podcięcie formy budynku i wykończenie płaszczyzn pionowymi panelami w ciemnych barwach oraz przyciemnianym szkłem witryn. Kondygnacje wyższe zajmowane są przez poziomy mieszkalne. Wysokości kondygnacji sąsiadujących budynków są znaczne. Projekt zakładał obniżenie wysokości apartamentów w celu wygospodarowania dodatkowej kondygnacji powiększającej całkowitą powierzchnię użytkową. Zastosowane w fasadzie frontowej przeszklenia regularnie wypełniały przestrzenie pomiędzy pasami stropowymi, gdzieś ulegając podziałowi pionowemu wynikającemu ze struktury rzutu i układu mieszkań. Takie podejście autorów projektu spowodowało zaburzenie w układzie pierzei. Wyznaczone przez istniejące obiekty poziomy okien, ich proporcje względem powierzchni fasady jak i liczba kondygnacji zostały przerwane i rozbite przez nowo projektowany obiekt. Intencją architektów nie było jednak zburzenie harmonii formy tworzących wnętrza ulicy, dlatego zaprojektowano pomyslową obudowę frontu budynku składającego się ze składanych okiennic. Każdy element zewnętrznej struktury elewacji stanowi pionowe, ruchome płaszczyzny wysokości jednej kondygnacji. Składają się one z dwóch podwójnych elementów połączonych zawiasem, dzięki czemu po rozwarciu wystają na odległość $\frac{1}{4}$ szerokości otwarcia. Każde z chronionych płaszczyznami okien można odsłonić niezależnie, jednak po zamknięciu powstaje spójna, płaska powierzchnia nawiązująca swoim kolorem i rozmiarem do frontów sąsiadujących budynków. Osłony wykonane zostały z płyt Trespa pokrytych teksturą odzwierciedlającą barwę i strukturę kamienia wykańczającego sąsiadujące budynki. W celu nawiązania

façade a delicate depth that outlines the background façade. These types of solutions have been applied in modern buildings located in historical settings for some time and have generated disagreement among architects and academics. Initially, solutions focused on strong reflectivity and blue tinted glass, which generated the impression of a brutal intrusion into the historical urban structure. Over time, the application of this type of technology has come to be accepted. But the solution as applied in Sopot shows that the technology can be subtle and elegant, building an integrated street frontage. The project generated controversy and protests from neighbours a year prior to completion. Community consultations resulted in a consensus, which enabled the project to be completed.

Another analogical example is that of a residential and commercial building located in Paris in the 18th district on the Rue Championnet. Completed in 2017, the building was designed by the Chartier-Corbasson architectural studio. It is located in a homogenous surroundings, which are characterised by an aesthetics dating back to city transformation during the times of Georges Haussmann⁴. The architects were challenged to develop a very modern type of building, with fashionable, harsh interiors with low-key architectural forms, dazzling with glass, metal and clearly delineated orthogonal surfaces. An empty plot was selected for the building and the investor demanded that the usable surface area of the apartments and lighting be maximised and views from the apartments assured. The architects divided the functions of the building in line with surrounding buildings – the ground floor was given a unique, modern character, providing access to services from street level. Years of adaption of the commercial spaces at ground level have destroyed irrevocably the original character of the lower parts of buildings. The resulting flexibility in this area was exploited to delineate clearly the building form with a finish comprising dark-coloured plain vertical panels and darkened glass shop windows. The upper levels were dedicated to the residential use. The height of the individual floors of neighbouring buildings is considerable. For this reason, the project sought to decrease apartment height in order to include an additional floor, thereby increasing the total usable space. Windows in the front façade filled the space between structural ceilings in a regular way, introducing in places vertical divisions resulting from structure of the floor plan and arrangement of the apartments. This approach disrupted the arrangement of the street frontage. The new building project broke with the existing window arrangement, proportions in relation to the façade surface and number of floors as determined by neighbouring buildings. The intention of the architects was not to disturb the harmony of the form shaping the street frontage, which is why they proposed an imaginative covering for the building front made up of foldaway shutters. Each element of the external façade structure is a vertical, moveable surface with height equivalent to a single floor. Each one is made up of two panels joined

Ryc. 6. Front fasady budynku na Rue Championnet w Paryżu – fot. Olga Wesołowska

Fig. 6. Front façade of the building in Rue Championnet in Paris – photo: Olga Wesołowska

do form i detali architektonicznych oraz właściwych poziomów kondygnacji i portali okiennych, jednocznie występujących na Rue Championnet, zaprojektowano rysunek elewacji, a następnie naniesiono go na całą płaszczyznę fasady części mieszkalnej. Odwzorowanie nastąpiło przez nawiercenie otworów w odpowiednim układzie, aby z pewnej odległości powstało wrażenie przestrzenności fasady.

Nietypowe podejście do dostępnych rozwiązań i zastosowanie ich w odmiennej skali przywodzi na myśl doświadczenia branży drukarskiej. Technika ta jest analogiczna jak w przypadku sitodruku, gdzie drobne kontrastujące punkty farby o odpowiedniej wielkości tworzą rysunek w wysokiej rozdzielczości. Wprowadzenie otworowania na nieprzejrzyistych panelach powoduje dostęp niewielkiej ilości światła do wnętrza pomieszczeń. Na życzenie użytkowników mieszkań można odsłonić przestrzeń przeszkleń, jednocześnie ograniczając ich prywatność. Dostęp światła dziennego jest wówczas niczym niezaburzony. Grafika zaprezentowana na zamkniętym froncie elewacji nie pokrywa się z ukazwanymi poziomami kondygnacji oraz z tymi właściwie występującymi, przez co powstaje formalna niespójność elewacji i funkcji wewnętrznej, która czyni budynek bardziej interesującym. Kiedy poruszamy się wzdłuż chodnika, na pierwszy rzut oka budynek stanowi naturalne uzupełnienie zabudowy i tworzy spójną całość w przestrzeni traktu. Dopiero przy bliższym spojrzeniu dostrzec można płaską przestrzeń elewacji.

Ryc. 7. Zbliżenie na szczegół fasady – fot. Olga Wesołowska

Fig. 7. Close-up of the façade detail – photo: Olga Wesołowska

together with a hinge, thanks to which they can be dilated to a distance of $\frac{1}{4}$ of the opening width. Every window, which is protected by these surfaces, can be uncovered independently. But when closed, the façade forms an integrated, flat surface that is in concert with façades of neighbouring buildings in terms of colour and dimensions. The covers are made of Trespa panels layered with a texture referring to the colour and structure of the stone finish of neighbouring buildings. To link with the form and architectural detail, as well as the appropriate floor levels and window portals appearing along the Rue Championnet, a drawing of the façade was prepared, which was subsequently transposed onto the whole of the residential façade surface. The transposition was done by drilling openings in an appropriate arrangement, in order to create an impression of a spatial character of the façade when viewed from a distance.

The non-typical approach to taking available solutions and applying them at different scales brings to mind experiences of the printing trade. There is an analogy with screen printing, where small contrasting points of paint of a set size create a high resolution picture. Introducing openings in opaque panels allows a limited amount of light to enter the interior spaces. On request of apartment users, the glass façade can be uncovered at the cost of their privacy. In such a situation, access to daylight is unfettered. The graphic presented on the closed front façade does not correspond to the actual floor levels of the building, which means

Tektonika elementów budujących otaczające kamienice jest zdecydowanie bardziej zróżnicowana. W pasach międzypiętrowych zamocowane zostały prowadnice umożliwiające płynny ruch osłon. Zastosowanie mimośrodowych trzpieni montowanych do okiennic, cofniętych względem ich płaszczyzny, umożliwiło schowanie stalowych poziomych listew pod zamkniętymi panelami. Dzięki temu płaszczyzna elewacji jest jednorodna i może oddziaływać estetycznie całą swoją powierzchnią. Ponieważ jako zewnętrzny element podwójnej fasady zastosowano elementy pełne, sytuacja energetyczna przegrody zewnętrznej jest bardziej korzystna niż przy zastosowaniu osłon przejrzystych. Północna ekspozycja elewacji frontowej powoduje występowanie nocnych strat ciepła przez przeszklenia. Jednak częściowe, nieszczelne zamknięcie okiennic powoduje wytworzenie bufora cieplnego, przez który ograniczane jest promieniowanie ciepła z budynku do nocnego nieba⁵. Podobnym pomysłem na nowoczesne rozplanowanie funkcji wewnętrznej w całkowicie historycznej obudowie budynku przy braku zgodności pomiędzy ich poziomami może się pochwalić Edouard François w modernizacji paryskiego hotelu Fouquet Barrière z roku 2006⁶.

3. WNIOSKI

Nieruchomości położone w centrach miast są unikatowe. Ze względu na niepowtarzalne warunki, jakość otoczenia oraz nasycenie funkcji w okolicy są lokalizacjami bardzo pożądanymi zarówno przez inwestorów, jak i potencjalnych użytkowników. Stopień złożoności rozwiązań technicznych oraz szczegółowe wymagania dotyczące obostrzeń projektowych są czynnikami, które z reguły determinują wysoką cenę modernizowanych i nowo budowanych obiektów. Ograniczona liczba potencjalnych lokalizacji powoduje, że inwestorzy pragnąc uatrakcyjnić swoją ofertę sięgają po rozwiązania nietypowe, bardzo często prototypowe, aby jak najbardziej wyróżnić się na tle konkurencji. Z drugiej strony służby odpowiedzialne za monitorowanie prac projektowych i dbanie o spójność i zachowanie dziedzictwa kulturowego muszą bardzo elastycznie podchodzić do propozycji przedstawianych przez projektantów. Obserwowany w ostatnich latach ruch i śmiałość realizacji architektonicznych przyczyniają się do rozwoju technologii budowlanych, jak również podtrzymują dyskusję nad możliwymi do zastosowania rozwiązaniami pozwalającymi pogodzić obie strony procesu inwestycyjnego. Szczególnie widoczne są wysiłki mające na celu pogodzenie racji historycznych z współczesnymi minimalistycznymi trendami przestrzennymi. Powstające rozwiązania ukazują możliwe przyszłe kierunki ewolucji tego typu obiektów w dążeniu do otworzenia przestrzeni wewnętrznych i ich doświetleniu przy jednoczesnym wyeksponowaniu wartości kulturowych. Wypracowanie wspólnego, akceptowalnego stanowiska drogą drobnych ustępstw nie pozostaje bez wpływu zarówno na zachowanie potencjału kulturowego dla

that an inconsistency appears between the façade and internal functionality, which makes the building all the more interesting. Walking along the pavement, at first sight, the building appears naturally to supplement and contribute to creating a street frontage that constitutes an integrated whole. The flat façade surface becomes apparent only on closer inspection. The composition of architectural elements making up surrounding buildings is much more varied. Guides have been fitted in the sections between floors, which enable smooth movement of the covers. Eccentric mandrels mounted on window shutters are withdrawn in relation to the flat façade cover, which enables the horizontal steel battens to be hidden behind the panels. Thanks to this arrangement, the façade surface is homogenous and forms an aesthetic whole. Using solid elements for the double façade means that the energy balance is much more favourable than in the case of using transparent covers. The northern exposure of the front façade causes heat losses during the night from glass surfaces. Even partial closure of the window shutters in the building creates a heat buffer, which limits heat loss through radiation of the building to the night sky⁵. A similar idea of planning interior functions in a historical building setting where there is an inconsistency between levels was applied by Edouard François in modernising the Paris hotel Fouquet Barrière in 2006⁶.

3. CONCLUSIONS

Buildings located in city centres are unique. The unique conditions, the quality of surroundings and saturation of service functions in the immediate vicinity mean that such locations are in much demand by both investors and potential users. The complex nature of technical solutions and the detailed and restrictive demands of projects are factors, which as a rule, determine the high prices of modernised buildings and new build. The limited number of potential locations mean that investors seek to make their offer more attractive by reaching for non-typical solutions, often developing prototypes, in order to stand out against the competition. On the other hand, regulators responsible for monitoring project work and for ensuring integrity and protection of cultural heritage must be flexible in assessing project proposals. The activity and bold vision of architectural projects observed in recent years has contributed to the development of building technologies and also fuelled discussion on possible solutions, which can reconcile the two sides of the investment process. Efforts aimed at reconciling historical rationale with contemporary minimalist trends related to use of space are especially visible. The solutions being worked out indicate possible future directions of evolution of these type of buildings, which seek to open up internal spaces and provide access to light, while at the same time drawing attention to cultural values. Working out solutions, acceptable to both sides, through a series of small compromises is not without

przyszłych pokoleń, ale również pozwala go chronić poprzez wprowadzenie podmiotów dbających o stan zachowania posiadanej własności, przez co podnosi się jakość i stopień zaangażowania w historyzujące środowisko przestrzenne. Dzięki tego typu wyzwaniom możliwy jest rozwój i innowacyjność w niektórych dziedzinach technologii budowlanych, ze względu na brak możliwości zastosowania typowych, dostępnych i tańszych rozwiązań, które jednak nie współgrają z klasycznym wyglądem śródmieść historycznych. Bez lokalizowania współczesnych technicznie obiektów w otoczeniu historycznym nie byłby możliwy postęp w niektórych dziedzinach budownictwa.

impact both in relation to conserving cultural resources for future generations, and to introducing individuals concerned about conserving their property, which increases the quality and degree of engagement in actions for historical space conservation. Thanks to these challenges, development and innovation is possible in selected building technology fields. This results from the fact that typical, available and relatively cheap solutions, which do not conform to classic aesthetics of historical city centres, simply cannot be used. Without locating contemporary buildings in historical contexts, developments in some building fields would simply not be possible.

BIBLIOGRAFIA:

- [1] Ahmed M.M.S., Abdel-Rahman A.K., Ali A.H.A., Suzuki M. Double Skin Façade: The State of Art. On Building Energy Efficiency. *Journal of Clean Energy Technologies* 2016;4(1):84–89.
- [2] Albus J., Robanus S. Glas in der Architektur – neue Entwicklungen. *Detail – Bauen mit Glas* 2015; 1+2:72–82.
- [3] Jordan D. *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussman*. New York, 1995.
- [4] Pacheco R., Ordonez J., Martinez G. Energy efficient design of building: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 2012;16(6):3559–3573.
- [5] Wesołowski Ł. Możliwości techniczne adaptacji i projektowania fasad frontowych budynków w chronionych pierzejach miejskich – wybrane przykłady. *Wiadomości Konserwatorskie* 2014;39: 30–38.

¹ Strona pracowni MVRDV – <https://www.mvrdv.nl/projects/crystal-houses> (15.01.2017).

² J. Albus, S. Robanus, *Glas in der Architektur – neue Entwicklungen*, „Detail – Bauen mit Glas” 1 nr 1+2/2015, s. 72.

³ M.M.S. Ahmed, A.K. Abdel-Rahman, A.H.A. Ali, M. Suzuki, *Double Skin Façade: The State of Art. On Building Energy Efficiency*, „Journal of Clean Energy Technologies”, vol. 4, No. 1 2016, s. 84–89.

⁴ D. Jordan, *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussman*, Nowy Jork 1995.

⁵ R. Pacheco, J. Ordonez, G. Martinez, *Energy efficient design of building: A review*, „Renewable and Sustainable Energy Reviews”, nr 16(6), s. 3559–3573.

⁶ Ł. Wesołowski, *Możliwości techniczne adaptacji i projektowania fasad frontowych budynków w chronionych pierzejach miejskich – wybrane przykłady*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 39/2014, s. 34.

Streszczenie

Nowe budynki powstające centrach miast wznoszone są w miejscach gdzie istnieją jeszcze wolne przestrzenie lub w miejscu obiektów wyburzanych. Wytyczne projektowe są zazwyczaj bardzo ścisłe i nakazują odwołanie się do kanonu kulturowego obecnego w postaci zastanych lub odtwarzanych form architektonicznych. Lokalizacje te są bardzo prestiżowe, a nakłady finansowe na realizację inwestycji są ogromne. Inwestorzy i projektanci poszukują ciekawych rozwiązań, aby sprostać zapisom prawa miejscowego, a przy okazji realizować pod względem przestrzennym śmiałe wizje. W artykule przywołuje się realizacje współczesne, które w innowacyjny sposób podchodzą do kształtowania formy budynków w historycznych rejonach miast europejskich.

Abstract

New buildings in city centres are constructed in free spaces that are still available or replace buildings that have been demolished. Design parameters are usually very strict and require reference to the cultural norms present in existing or restored architectural forms. The locations are very prestigious and the financial outlay is enormous. Investors and architects search for interesting solutions, which comply with local laws, while creating bold visions for managing space. The paper discusses contemporary projects, which involve innovative approaches for shaping the form of buildings in historical districts in European cities.

Rafał Malik*

Grybów. Charakterystyka rozplanowania miasta lokacyjnego w oparciu o wyniki badań nad wielkością i kształtem działki siedliskowej

Grybow. Characteristics of spatial planning of a chartered town based on studies of the size and shape of a settlement plot

Słowa kluczowe: Grybów, urbanistyka, średniowiecze

Key words: Grybow, urban planning, medieval period

Grybów jest pierwszym miastem królewskim lokowanym na pograniczu Beskidu Niskiego i Pogórza Rożnowskiego przy drodze prowadzącej ongiś z Węgier przez Koszyce, Sącz do Krakowa lub przez Bardiów do Biecza¹. Tu droga ta krzyżowała się też z innym traktem, łączącym Kraków i Sącz z głównymi miastami Podkarpacia².

O średniowiecznym rodowodzie Grybowa świadczą nie tylko znane nam źródła z tego okresu, ale – co również istotne – niemal klasyczna dla miast tego okresu organizacja przestrzenna. Położony nad rzeką Białą, pomiędzy dwoma potokami oznaczonymi na planie katastralnym z połowy XIX wieku jako *Strylawka Bach* i *Siołkower Bach*³, po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych pod datą 1340 r. Jego lokacja była zasługą króla Kazimierza Wielkiego. Prawa miejskie otrzymał jako *Grynberg*⁴.

O przeszłości Grybowa wciąż wiemy niewiele. Pierwszą próbę charakterystyki budowy strukturalnej miasta opartą w zasadniczej mierze na analizie planu katastralnego przeprowadziła M. Knapikówna⁵. Pewnych, aczkolwiek niekompletnych informacji na temat wybranych elementów wchodzących w skład planu średniowiecznego Grybowa dostarcza nam Anna Berdecka w swojej monografii poświęconej lokacjom królewskim

Grybow is the first royal town founded in the borderlands between the Beskid Niski mountain range and Pogórze Rożnowskie, on the routes that once led from Hungary via Koszyce and Sącz to Krakow, or via Bardiów to Biecz¹. Here the road intersected with another route linking Krakow and Sącz with the main towns of the Podkarpacie region².

The medieval origins of Grybow is confirmed not only by known sources from the period, but – what is equally significant – its spatial organisation almost classical for towns of that period. Situated on the river Biała, between two brooks marked on the cadastral plan from the mid-19th century as: *Strylawka Bach* and *Siołkower Bach*³, for the first time it appeared in written records in the year 1340. It was founded by King Kazimierz Wielki (*Casimir the Great*). It obtained its town rights as *Grynberg*⁴.

We still do not know about the past of Grybow. The first attempt at characterising the structural building of the town largely based on an analysis of the cadastral plan was made by M. Knapikówna⁵. Some, though incomplete information concerning selected elements included in the plan of medieval Grybow has been provided by Anna Berdecka in her monograph dedicated

* dr inż. architekt, adiunkt; Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Katedra Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej

* PhD, eng. architect, adjunct; Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Chair of History of Architecture, Urban Planning and Applied Arts

Cytowanie / Citation: Malik R. Grybow. Characteristics of spatial planning of a chartered town based on studies of the size and shape of a settlement plot. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:65-74

Otrzymano / Received: 09.02.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.02.2017

doi:10.17425/WK50GRYBOW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Grybów. Stare miasto. Widok z lotu ptaka

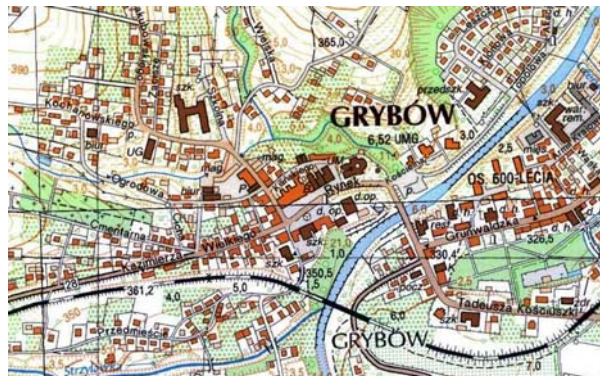
Fig. 1. Grybow. Old town. Bird's-eye view

Ryc. 3. Mieg Karte des Konigreichs Galizien und Lodomerien. Fragment austriackiej mapy z naniesionym układem przestrzennym Grybowa. Mapa sporządzona przez płk. Siegiera i płk. Miega w latach 1779–1783 w skali 1:28 800. Oryginał mapy znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu

Fig. 3. Mieg Karte des Konigreichs Galizien und Lodomerien. Fragment of Austrian map with marked spatial layout of Grybow. Map drawn by Col. Sieger and Lt.-Col. Mieg in the years 1779–1783, in the scale 1:28 800. Original map is in the Kriegsarchiv in Vienna

na obszarze Małopolski w latach 1333–1370⁶. Ogólną charakterystykę zasad rozplanowania lokacyjnego Grybowa w oparciu o metodę analizy metrologicznej wspartą danymi źródłowymi daje nam B. Krasnowolski⁷. Pomija on jednak zagadnienie związane z parametryzacją wielkości i kształtu jednego z podstawowych elementów budującego plan miasta średniowiecznego, czyli działki siedliskowej. Bez uchwycenia jej gabarytów, a także zasady powtarzalności jego rekonstrukcja rozplanowania lokacyjnego Grybowa wciąż wydaje się być mocno niekompletna. Istotne znaczenie dla badań nad ukształtowaniem przestrzennym i funkcjonalnym Grybowa oraz jego przemianami w latach następnych mają studia nad topografią i zabudową miasta od końca XVI wieku autorstwa G. Chomickiego⁸ wsparte wynikami badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych przez A. Kraussa w ramach dawnego zespołu dworskiego usytuowanego we wschodniej pierzei rynkowej⁹. Braki w zakresie badań planistycznych rekompensują nam opracowania historyczne. Do ważniejszych w tej grupie należy zaliczyć syntetyczne ujęcie dziejów Grybowa zbudowane na podstawie wnikliwych i szeroko zakrojonych kwerend źródłowych pióra F. Kiryka¹⁰. Podobny charakter nosi zbiór informacji zawartych w *Słowniku historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu* pod red. Tomasza Jurka¹¹. Ich uzupełnieniem jest praca K. Baczkowskiego oma-

Ryc. 2. Grybów na współczesnej mapie topograficznej

Fig. 2. Grybow on contemporary topographic map

Ryc. 4. Fragment austriackiej mapy sztabowej z lat 1861–1864 przedstawiający Grybów. Mapa w skali 1:28 800. Oryginał mapy znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu

Fig. 4. Fragment of Austrian military map from the years 1861–1864 presenting Grybow. Map in the scale 1:28 800. Original map is in the Kriegsarchiv in Vienna

to royal foundations in the area of Lesser Poland in the years 1333–1370⁶. A general characteristic of planning principles in Grybów on the basis of the metrological analysis method supported by source data was provided by B. Krasnowolski⁷. However, he ignores the question concerning parametrisation of the size and shape of one of the fundamental elements making up the plan of a medieval town, namely the settlement plot. Without grasping its dimensions as well as the principle of repeatability, his reconstruction of the chartered planning of Grybów still seems to be badly incomplete. Studies on the topography and town buildings since the end of the 16th century by G. Chomicki⁸ backed up with results of archaeological-architectonic research conducted by A. Krauss within the former manor complex situated in the east market frontage⁹ are of crucial significance for the research on the spatial and functional formation of Grybów and its transformations in the following years. Shortages in planning research are compensated by historical studies. Among more important in that group is a synthetic approach to the history of Grybów supplemented with a thorough and large-scale preliminary research of the sources written by F. Kiryk¹⁰. A collection of information comprised in the *Historical-Geographical Dictionary of the Polish Territories in the Middle Ages*, edited by Tomasz Jurek is similar in character¹¹. They are complemented by the work of K. Baczkowski, discussing the

wiąjąca dzieje Grybowa i wsi podgrybowskich w okresie od XIV do XVI wieku¹².

Zasadzcą Grybowa był niejaki Hanko, syn Jana Bogacza, mieszczanina sądeckiego, założyciela Siołkowej, Białej Niżnej i Białej Wyznej – wsi, na gruntach których w roku 1340 doszło do lokacji Grybowa¹³. W zamian za swój trud uzyskał z rąk króla wójtostwo dziedziczne obejmujące 4 łany roli oraz, o ile pobuduje: młyny, sadzawki rybne, łaźnię, rzeźnię, folusz *pro pannis contendendis*, a także jatki rzeźnicze i piekarskie, kramy sukienne i szewskie uzupełnione zwykłymi dochodami z opłat sądowych i podatkowych. Uposażenie miasta w ziemię wynosiło ogółem 150 łanów frankońskich. W jego ramach mieszczanie otrzymali: nadzieły roli, place budowlane, ogrody i pastwiska. Prócz tego król nadał im targ tygodniowy w soboty oraz zwolnił od wszelkich ciężarów, w tym także ceł krakowskich i ryterskich na okres 15 lat. Wraz z lokacją Grybowa król uposażył także tutejszy kościół parafialny pod wezwaniem św. Katarzyny dwoma łanami gruntu oraz wiardunkiem dziesięciny z każdego łanu mieszczańskiego¹⁴. Według T. Ładogórskiego posiłkującego się danymi pochodzącymi ze spisów świętopietrza z lat 1346–1347 była to w owym czasie parafia młoda i niebyt jeszcze ludna¹⁵. Wydaje się, że lokacja Grybowa jako ośrodka miejskiego była rezultatem stałego gospodarczego rozwoju zasiedlanego w XIV wieku regionu nad rzeką Białą oraz dogodnego położenia przy tzw. *regia publica* łączącej Kraków z Bardiovem, przy której od roku 1340 funkcjonowała w mieście komora celna¹⁶.

Ryc. 5. Fragment planu katastralnego Grybowa. Plan z połowy XIX wieku w skali 1:2880. Oryginał w Kriegsarchiv w Wiedniu

Fig. 5. Fragment of cadastral plan of Grybów. Plan from the mid-19th century in the scale 1: 2880. Original map is in the Kriegsarchiv in Vienna

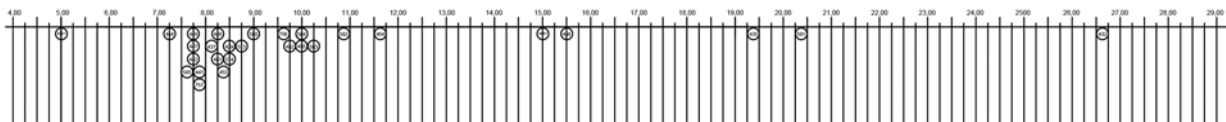
Jak przedstawiała się organizacja przestrzenna Grybowa w chwili jego lokacji i ewentualnie w latach następnych, nie wiemy. W literaturze przedmiotu poza hipotetyczną rekonstrukcją limitacji mierniczej lokacyjnego centrum autorstwa B. Krasnowolskiego¹⁷ obserwujemy brak tego typu opracowań. Wiemy natomiast, że jednym z zasadniczych elementów strukturalnych budujących, w oparciu o pewne zasady, układy średniowiecznych miast lokacyjnych była działka siedliskowa. Zazwyczaj jej

history of Grybów and nearby villages within the period between the 14th and 16th century¹².

The locator of Grybów was a Hanko, a son of Jan Bogacz a burgher from Sącz and a founder of: Siołkowa, Biała Niżna and Biała Wyzna – villages on whose lands Grybów was founded in 1340¹³. In return for his efforts he received from the king the hereditary office of the reeve, which included 4 lans of land and, as long as he managed to build them: mills, fish ponds, a bath, a slaughterhouse, a fulling mill *pro pannis contendendis*, as well as meat and bakery stores, cloth and cobbler stalls supplemented by the usual income from fees and taxes. Altogether the town was endowed with 150 Franconian lans of land. Within it burghers received: grants of farmland, building sites, gardens and pasture. Besides that, the king granted them weekly markets on Saturdays and exempted from all burdens including Krakow and Rytró duties for 15 years. While founding Grybów, the king endowed also the local parish church dedicated to St. Katharine with two lans of land and a 'wiardunek' of a tithe from each burgher lan¹⁴. According to T. Ładogórski, making use of data from the records of Peter's Pence in the years 1346–1347, it was then a young parish and not very populous¹⁵. It seems that the foundation of Grybów as a town was a result of stable economic development of the region on the Biała River populated in the 14th century, and its convenient location along the so called *regia publica* connecting Krakow with Bardiov, by which a customs house functioned in the town since 1340¹⁶.

We do not know what spatial organisation of Grybów looked like at the time of its foundation and possibly in the following years. Besides a hypothetical reconstruction of measuring units applied when founding the town, made by B. Krasnowolski¹⁷, the literature of the subject lacks such studies. We know, however, that one of the fundamental structural elements building the layout of medieval chartered towns, based on certain principles, was a settlement plot. Generally, its size and the manner the land was parcelled out in the central, market section of the town was repeated in other town quarters, hence recognizing the spatial development of that area can certainly bring us closer to understanding the shape of the chartered town in Grybów.

Archive cartographic records convince us about the orthogonal provenance of the Grybów layout. Among those more important for the research on the urban planning past of the town, one ought to mention Austrian military maps from the years 1779–1782¹⁸, 1861–1864¹⁹ and the already mentioned cadastral plan of Grybów from the mid-19th century also made by the Austrians. Among them, Mieg's map is a particularly valuable and the first known to us graphic record depicting the image of Grybów. Drawn in the scale 1:28800 it presents the town as a relatively organised, orthogonal layout whose centre was a regular, rectangular market elongated in the east-west direction. We can see that the more important roads connecting Grybów to closer and farther regions intersect within it. In particular,

Ryc. 6. Grybów. Zestawienie rozkładu szerokości parcel siedliskowych w strefie rynku. Opracowanie autora na podstawie pomiarów współczesnej mapy cyfrowej ewidencji gruntów w Grybowie

Fig. 6. Grybów. Distribution of widths of settlement plots around the main square. Prepared by the author, based on measurements from the contemporary digital land register map of Grybow

wielkość oraz sposób przeprowadzenia parcelacji działek w centralnej, przyrynkowej partii miasta był powielany w pozostałych kwartałach, stąd rozpoznanie budowy przestrzennej tego obszaru bez wątpienia może przybliżyć nas do zrozumienia kształtu miasta lokacyjnego w Grybowie.

O ortogonalnym rodowodzie rozplanowania Grybowa przekonują nas znane nam już archiwalne przekazy kartograficzne. Spośród tych istotniejszych dla procesu badań nad urbanistyczną przeszłością miasta wypada wymienić austriackie mapy sztabowe z lat 1779–1782¹⁸, 1861–1864¹⁹ oraz wspomniany już, a sporządzony również przez Austriaków plan katastralny Grybowa z połowy XIX wieku. W zestawieniu tym szczególnie cennym, bo pierwszym znanym nam przekazem graficznym rejestrującym obraz Grybowa, jest mapa Miega. Sporządzona w skali 1:28 800, przedstawia go jako stosunkowo zdyscyplinowany, ortogonalny układ, którego centrum stanowi regularny, wydłużony na kierunku wschód-zachód prostokątny rynek. Widzimy, że w jego obrębie krzyżują się ważniejsze drogi komunikujące Grybów z bliższym i dalszym regionem. Są to w szczególności – trakt wiodący ze wschodu na zachód przez Grybów, Sącz w kierunku Krakowa oraz prostopadle do niego połączenie miasta z sąsiadującymi z nim przedlokacyjnymi wsiami: Siołkową i Białą Wyżną, a stąd być może dalej w kierunku Węgier, o czym może świadczyć zachowana po dzień dzisiejszy nazwa tej drogi. Otaczająca rynek w Grybowie zabudowa siedliskowa, mimo że zapewne zaznaczona w pewnej umownej konwencji mapy, stara się formować regularne, zdefiniowane, oparte na ortogonie i oddzielone od siebie ulicami bloki.

Tak zbudowany układ przestrzenny wpisuje się w niemal klasyczny dla miast tego okresu dobór miejsca lokalizacji. Uplasowany na prawym brzegu rzeki Białej na stosunkowo wyniosłej skarpie nadrzecznej, flankowany dodatkowo od południa i północy korytami dwóch potoków posiadał bez wątpienia wysokie walory obrony naturalnej.

Zasadę ortogonalnego rozplanowania ulic i bloków lokacyjnego centrum osadniczego w Grybowie, mimo pewnych zniekształceń wynikających z wielowiekowego funkcjonowania miasta, możemy dostrzec także w rysunku planu katastralnego tej miejscowości. Wykonana na jego podstawie przez B. Krasnowolskiego hipotetyczna rekonstrukcja limitacji mierniczej tej części miasta zamyka ówczesne centrum osadnicze w obszarze o powierzchni ok. 3,89 ha zamkniętej w regularnym prostokącie o wymiarach 5,5 × 3,5 sznura mierzonego stopą o długości 0,3 metra²⁰. W jego ramach ok. 0,47 ha przy-

they were: the route leading westwards from the east via Grybow, Sącz towards Krakow, and a perpendicular route linking the town to neighbouring pre-foundation villages of Siołkowa and Biała Wyżna, and from there perhaps further towards Hungary, which seems to be confirmed by the name of the road preserved until today. Settlement buildings surrounding the market square in Grybow, even though marked using a certain symbolic convention of a map, seem to form regular, defined blocks based on the orthogon and separated by streets.

So built spatial layout fits into the selected location site, almost classical for towns from that period. Situated on the right bank of the Biała River on a relatively lofty escarpment, additionally flanked by two streams from the south and the north, it must have been a naturally defensive place.

Despite certain deformations resulting from centuries-long functioning of the town, we can also notice the principle of orthogonal planning of streets and blocks in the settlement centre of chartered Grybow in the sketch of its cadastral plan. A hypothetical reconstruction of the grid plan of that town section, made by B. Krasnowolski on the basis of the cadastral plan, enclosed the then settlement centre within the area covering app. 3.89 ha comprised within a regular rectangle measuring 5.5 × 3.5 ‘cables’ measured using a foot 0.3 metre long²⁰. Within it, app. 0.47 ha was taken by the main square measuring 300 × 175 feet. Its three frontages created regular building blocks whose length corresponded to the length of respective market frontages and their depth was estimated by Krasnowolski to be about 175 feet. The fourth dimension, because of secondary destruction related to the ‘starosta’ manor complex erected here at the turn of the 16th and 17th century, has remained undetermined²¹. Considering the far-reaching regularity in leading streets from the main square, and the principles of spatial and functional formation of towns at that period, it seems that originally that frontage might have looked different. The shape of the main square and its longer dimension might also have been different. We also seem entitled to draw such conclusions by results of research on the shape of chartered Grybow based on the size and shape of a settlement plot.

The search for its dimensions was based on the measuring method of plan research²². Basing on the digital land register plan of the town of Grybow, a compilation was made of the most frequently recurring front widths for all plots situated within the main square. They belong in the brackets between 7.65–7.89 and 8.25–8.75 metre long. From their arrangement on the distribution

padało na rynek o wymiarach 300×175 stóp. Jego trzy pierzeje tworzą regularne bloki zabudowy o długościach odpowiadających długościom odpowiednich pierzei rynku i głębokości szacowanej przez Krasnowolskiego na poziomie 175 stóp. Czwarta, ze względu na wtórną destrukcję związaną z powstałym tu na przełomie XVI i XVII wieku zespołem dworu starościńskiego – pozostaje nadal nieokreślona²¹. Wydaje się, zważywszy na daleko idącą prawidłowość w wyprowadzaniu ulic z rynku oraz zasady formowania przestrzennego i funkcjonalnego miast tego okresu, że pierwotnie pierzeja ta mogła wyglądać inaczej. Inny mógł być też kształt rynku i jego dłuższy wymiar. Do takich wniosków wydają się nas upoważniać także wyniki badań nad ukształtowaniem lokacyjnego Grybowa w oparciu o wielkość i kształt działki lokacyjnej.

Poszukiwanie jej wymiarów oparto na metodzie pomiarowego badania planów²². Bazując na cyfrowym planie ewidencji gruntów miasta Grybowa sporządzono zestawienie najczęściej powtarzających się szerokości frontów dla wszystkich parcel usytuowanych w obrębie rynku. Zamykają się one w przedziałach 7,65–7,89 oraz 8,25–8,75 metra długości. Z ich ułożenia na skali rozrzutu można dojść do wniosku, że pierwotna szerokość parceli mogła oscylować w granicach 8 metrów. W przeliczeniu na stopy dawałoby to parcele o szerokości frontu równej 25 stopom dla stopy wynoszącej 0,32 m długości, a przytoczone wyżej zbiory są wynikiem zmniejszania i powiększania takiej parceli o określoną liczbę stóp kosztem parceli wyjściowej. Fronty z zakresu 7,65–7,89 byłyby zatem efektem zmniejszenia szerokości parceli wyjściowej o 1 stopę. W sporządzonym zestawieniu mamy sześć parcel zbliżonych swoją szerokością do wyżej wymienionych. Są to parcele nr 441, 442, 444, 447, 585 i 757. Parcele z przedziału 8,25–8,50 byłyby zaś efektem dodania do szerokości parceli wyjściowej długości 1 stopy (działki nr: 437, 439, 446, 449, 451 i 513). Na uwagę zasługuje w tym przypadku także rytm występowania owych parcel w planie miasta. Połowa z nich układa się w odpowiednie pary – parcela powiększona o 1 stopę obok parceli o jedną stopę pomniejszonej. Mowa o działkach nr 444 i 446, 441 i 439, 447 i 449. W zestawieniu rejestrujemy też parcelę, której szerokość stanowi sumę szerokości dwóch parcel 25-stopowych (nr 456), a rytm jej położenia w planie miasta odpowiada zachowanym do dziś liniom podziałów własnościowych. Sugeruje to, że być może w okresie lokacji miasta przy jego rozmierzeniu posługiwano się działkami nie 25-stopowymi, a parcelami o szerokości dwukrotnie większej. Z podobnym rozwiązaniem, gdzie wymiar 25 stóp jest połową pierwotnej, większej 50-stopowej parceli, spotykamy się w szeregu miast śląskich²³, a w obrębie Małopolski np. w Słomnikach oraz Tymbarku²⁴.

Według Krasnowolskiego drugi wymiar tej działki wynosił zgodnie z tym, o czym była już mowa wyżej, około 175 stóp głębokości. Po przeliczeniu tej wielkości na miary metryczne dawałoby to długość ok. 52,5 metra. Zdaniem A. Berdeckiej głębokość działek siedliskowych

scale it can be concluded that the original width of a plot might have oscillated around 8 metres. Converted into feet it would mean plots with front width equal 25 feet, when one foot was 0.32 m long, and the above quoted dimensions result from reducing and enlarging such a plot by a given number of feet at the cost of the original plot. Thus, fronts within the range 7.65–7.89 would have resulted from decreasing the width of the original plot by 1 foot. In the prepared compilation we have six plots whose width is similar to those mentioned above; they are plots number 441, 442, 444, 447, 585 and 757. Plots from the bracket 8.25–8.50 would have been the effect of adding the length of 1 foot to the width of the original plot (plots no: 437, 439, 446, 449, 451 and 513). In this case the rhythm in which these plots occur in the town plan is also worth noticing. Half of them are arranged in suitable pairs – a plot increased by 1 foot next to the plot decreased by one foot. Those are plots no: 444 and 446, 441 and 439, 447 and 449. In the compilation we can also notice a plot whose width is a sum total of the widths of two 25-foot plots (no 456), and the rhythm of its location on the town plan corresponds to property division lines preserved till today. It implies that at the time of its foundation instead of 25-foot plots, twice-as-wide plots might have been used to measure out the town. A similar solution where 25 feet is a half of the original, larger 50-foot plot can be encountered in several towns in Silesia²³, and e.g. in Słomniki and Tymbark in Lesser Poland²⁴.

According to Krasnowolski, the other dimension of the plot was the depth of approximately 175 feet. After converting it into metric units it would equal the length of app. 52.5 metres. According to A. Berdecka, the depth of settlement plots around the main square in Grybow was smaller and measured 6 and 7 rods in the northern and southern block respectively. Basing on the unit she used, a Franconian cable estimated to be app. 109 metres long, and converting the depths given here we obtain plots between 32.5 to app. 37.8 metres long respectively²⁵. The measurements I carried out, additionally supported by various analyses of plot location on the town plan and of directions in which ran their property division boundaries, when maintaining that they were recurring elements, suggest that the original depth of a foundation plot used in the case of Grybow was app. 40 metres long, i.e. more or less 125 feet. Thus it would have been a dimension close to the upper bracket of plot depths identified by A. Berdecka. The plot size estimated at 640 m² would have placed it in the middle of a table compiling the sizes of burgher plots known to us from the discussed period²⁶.

The dimensions obtained here and the shape they determined of a plot that might have been used during the foundation of Grybow seem to be confirmed by the reconstruction of the town layout at the time made by the author. Comparing the preserved and recreated regulation lines and the shapes of most blocks, one can come to the belief that the constructed scheme can resemble the one that was measured out on the land

Ryc. 7. Współczesny plan centralnej części Grybowa z oznaczeniem 25-stopowych odcinków, na jakie można podzielić granice przyrynkowych bloków zabudowy. Opracowanie autora

Fig. 7. Contemporary plan of the central part of Grybów with marked 25-foot sections into which boundaries of market blocks can be divided. Prep. by author

w obrębie rynku w Grybowie była jednak nieco mniejsza i wynosiła odpowiednio 6 prętów w bloku północnym i 7 w bloku południowym. Opierając się na przyjętej przez nią mierze sznura frankońskiego szacowanego na ok. 109 metrów długości i przeliczając podane tu głębokości otrzymujemy stosownie parcele o długości od 32,5 do ok. 37,8 metra²⁵. Wykonane przez mnie pomiary wsparte dodatkowo różnorodnymi analizami usytuowania działek w planie miasta i przebiegu kierunków granic ich podziałów własnościowych przy zachowaniu zasady, że były to elementy powtarzalne, sugerują, że być może pierwotna głębokość parceli lokacyjnej zastosowanej w przypadku Grybowa wynosiła ok. 40 metrów, czyli mniej więcej 125 stóp. Byłby to zatem wymiar zbliżony do górnego przedziału głębokości parcel identyfikowanych przez A. Berdecką. Jej powierzchnia szacowana na poziomie 640 m² plasowałaby ją w środku tabeli stanowiącej zestawienie powierzchni znanych nam parcel mieszczańskich tego okresu²⁶.

Znalezione tu wymiary i określony przez nie kształt parceli, która mogła być zastosowana w momencie lokowania Grybowa, wydaje się potwierdzać wykonana przez autora rekonstrukcja rozplanowania miasta w tym okresie. Porównując zachowane i odtworzone linie regulacyjne oraz kształt większości bloków można dojść do przekonania, że skonstruowany schemat może być zbliżonym do tego, który został wytyczony w terenie w momencie lokacji miasta i był punktem wyjścia do ewolucji zachowanych obecnie linii regulacyjnych. Powinniśmy jednak pamiętać, że jest to jedynie hipoteza wymagająca konfrontacji z szeregiem innych badań w tym zakresie, a w szczególności, o ile to możliwe, architektonicznych i archeologicznych.

Na etapie tym Grybów mógł zatem zajmować swoją zabudową powierzchnię zamkniętą w prostokącie o wymiarach 3 × 5 sznurów, co dawałoby w przybliżeniu obszar wielkości ok. 3,4 ha. W jego ramach jednostką centralną był rynek zajmujący powierzchnię około

Ryc. 8. Próba rekonstrukcji układu urbanistycznego miasta lokacyjnego w Grybowie w oparciu o wielkość działki lokacyjnej na tle modularnej siatki mierniczej opartej na module 1 sznura i wielkości stopy równej 0,32 metra długości. Opracowanie autora. Legenda: 1 – bloki i pasma budowy siedliskowej z podziałem na poszczególne parcele o wielkości 50 × 125 stóp, 2 – hipotetyczny przebieg linii umocnień miejskich, 3 – bramy lub furty, 4 – główne kierunki powiązań komunikacyjnych średniowiecznego Grybowa

Fig. 8. Attempt at reconstructing the urban layout of the chartered town in Grybów based on the size of a settlement plot against the modular measuring grid based on the module of 1 'cable' and one foot 0.32 metre long. Prepared by the author. Legend: 1 – blocks and strips of settlement buildings divided into individual plots measuring 50 × 125 feet, 2 – hypothetical outline of town ramparts, 3 – gates or wicket gates, 4 – main directions of traffic routes in medieval Grybów

at the moment of the town foundation, and was the starting point for the evolution of the regulation lines preserved today. Nevertheless, we ought to remember that it is merely a hypothesis requiring a confrontation with several other studies in this respect, particularly architectonic and archaeological, if possible.

At that stage, buildings of Grybów might have covered the area enclosed within a rectangle measuring 3 × 5 'cables', which meant the area of approximately 3.4 ha. Within it the central unit was the market square covering the area of around 0.79 ha and measuring 1 × 3 'cables'. A. Berdecka also supports a similar size of the market, suggesting it might have approximately measured 0.76 ha. Thus it would have been a relatively often encountered size. Almost 50% of market squares in medieval towns in Silesia have such an area equal to three 'wężyśka'²⁷. One-morgen market squares we can also encounter in Będzin, Bobowa, Czchow, Koszyce, Krościenko and Tymbark in Lesser Poland. The principles of the global division of the land and proportions between the size of the chartered town and the area intended for the market square and streets also seem to confirm the accepted hypothesis.

On the basis of archaeological – architectonic research dating the oldest wall bonds of the former 'starosta' manor complex to the turn of the 16th and 17th century, we can assume that originally the settlement buildings concentrated around the so marked-out main square were organised in five building blocks divided into standardized recurring plots measuring 50 × 125 feet calculated using a foot 0.32 metre long. The 6th,

0,79 ha i wymiarach 1 × 3 sznury. Za zbliżoną wielkością rynku opowiada się także A. Berdecka, przyjmując że mogła ona wynosić w przybliżeniu 0,76 ha. Byłaby to zatem dość często spotykana wielkość. Powierzchnię o tym parametrze równym trzem wężyskom posiada niemal 50% rynków średniowiecznych miast śląskich²⁷. Rynki jednomorgowe spotykamy też w Będzinie, Bobowej, Czchowie, małopolskich Koszycach, Krościenku oraz Tymbarku. Zasady globalnego podziału terenu i proporcje pomiędzy wielkością obszaru miasta lokacyjnego a powierzchnią przypadającą na rynek wraz z ulicami również wydają się potwierdzać słuszność przyjętej tu hipotezy.

Ryc. 9. Porównanie rekonstrukcji układu miasta lokacyjnego wykonanej w oparciu o wielkość działki pierwotnej na bazie współczesnego cyfrowego planu Grybowa z obrazem planu katastralnego miasta z połowy XIX wieku. Opracowanie autora

Fig. 9. Comparison of the reconstruction of the chartered town layout, made using the size of the original plot based on the contemporary digital plan of Grybów, with the image of the cadastral plan of the town from the mid-19th century. Prep. by author

Na podstawie wyników badań archeologiczno-architektonicznych odnoszących najstarsze wątki murów zespołu dawnego dworu starościńskiego do przełomu XVI i XVII wieku możemy przyjąć, że pierwotnie zabudowa siedliskowa skupiona wokół tak wyznaczonego rynku zorganizowana była w pięciu blokach zabudowy podzielonych na stypizowane powtarzalne działki o wymiarach 50 × 125 stóp, liczonych stopą o długości 0,32 metra. Blok szósty, przekątniowy o orientacji północno-zachodniej, zajęła parcela, na której zlokalizowano tutejszy kościół parafialny. W ramach dwóch dłuższych boków rynku mogło zostać rozmierzonych 16 pełnopłacowych parcel, po 8 w każdej pierzei. W pozostałych trzech kolejnych 13, po 4 w blokach południowo-wschodnim oraz północno-zachodnim i od 4 do 5 działek w bloku południowo-zachodnim. Razem dawałoby to 28–29 parcel. Tyleż łanów roli uprawiali mieszkańcy Grybowa według zapisków z roku 1536²⁸. Zważywszy na fakt, że każdemu nadaniu działki siedliskowej towarzyszyły uposażenia rolne, wydaje się, że taka liczba parcel rozmierzonych w Grybowie w chwili jego lokacji może być wielce prawdopodobna.

Wiemy, że w ramach tak rozplanowanego układu funkcjonowała linia umocnień. Mówią nam o tym zapisy ksiąg ławniczych i radzieckich z XVII wieku wymieniające mur miejski z bramami²⁹. O śladach wałów i murów

diagonal block with north-west orientation was occupied by a plot on which the building of the parish church was located. Within the two longer sides of the main square 16 full-sized plots could have been measured out, 8 in each frontage. The next 13 in the remaining three, 4 each in the south-east and the north-west blocks, and between 4 and 5 plots in the south-west block. Altogether it would have been 28–29 plots. And such was the number of the lans of farmland cultivated by the inhabitants of Grybów, according to the records from the year 1536²⁸. Considering the fact, that each grant of a settlement plot was accompanied by farmland endowments such a number of plots, measured out in Grybów at the time of its foundation, appears highly likely.

We know that a defensive line functioned within the so planned layout. The records in the councillors' books from the 17th century mention a town wall with gates²⁹. Traces of ramparts and walls in Grybów were mentioned by J. Łepkowski in the year 1851³⁰. It is doubtful, however, whether such a construction could have been erected in the initial period of the town functioning. According to Krasnowolski, the original fortifications of Grybów were made from timber and earth, perhaps strengthened with a stone retaining wall protecting the escarpments of the hill on which the town spread. Unfortunately, Krasnowolski does not specify their outline³¹. It seems, however, that a most reasonable solution would have been erecting the ramparts along the tops of those town escarpments and then, in the vicinity of the south-west corner of the town, directing them towards the south-east along the backs of the market plots to finally close the perimeter in the area of the present-day railway flyover over Węgierska Street. Such a defensive outline, with its perimeter almost 831 metres long, enclosed the area of app. 5.0 ha. Berdecka suggests a similar size of the foundation centre of Grybów³². Four main gates, or smaller wicket gates on less vital traffic routes, were responsible for connecting the town with the closer and more distant areas.

We know practically nothing about town buildings, their character and condition at the time of the town foundation and the following years. Nevertheless, in all likelihood we can assume that the majority, if not all buildings, must have been made of timber. Wooden houses erected on masonry vaulted cellars were mentioned in town registers from the 17th and 18th century³³. According to Kiryk, one of the first town buildings might have been the parish church dedicated to St. Katherine³⁴ by which a school operated in the later years³⁵. Four students of that school in the 16th century entered the university in Krakow³⁶. The information about building a wooden graveyard church dedicated to St. Bernard comes from 1455. Another – this time hospital church – dedicated to St. Anna was mentioned in 1517³⁷. Analysing Mieg's map it seems, that the first might have been located in the vicinity of the junction of today's Cicha Street and Cmentarna Street, while the other on the site of the present-day pilgrimage centre in Kościelna Street. Information about the town mill

w Grybowie wspomina w roku 1851 J. Łepkowski³⁰. Wątpliwym jest jednak, by tego typu konstrukcja mogła zostać wzniesiona w początkowym okresie funkcjonowania miasta. Według Krasnowolskiego pierwotne umocnienia Grybowa wykonane były z ziemi i drewna, być może wzmocnione kamiennym murem oporowym zabezpieczającym skarpy wzniesienia, na którym miasto się rozłożyło. Niestety Krasnowolski nie precyzuje ich przebiegu³¹. Wydaje się jednak, że najsensowniejszym rozwiązaniem było przeprowadzenie ich po koronie owych skarp miejskich, po czym dopiero w rejonie południowo-zachodniego narożnika miasta skierowanie ich na południowy wschód po tyłach tutejszych parcel przyrynkowych i zamknięcie obwodu w rejonie dzisiejszego wiaduktu kolejowego nad ulicą Węgierską. Tak zakreślony przebieg umocnień o obwodzie długości niemal 831 metrów zamykał obszar o powierzchni ok. 5,0 ha. Za podobną wielkością lokacyjnego centrum Grybowa opowiada się Berdecka³². Za komunikację miasta z regionem, zarówno tym bliższym, jak i tym dalszym, odpowiadały cztery bramy, ewentualnie na mniej istotnych kierunkach powiązań – furty.

O zabudowie miasta, jej charakterze i stanie z doby lokacji i w kolejnych latach praktycznie nic nie wiemy. Możemy jednak przyjąć, z dużą dozą prawdopodobieństwa, że w większości, o ile nie w całości, była to zabudowa drewniana. Drewniane, parterowe domy wznoszone na murowanych sklepionych piwnicach wymieniane są dopiero w księgach miejskich z XVII i XVIII wieku³³. Według Kiryka jedną z pierwszych budowli o ogólnomiejskim charakterze mógł być kościół parafialny pod wezwaniem św. Katarzyny³⁴, przy którym w latach późniejszych działała szkoła³⁵. Czterech uczniów tej szkoły w XVI wieku przekroczyło progi uniwersytetu krakowskiego³⁶. Z roku 1455 pochodzi informacja o budowie drewnianego kościoła cmentarnego pod wezwaniem św. Bernarda. Kolejny – tym razem szpitalny, pod wezwaniem św. Anny – wzmiankowany jest w roku 1517³⁷. Na podstawie analizy mapy Miega wydaje się, że ów pierwszy mógł być zlokalizowany w rejonie skrzyżowania dzisiejszej ulicy Cichej z ulicą Cmentarną, drugi zaś w miejscu dzisiejszego centrum pielgrzymkowego przy ulicy Kościelnej. Z początków XVI wieku pochodzą informacje o młynie miejskim z trzema kołami dorocznymi. Dane te potwierdza wykaz podatkowy z 1593 roku wymieniający poza wyżej wspomnianym już młynem kolejny o 3 kołach zakupnych³⁸. Jeden z nich rejestruje mapa Miega, plasując go mniej więcej w rejonie skrzyżowania dzisiejszej ul. Kościelnej z ul. Topolową vis a vis obecnego centrum pielgrzymkowego przy dawnym moście na rzece Białej. Wiemy też, że w XV wieku funkcjonował w Grybowie folusz³⁹. Jednym z najpóźniej wzmiankowanych, a istotnych dla miasta obiektów jest ratusz. Według M. Knapikówny pierwsze wzmianki o nim pochodzą dopiero z XVII wieku⁴⁰. Zgodnie z rysunkiem mapy Miega zajmował on centralny punkt rynku. Kiedy został wzniesiony i jaką mógł mieć formę, nie wiemy. Być może jego początki

Ryc. 10. Grybów. Widok w kierunku skarpy miejskiej i kościoła pod wezwaniem św. Katarzyny od strony północno-wschodniej. Zdjęcie autora

Fig. 10. Grybów. View towards the town escarpment and the church of St. Katarzine from the north-east. Photo: author

Ryc. 11. Grybów. Widok północno-zachodniego narożnika rynku. Zdjęcie autora

Fig. 11. Grybów. View of the north-west corner of the main square. Photo: author

with three rental wheels comes from the beginning of the 16th century. The data is confirmed by a tax register from 1593 which, besides the already mentioned mill, listed another one with 3 wheels³⁸. One of them was recorded on the Mieg's map, placed more or less in the vicinity of the junction of present-day Kościelna and Topolowa Streets, opposite the current pilgrimage centre by a former bridge on the Biała River. We also know that in the 15th century a fulling mill operated in Grybów³⁹. The town hall was one of the important town

można datować na końcowe lata II połowy XIV wieku. Z roku 1396 pochodzą bowiem pierwsze wzmianki o tutejszej radzie⁴¹. Zniszczony przez Szwedów w roku 1655, nie został już odbudowany, o czym przekonują nas przekazy zarówno planu katastralnego, jak i nieco wcześniejszej niż ów plan austriackiej mapy Galicji i Bukowiny. Z roku 1654 pochodzą też informacje o zrujnowanej wadze miejskiej.

W świetle przytoczonej tu analizy układ przestrzenny Grybowa z czasów jego lokacji wydaje się należeć do grupy rozwiązań niemal powszechnie stosowanych w owym czasie. Już sam wybór miejsca lokacji na trudno dostępnym wzniesieniu o stromych skarpach w widłach dopływających do rzeki Białej pod wzniesieniem dwóch potoków jest wręcz niemal klasycznym przykładem lokalizacji miasta średniowiecznego. Podobnie jak w zdecydowanej większości innych miast lokacyjnych tego okresu, także i w przypadku Grybowa zdecydowano się zastosować plan oparty na modularnych rozwiązaniach ortogonalnych. Jego centrum stanowił prostokątny rynek o wielkości dość typowej dla rynków tego okresu. W ową powszechność rozwiązań wpisuje się także typ i wielkość lokacyjnej parceli. Stypizowane, o identycznej powierzchni i wymiarach, grupowane były w ortogonalne bloki, które dopiero z czasem zaczęły stopniowo zatracać swoje pierwotne cechy.

Jak już zaznaczyłem wcześniej, przedstawiona tu retrospekcja rozplanowania układu lokacyjnego Grybowa ma w chwili obecnej jedynie charakter hipotetyczny. Jako taka winna być zatem zweryfikowana przez inne interdyscyplinarne badania. Wydaje się, że szczególnie istotny materiał mogłyby wnieść w tej mierze dalsze badania architektoniczne zabudowy miejskiej, zwłaszcza w rejonie centrum Grybowa. Zasadnym byłoby też objęcie Grybowa kompleksowymi badaniami archeologicznymi. Możliwym jest też, że nieco więcej światła na kwestie parcelacji wniosłyby intensywne badania rejestrów czynszowych miasta i jego spisów podatkowych.

buildings though mentioned relatively late. According to M. Knapikówna, it was first mentioned as late as the 17th century⁴⁰. According to Mieg's map, it was the central point of the main square. We do not know when it was erected or what form it might have had. Its beginnings might be dated to the last years of the 2nd half of the 14th century, since the first mention of the local council comes from 1396⁴¹. Destroyed by the Swedes in 1655, it was never rebuilt, which is confirmed by the records of both the cadastral plan and the slightly earlier Austrian map of Galicia and Bukovina. Information about the ruined town weigh house also comes from 1654.

In light of the quoted analysis, the spatial layout of Grybow from its foundation period seems to belong to solutions commonly applied at the time. The very choice of the foundation site on an almost inaccessible hill with steep slopes, in the fork of the river Biała and two streams joining it below it, is an almost classic example of a medieval town location. Like in the majority of other chartered towns from that period, such a plan based on modular orthogonal solutions was also applied in the case of Grybow. Its centre was a rectangular main square of a size typical for market squares in that period. The type and size of the foundation plot also fits into the commonly used solutions. Standardised plots of identical area and dimensions were grouped into orthogonal blocks, which began to lose their original features only with the passage of time.

As I have said earlier, the presented here retroversion of the plan of the foundation layout of Grybow is of merely hypothetical character. As such it ought to be verified by other interdisciplinary research. It seems that particularly significant material could be provided by further architectonic research of town buildings, especially in the centre of Grybow. It would also be justified to carry out complex archaeological research in Grybow. It is also possible that slightly more light would be cast on the issue of parcelling out land by intensive research of rent and tax registers of the town.

¹ B. Wyrozumka, *Drogi w Ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku*. Prace Komisji Nauk Historycznych, PAN Kraków 1977, s. 80.

² Tamże, s. 85–86.

³ *Plan katastralny miasta Grybowa z roku 1846 w skali 1:2880*. Oryginał w zbiorach Kriegsarchiv w Wiedniu.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. III, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905, nr 662; *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* pod red. T. Jurka, edycja elektroniczna <http://www.slownik.ilpan.edu.pl>; zob. też A. Jakubowski, *Sprawozdanie dr Adama Jakubowskiego burmistrza miasta Grybowa z 20-letniego urzędowania oraz dodatek zawierający sumariusz praw, przywilejów miasta Grybowa przez królów polskich nadanych (...)*, Grybów 1908.

⁵ M. Knapikówna, *Grybów. Historia, urbanistyka, zabudowa (wstępna dokumentacja naukowa)*, mpis, Zespół Dokumentacyjny przy Katedrze Historii Sztuki Nowożytniej UJ, 1958, archiwum WKZ Nowy Sącz.

⁶ A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, tom IV, PAN 1982.

⁷ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, część I i II, Kraków 2004.

⁸ G. Chomicki, *Topografia i zabudowa Grybowa od schyłku XVI do końca XVIII w.* [w:] D. Quirini-Popławska, *Grybów. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, Kraków 1992, t. 2, Kraków 1995, s. 93–164.

⁹ Omówienie wyników tych badań [w:] M. Knapikówna, *Grybów...*, op. cit., przypis 12.

¹⁰ F. Kiryk, *Z dziejów miast w zachodniej części ziemi bieckiej do roku 1520*, [w:] F. Kiryk, *Nad rzeką Ropą*, Kraków 1968, s. 93–154; tenże, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XV w., Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Prace Mo-

- nograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, Monografia nr 70, Kraków 1985, s. 117–122.
- ¹¹ *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich...*, op. cit.
- ¹² K. Baczkowski, *Dzieje Grybowa i wsi podrybowskiich w XIV–XVI w.* [w:] D. Quirini-Popławska, *Grybów...*, op. cit., s. 59–92.
- ¹³ *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich...*, op. cit., pkt 4a; zob. też powtórzenie przywileju lokacyjnego Grybowa z roku 1488 [w:] A. Jakubowski, *Sprawozdanie...*, s. 22–23.
- ¹⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, op. cit., t. III, nr 662.
- ¹⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. II, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913–1914, s. 195 i nast., zob. też T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 199.
- ¹⁶ Zob. F. Kiryk, *Rozwój...*, op. cit., s. 118; A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333–1370. Chronologia i rozmieszczenie*, *Przegląd Historyczny*, tom LXV, zeszyt 4/1974, s. 598. Trakt ten opisuje również B. Wyrozumska [w:] *Drogi...*, op. cit., s. 33; *Słownik historyczno-geograficzny...*, op. cit., pkt 2 datuje ową komorę celną na rok 1388.
- ¹⁷ B. Krasnowolski, *Lokacyjne...*, część II, *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 76.
- ¹⁸ *Mieg Karte des Konigreichs Galizien und Lodomerien*. Fragment austriackiej mapy sztabowej z naniesionym układem przestrzennym Grybowa. Mapa sporządzona przez płk. Siegera i płk. Miega w latach 1779–1783 w skali 1:28 800; oryginał w Kriegsarchiv w Wiedniu.
- ¹⁹ Austriacka mapa sztabowa z lat 1861–1864 w skali 1:28 800, oryginał w Kriegsarchiv w Wiedniu.
- ²⁰ B. Krasnowolski, *Lokacyjne...*, część II, op. cit., s. 73–76.
- ²¹ Tamże, s. 75.
- ²² Opracowana i zastosowana w badaniach przez J. Pudelko w latach 60. ub. stulecia; zob. J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* (dalej KAiU), 1964, z. 1, s. 3–26; tenże, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, KAiU/1964, z. 2, s. 115–136; S. Golachowski, J. Pudelko, *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, KAiU/1963, t. VIII, z. 3, s. 287–298.
- ²³ Są to np. Jawor, Jelenia Góra, Kluczbork, Polkowice, Ząbkowice, Strzelin oraz Radków.
- ²⁴ R. Malik, *Tymbark. O budowie i kształcie miasta lokacyjnego w oparciu o analizę wielkości i kształtu działki lokacyjnej*, *Wiadomości Konserwatorskie* 43/2015, s. 28–37; tenże, *Słomniki. Charakterystyka budowy przestrzennej miasta średniowiecznego w oparciu o analizę wielkości działki lokacyjnej*, *Wiadomości Konserwatorskie* 33/2013, s. 47–53.
- ²⁵ A. Berdecka, *Lokacje...*, op. cit., s. 68–69.
- ²⁶ Tamże, s. 71.
- ²⁷ J. Pudelko, *Rynki w planach miast śląska*, KAiU t.IV, z. 3–4, s. 250.
- ²⁸ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, op. cit., s. 127.
- ²⁹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne...*, część II, op. cit., s. 75.
- ³⁰ J. Łepkowski, *Listy z Galicji*, „Czas” 1851, nr 220.
- ³¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne...*, część II, op. cit., s. 75.
- ³² A. Berdecka, *Lokacje...*, s. 91.
- ³³ G. Chomicki, *Topografia...*, op. cit., s. 126.
- ³⁴ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 118.
- ³⁵ Pierwsze wzmianki o niej pochodzą z roku 1513 (*Słownik historyczno-geograficzny...*, op. cit., s. 5).
- ³⁶ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 122.
- ³⁷ *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 5.
- ³⁸ Ibidem.
- ³⁹ Ibidem.
- ⁴⁰ M. Knapikówna, *Grybów. Historia...*, op. cit., s. 12; zob. też G. Chomicki, *Topografia...*, s. 111.
- ⁴¹ *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 5.

Streszczenie

Grybów – jedno z najstarszych miast królewskich lokowanych na pograniczu Beskidu Niskiego i Pogórza Rożnowskiego – ujawnia w swej strukturze przestrzennej, mimo oczywistych przekształceń związanych z wielowiekowym funkcjonowaniem miasta, wiele niemal klasycznych cech średniowiecznych, zdefiniowanych planów rozwiązywanych w terenie w oparciu o zasadę ortogonu. Potwierdzają to prowadzone przez autora badania układu przestrzennego Grybowa w oparciu o wielkość i kształt parceli mieszczańskich. Już sam wybór miejsca pod założenie miasta jest niemal typowy dla lokacji tego okresu. Również wielkość założonego tu miasta mieści się w zbiorze średnich wielkości powierzchni, jaką zajmowała niemal większość ówczesnych miast małopolskich. W stosowane wówczas kanony wpisuje się także operowanie globalnym bilansem terenu przewidywanego pod nadania siedliskowe, wielkość rynku oraz przestrzeń zajęta przez wewnętrzny układ komunikacyjny. Przytoczone tu cechy nie wyczerpują jednak całości zagadnienia. Możemy dodać do nich zasadę kształtowania przestrzeni miejskiej w oparciu o z góry przyjęty moduł i stypizowaną pod względem swoich wymiarów działkę siedliskową.

Abstract

Grybów – one of the oldest royal towns founded on the borderline of the Beskid Niski mountain range and Pogórze Rożnowskie, despite obvious transformations resulting from centuries-long functioning of the town, reveals in its spatial structure many almost classical medieval features, defined plans solved using the orthogon principle. It has been confirmed by the research of the spatial layout of Grybów on the basis of the size and shape of a burgher's plot, carried out by the author. The selection of the site for establishing the town is almost typical for foundations of that time. Also the size of the town founded here fits into the set of average areas covered by the majority of towns in Lesser Poland at that period. Using a global balance of land intended for settlement grants, the size of the market square and the area covered by the internal communications layout also fit the canons applied at the times. However, the features quoted here do not exhaust the whole issue. We can add to them the principle of shaping the urban space on the basis of a module approved in advance and a settlement plot of standardized dimensions.

Zdzisława Tołłoczko*, Tomasz Tołłoczko**

Preliminaria do nowego symbolizmu w architekturze zaawansowanego postmodernizmu

Preliminaries for new symbolism in the architecture of advanced post-modernism

Słowa kluczowe: historia architektury, modernizm, postmodernizm, klioarchitektura, estetyka, nowy symbolizm

Key words: history of architecture, modernism, post-modernism, clio-architecture, aesthetics, new symbolism

Na wstępie niniejszego eseju godzi się wspomnieć, iż przywołany w tytule symbolizm, czy też bardziej precyzyjnie: sztuka symbolizmu, jest kierunkiem ulokowanym w historii sztuki drugiej połowy XIX wieku i praktycznie należy do archiwum dziejów kultury tego stulecia. A jednak, mając na uwadze ogólne spostrzeżenia, że symbolizm jest zjawiskiem, kategorią, *eo ipso* powszechnie używaną i stosowaną we wszystkich dziedzinach sztuki, mając charakter niezastąpionego, o cechach uniwersalnych, instrumentu artystyczno-estetycznego, twórczego, a nawet badawczego. Z tego też powodu na ogół nie dostrzegamy bezcennej wartości symbolizmu jako narzędzia międzypokoleniowej komunikacji spajającej – mimo rewolucyjno-anarchistycznych epizodów dziejów – dziedzictwo kultury, sztuki, a szczególnie architektury, która jest przedmiotem aktualnych dywagacji na temat postmodernizmu, a który rozpościera się na ogromnej połaci kultury naszego globu. Dzieje tej formacji okazały się doniosłym i trwałym wydarzeniem, którego początek upatrujemy w pionierskich wypowiedziach Josepha Hadnuta (1945), zaś rozbiórkę budynku mieszkalnego Pruitt-Igoe w St. Louis (arch. Minoru Yamasaki) w 1972 roku uznaje się za symboliczną datę i koniec epoki CIAM, a tym samym za początek postmodernizmu. Inni badacze i analitycy ery postmodernistycznej przyjmują, iż ta formacja wraz ze wzniesieniem w Mediolanie wieżowca Torre Velasca (zespół BBPR,

At the beginning to this essay, it should be mentioned that symbolism mentioned in the title, or more precisely: the art of symbolism, was a trend in the history of art of the second half of the 19th century, and practically belongs to the archives of the cultural history from that period. However, considering general observations that symbolism is a phenomenon or category *eo ipso* commonly used and applied to all disciplines of art, it acquires the character of an indispensable artistic-aesthetic, creative or even research instrument with universal features. For that reason, we generally ignore the priceless value of symbolism as a tool of the cross-generational communication linking – despite revolutionary-anarchist episodes – the cultural, artistic, and particularly architectural heritage that is the subject of current considerations about post-modernism, and which spreads throughout immense cultural stretches all over our globe. The history of its formation was a momentous and long-lasting event whose beginnings we see in pioneer statements by Joseph Hadnut (1945), while the demolition of the Pruitt-Igoe residential building in St. Louis (arch. Minoru Yamasaki) in 1972 is regarded as the symbolic date and end of the CIAM epoch, and thus the beginning of post-modernism. Other researchers and analysts of the post-modernist era assume, that this formation together with erecting the Torre Velasca skyscraper (BBPR team, 1956–1958)

* prof. dr hab.

** dr

1956–1958), dała asumpt do narodzin architektury inspirowanej kompromisem pomiędzy umiarkowanym modernizmem a symbolicznym historyzmem, czy raczej – symplifikowanym medievalizmem. Na temat Torre Velasca będzie jeszcze mowa poniżej w tekście. Aliści termin postmodernizm zyskał rozgłos za sprawą bardzo poczytnego autora, publicysty i badacza – Charlesa Jencksa (*Post-Modern Architecture*, 1975), a także przez popularyzację tego terminu w związku z prezentacją, w 1978 roku, biurowca AT&T, projektu Philipa Johnsona¹. Oczywiście w łonie postmodernizmu powstały niezliczone mutacje tego ruchu architektonicznego – niektóre mające charakter epizodyczny, jak np. architektura minimalistyczna – czy też trwałe, jak choćby dekonstrukcja, której przebieg liczy kilka dekad XX wieku. Innymi słowy, postmodernizm rozwijający się od mniej więcej 1940 roku do 2016 okazał się jednym z tych, jeśli chodzi o epokę nowoczesności, fenomenalnych zjawisk nie tylko w dziedzinie architektury, z którymi obcujemy na co dzień od przeszło siedemdziesięciu lat².

Okazuje się przeto, że przeszło dwupokoleniowe doświadczenia kultury, nie tylko architektonicznej, pozwalają na kilka refleksji na temat: co zostało z utrwalonych nawyków historii i praktyki tego właśnie modusu. Bez wątpienia pozostał wernakularyzm i kontekstualizm, które konstytuują jądro nowego eklektyzmu, albo też, jak powiadał Michael Forsyth: „modernizmu z ludzką twarzą”, czyli *à rebours* „mannerizmu modernizmu”³. *Opinio communis* zakłada, że styl postmodernistyczny nie jest osobliwym gatunkiem historyzmu, powtarzającym kanonicznie ustalone wzory i zasady projektowania, lecz niewiążąco, dowolnie, kompiluje i zapożycza elementy oraz motywy sięgając do różnych stylów z epok poprzednich, odnosząc się do każdego *genre’u*, którym posługuje się twórca używający jak busoli niemal niekontrolowanej wyobraźni, dostosowując ją do uwarunkowań tej nowej epoki. Definicji postmodernizmu w architekturze sporządzono kilkaset i tyleż jest ich interpretacji, atoli historia i jej zmultifikowane wersje dziejów architektury stanowią *fons et origo* spajający mocnym łańcuchem linie rozwojowe kultury, głównie euroatlantyckiej, a szczególnie ten kierunek kojarzony jest z odwołaniem do architektury dwudziestowiecznej. Osobliwie postmodernizm wyróżnia się specyficznym populizmem. Ten termin stosowany jest jako wyraz albo to negatywnych ocen np. estetyczno-artystycznych, albo też jako wyraz empatii do kultury postmodernistycznej, z architekturą na czele⁴. Ten populizm idzie w parze z pluralizmem stylowym, który spotykamy głównie w hellenizmie, a apogeum tego kierunku zjawia się w XIX wieku i trwa mimo radykalnie skrajnego, awangardowego modernizmu (głównie stylu międzynarodowego), a kontynuowany jest on po dzień dzisiejszy. Co więcej, tradycja odniesień do przeszłości, szczególnie na przełomie końca XX i początku XXI wieku, nie straciła na atrakcyjności, ba, tym bardziej nasila się powrót do środków zaczerpniętych z modernizmu lub też jego fundamentalnych elementów, szczególnie co się tyczy tradycji budownictwa pierwszych dziesięcioleci lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku, w połącze-

in Milan, gave rise to the birth of architecture inspired by a compromise between moderate modernism and symbolic historicism, or rather – simplified medievalism. Torre Velasca will be discussed further on in the essay. The term post-modernism gained publicity because of a very widely-read author, publicist and researcher – Charles Jencks (*Post-Modern Architecture*, 1975), as well as because it was popularised in connection to the presentation in 1978, of the AT&T office block designed by Philip Johnson¹. Naturally, within post-modernism there emerged countless mutations of that architectonic movement – some of episodic nature like e.g. minimalist architecture – or more permanent like the deconstruction which lasted for a few decades of the 20th century. In other words, post-modernism developing between approximately 1940 and 2016 appeared to be one of those phenomena, as far as the modernity is concerned, not only within the field of architecture we have been experiencing on a regular basis for over seventy years².

It turns out, that more than two generations of experiencing culture, not only architectonic, allow for a few reflections on the subject: what has been left from consolidated habits in the history and practice of that particular modus. Undoubtedly, vernacularism and contextualism have been left, which constitute the core of the new eclecticism or, as Michael Forsyth used to say: “modernism with the human face” or *à rebours* “mannerism of modernism”³. *Opinio communis* assumes that the post-modernist style is not a peculiar kind of historicism repeating canonically established pattern and principles of design, but loosely and freely compiles and borrows elements and motifs using various styles from bygone epochs, relating to each *genre* that the artist has employed using almost uncontrolled imagination as a compass, and adjusting it to the conditions of the new epoch. There have been several hundred definitions of post-modernism in architecture, as well as their interpretations, yet the history and multiplied versions of architectural history, constitute *fons et origo* securely linking the lines of mainly Euro-Atlantic cultural development, and especially that trend is associated with allusions to the 20th-century architecture. Curiously, post-modernism is characterised by a specific populism. The term is applied as an expression of either negative aesthetic-artistic assessment, or as an expression of empathy for post-modernist culture, with architecture in the lead⁴. That populism went hand in hand with stylistic pluralism which we encounter mainly in hellenism, with the apogee of the current occurring in the 19th century and, despite extremely radical, avant-garde modernism (mainly the international style), continuing until today. What is more, the tradition of alluding to the past, especially at the turn of the 20th and 21st century, did not lose its appeal; the return to media originating in modernism or to its fundamental elements grew even more prominent, particularly concerning the construction industry during the 1920s

niu z nowymi oryginalnymi rozwiązaniami, które mają charakter bezprecedensowy. Dojrzały postmodernizm, a może „nowy postmodernizm” nie odwraca się od swobodnie pojętej tradycji przeszłości, niejako „nowego eklektyzmu”, a jednocześnie łączy się z wybranym dziedzictwem dawnej awangardy, tworząc niezwykle pluralistyczny konglomerat stylowy, który mimo nowatorskich rozwiązań obraca się bądź to w kręgu, bądź to na obrzeżach tradycji nowoczesności. I ponownie powracają do łask: pasmowe okna, rondokubizm i wiele, wiele innych środków artystycznych, estetycznych i konstrukcyjnych, zaczerpniętych z arsenału takich mistrzów, jak Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret-Gris), Frank Lloyd Wright, Erich Mendelsohn, Mies van der Rohe czy grupa Bauhausu, etc., etc.⁵ (ryc. 1, 2, 3). Współczesna architektura postmodernistyczna odznacza się ponownym powrotem modusu horyzontalizmu, którego estetyka dominuje tektonikę budowy i podobnie wraca idea ‘szklanych domów’ bądź też *Glasarchitektur* lub *kristal Architektur*⁶. Z kolei z architekturą domów ze szkła i składających się nań społeczno-estetycznych idei, często mających charakter swoistej ideologii, wiąże się wielonurtowy kierunek ekspresjonizmu w architekturze pierwszych dekad XX wieku. W budownictwie lat pięćdziesiątych, zwłaszcza co się tyczy głównie obiektów o charakterze publicznym, ujawnił się jako ‘neоекспресjonizm’, który mutował w formach późnego modernizmu, jak i ponownie w pierwszych latach XX wieku nabrał wigoru twórczego i spotkał się po raz wtóry z akceptacją i popularnością zarówno u projektantów, jak i nowych odbiorców tego stylu. Jednocześnie warto wspomnieć, że twórcy realizacji w tym stylu, inspirując się odmianą ekspresjonistycznego modernizmu czy też postmodernizmu, tworzą zupełnie nowe wartości estetyczne, w których dominują ekspresjonizm i symbolizm jako pojęcia ogólnie akceptowane. Innymi słowy, nowe kreacje projektowane są raczej na bazie niejako ogólnej atmosfery czy też nastroju artystycznego niż odniesień do przeszłości, aczkolwiek jej echa są, mimo wszystko, nadal słyszalne. Przeważają przykłady nowego ekspresjonizmu nie należy daleko szukać – ot choćby rzucając okiem na filharmonię w Berlinie (arch. Hans Scharoun, 1963); biurowiec firmy ubezpieczeniowej w Indianapolis (arch. Kevin Roche, John Dinkeloo i wsp., 1967); kościół Pielgrzymkowy w Neviges (arch. Gottfried Böhm, 1968); filharmonię w Szczecinie (arch. Fabrizio Barozzi, Albert Veiga, 2014)⁷.

Wybrane przez autorów niniejszego eseju przykłady nowego ekspresjonizmu, jak i przywołujące na myśl „klasyczny” ekspresjonizm, jak choćby gmachy świątyni zaprojektowane przez Petera Vilhelma Jensena Klinta, a to np. katedra Grundvig w Kopenhadze (1912–1940) i kościół St. Tveje w Odense (1919) – dają asumpt do refleksji nad przemianami ekspresjonizmu wiodącego ku niejako „nowemu ekspresjonizmowi”, czego wymownym przykładem może być gmach Filharmonii Szczecińskiej (ryc. 4). Co więcej, niezliczona ilość obiektów nosi znamiona ekspresyjnego symbolizmu i przejęte są duchem współczesnego gotycyzmu lub

and 1930s, in combination with new, original, even unprecedented solutions. High post-modernism or maybe “new post-modernism” does not turn its back on the freely understood tradition of the past, a kind of “new eclecticism”, and at the same time connects to selected heritage of the former avant-garde, creating an extremely pluralist stylistic conglomerate which, despite innovative solutions, moves either within or on the outskirts of the tradition of modernity. And again: banded windows, rondocubism are back in grace, as well as many other artistic, aesthetic and construction means borrowed from the arsenal of such masters as: Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret-Gris), Frank Lloyd Wright, Erich Mendelsohn, Mies van der Rohe, Bauhaus group, etc.⁵ (fig. 1, 2, 3). Contemporary post-modernist architecture is characterised by returning again to the modus of horizontalism whose aesthetics dominates the tectonics of a building and, similarly, to the idea of ‘glass houses’, or *Glasarchitektur* or *kristal Architektur*⁶. In turn, the architecture of glass houses and associated with them social-aesthetic ideas often in the nature of a specific ideology, is connected with the multi-current trend of expressionism in the architecture of the first decades of the 20th century. In the construction of the 1950s, particularly in reference to public utility objects, it emerged as ‘neo-expressionism’ that mutated in forms of the late modernism, as well as again in the first years of the 20th century when it regained its creative vigour and met again with acceptance and popularity among both designers and new recipients of the style. It is also worth mentioning, that authors of realisations in that style, being inspired by a variety of expressionist modernism or post-modernism, create entirely new aesthetic values in which expressionism and symbolism are predominant as generally accepted notions. In other words, new creations are designed on the basis of general atmosphere or artistic mood, rather than references to the past although its echoes are still audible. Therefore, one does not have to search too far for examples of new expressionism – let us have a look at the following: the Philharmonic Hall in Berlin (arch. Hans Scharoun, 1963); the office building of an insurance firm in Indianapolis (arch. Kevin Roche, John Dinkeloo and co., 1967); the Pilgrimage Church in Neviges (arch. Gottfried Böhm, 1968) or the Philharmonic Hall in Szczecin (arch. Fabrizio Barozzi, Albert Veiga, 2014)⁷.

Examples of new expressionism selected by the authors of this essay, as well as those bringing to mind the “classic” expressionism, such as the edifices designed by Peter Vilhelm Jensen-Klint, e.g.: the Grundvig Cathedral in Copenhagen (1912–1940) and the church of St. Tveje in Odense (1919) – give rise to reflections on the changes in expressionism leading towards a kind of “new expressionism”, a clear example of which can be the Philharmonic Hall in Szczecin (fig. 4). Moreover, countless objects bear signs of expressive symbolism and are imbued with the spirit of contemporary Gothi-

nowego medievalizmu. Nie jest to typowy eklektyzm ani też wzorcowy historyzm, a jednak w postmodernistycznej hybrydzie stylowej implantacja niezliczonych wątków stylowych i neostylowych tworzy zupełnie nowe wartości i jakości tej architektury. Stąd też niebanalnym i wcale nie retorycznym jawi się pytanie postawione przez Ewę Węclawowicz-Gyurkovich: *Co zrobić z tym postmodernizmem?*⁸. Prawie siedemdziesiąt lat funkcjonowania (czasem funkcjonalnego, a czasem afunkcjonalnego) postmodernizmu przywodzi na pamięć słowa Johanna Wolfganga von Goethego: *Alter Schützt vor Torheit nicht* (wiek nie czyni mędrcom albo

cism or new medievalism. It is neither typical eclecticism, nor model historicism; nevertheless implanting countless stylistic and neo-stylistic themes in the post-modernist stylistic hybrid creates completely new values and qualities of that architecture. Therefore, the question posed by Ewa Węclawowicz-Gyurkovich: *What is to be done with that post-modernism?* is neither banal nor rhetorical⁸. Almost seventy years of functioning (sometimes functional, sometimes a-functional), post-modernism brings to mind the words of Johann Wolfgang von Goethe: *Alter Schützt vor Torheit nicht* (age does not make a wise man, or: beauty does not walk

Ryc. 1. Budynek „Daily Express”. Londyn. R. Atkinson, 1932
Fig. 1. “Daily Express” building. London. R. Atkinson, 1932

Ryc. 2. Ratusz. Oslo. A. Arnberg, M. Poulsson, 1931–1950
Fig. 2. Town Hall. Oslo. A. Arnberg, M. Poulsson, 1931–1950

też: piękno nie chadza w parze z doświadczeniem). I to stwierdzenie może być rodzajem prolegomeny do próby stworzenia hipotezy, iż postmodernizm w gruncie rzeczy jest rodzajem klioarchitektury, czyli poszukiwaniem nieustannej innowacji, zarówno estetycznej, jak i technologicznej, w połączeniu z wykorzystywaniem dziedzictwa przeszłości. Sięgając do opublikowanej w 1999 roku pracy o konstruktywizmie i jego późniejszych filiacjach, zacytowaliśmy niektóre konstatacje Grzegorza Dziamskiego, który mając wprawdzie na myśli adeptów wyższych szkół plastycznych, odnotował między innymi i takie przekonanie: „Ale ta konwencja jest im obca, nie budzi ich zainteresowania, a nawet (...) nie budzi ich zaciekawienia. Jeżeli dzisiejszemu studentowi powiemy, że to, co robi, podobne jest do prac artysty tworzącego wcześniej, to usłyszymy w odpowiedzi: no to co z tego? Mnie to nie interesuje, ja wcale nie chcę wiedzieć, że ktoś przede mną coś podobnego robił. (...) Rodzi się zjawisko, które można by nazwać czasem powtórnym odkryć. Nie jest ważne, że przed nimi ktoś to wcześniej robił, ważne jest, że oni to odkrywają, że samodzielnie do tego dochodzą”⁹. Z podobnym stanowiskiem i postawami stykamy się u studentów

hand in hand with experience). And that statement can be a kind of prolegomena to creating a hypothesis stating that post-modernism is actually a kind of clio-architecture, i.e. a search for constant innovation, both aesthetic and technological, combined with using the heritage of the past. Reaching to the publication from 1999 about constructivism and its later filiations, we have quoted some statements by Grzegorz Dziamski who, though referring to students of art colleges at the time, expressed such a belief, among others: “But this convention is alien to them, does not arouse their interest, or even (...) does not pique their curiosity. If a present-day student is told that what he does is similar to the works of an artist who was active in the past, we will receive the answer: so what? I am not interested in it, I do not want to know that someone before me did something similar. (...) There occurs a phenomenon which might be called the time of re-discovery. It does not seem important that someone before us did the same thing; it is important that they discover it, that they do it on their own”⁹. Similar approaches and attitudes can be encountered in students at faculties of architecture. Considering the experience

wydziałów architektury. Biorąc pod uwagę doświadczenia współautorki, wykładającej historię sztuki na tym fakultecie, takie właśnie oceny i opinie, po wielu latach od publikacji niniejszego tomu, potwierdzają dobitnie tego właśnie rodzaju praktyki i stwierdzenia. Co nie oznacza, że nie posiadają oni stosownego *quantum* wiedzy z zakresu dziejów architektury, który to zasób jest traktowany mniej „akademicko” doktrynalnie, a dawniej nawet dogmatycznie, w porównaniu z pluralistyczną swobodą luźnych skojarzeń, sublimacją wyobraźni. I właśnie taki stan rzeczy, co się tyczy bieżącej oceny postmodernizmu, uznać można za rodzaj klioarchitektury, która jest przejawem praktycznie komparatystyki pomiędzy koincydencją przetworzonych różnych nurtów stylowych z amplifikacją konwergencji kierunku zmierzającego ku neomodernizmowi. Atoli problem klioarchitektury, którą można uważać za bardzo swoisty rodzaj współczesnego „neoelektyzmu”, czy raczej indyferentnego relatywizmu wobec obecnej artystycznej *praxis* i dystansu wobec aksjomatów dawnych reguł sztuk wszelakich, komplikuje się obecnie w związku z odwiecznym problemem plagiatu. Jest to zjawisko niesłychanie trudne do uchwycenia, zarówno w obliczu prawa (nawet karnego), praw autorskich, a szczególnie wobec etyki zawodowej twórców. Na dodatek w bieżącym stuleciu, w dobie apogeum ‘rewolucji informatycznej’, rozstrzygnięcie problemu: czy dane dzieło ma znamiona oryginalności, jest w istocie niemożliwe, w przypadku choćby architektury wznoszonej masowo. Albo inaczej, prace Pabla Picassa wzorowane są od lat na podobnych motywach, modusach etc., etc. i raczej nie odnosimy wrażenia, że analogie te kojarzą się z plagiatem czy mniej lub bardziej udaną repliką. W świecie masowej wyobraźni wspartej elektroniczną informatyką przełożoną, w tym przypadku, na kreację artystyczną bądź architektoniczną, dawne rygoryza wobec plagiatu zmieniają się, ewoluując w kierunku fenomenu, który nazwać można plagiaryzmem¹⁰. Ten ostatni, przynajmniej co się tyczy architektury, ma charakter substytutów dzieł budownictwa dawnego, które, mimo że wydają się być surogatami toposów i aksjomatów oraz repetycji stylowych, nabierają nowego wyrazu i wartości estetycznych. Innymi słowy, klioarchitektura jest próbą akomodacji i upodobnienia się do różnych stylów sięgających zarówno do modernizmu i stylu międzynarodowego, jak i do implantowania weń modusów historycznych, a zwłaszcza elementów innych typów postmodernizmu. Ten *genre* nieustannie odczuwamy jako swojego rodzaju *déjà vu*¹¹. Natomiast bodaj najlepszym ‘klasycznym’ przykładem klioarchitektury może być londyńska dzielnica mieszkaniowo-użytkowa, w której również pospołu funkcjonują zakłady przemysłowe oparte na najnowocześniejszej, ‘czystej’ technologii i obecnie nosi ona nazwę Docklands. Innymi słowy, londyńskie doki, których powstanie sięga czasów średniowiecznych, zostały przekształcone w pełen życia kwartał reprezentujący głównie architekturę z różnych okresów postmodernizmu. Mając wszakże na uwadze klioarchitekturę, czyli swoisty kompromis między

of the co-authoress lecturing in history of art at such a faculty, such assessments and opinions confirm those practices and attitudes, years after the quoted volume was published. It does not mean they do not have the appropriate *quantum* of knowledge concerning history of architecture, though that knowledge is treated much less doctrinally or earlier even dogmatically, in the “academic” sense, in comparison with the pluralist freedom of loose associations and sublimation of imagination. And that state of things, as far as a current assessment of post-modernism is concerned, can be regarded as a kind of clio-architecture which is virtually a manifestation of comparative studies on coincidence of transformed diverse stylistic currents and an amplification of convergence of the trend heading towards neomodernism. Yet the issue of clio-architecture which can be regarded as a very specific kind of contemporary “neo-eclecticism”, or rather indifferent relativism towards the present artistic *praxis* and the distance to the axioms of former principles of all arts, becomes complicated nowadays because of the eternal problem of plagiarism. It is a phenomenon extremely difficult to pinpoint, both in the eyes of the law (even criminal law), copyrights, and especially the professional ethics of artists. Additionally, in this century and the apogee of the ‘IT revolution’, deciding the issue whether a given work of art is original is practically impossible, for instance in the case of mass-erected architecture. To put it differently, the works by Pablo Picasso have been modelled on for years using similar motifs, modes etc., and we do not have the impression that analogies are associated with plagiarism, or more or less accurate replica. In the world of mass imagination supported by electronic information science translated in this case into an artistic or architectonic creation, the former rigours applied to plagiarism have been evolving towards a phenomenon that can be called ‘artistic plagiarism’¹⁰. The latter, at least as far as architecture is concerned, seems to feature substitutes of old constructions which, although they seem to be surrogate topos and axioms and stylistic repetitions, acquire new expressions and aesthetic values. In other words, clio-architecture is an attempt to accommodate and resemble various styles reaching back to both modernism and the international style, and to implanting historic modes into it, especially elements of other types of post-modernism. We constantly sense that *genre* as a kind of *déjà vu*¹¹. However, probably the best ‘classic’ example of clio-architecture can be the London housing-utility district in which also function industrial units based on the latest ‘clean’ technology, and is known as the Docklands. In other words the London dockyards, the origins of which date back to the medieval period, have been transformed into a vibrant quarter representing mostly architecture from diverse periods of post-modernism. However, considering clio-architecture i.e. a specific compromise between fantasy, the creator’s imaginings and dreams almost come true, and the free continuation of tradition, its most brilliant and spectacular al-

fantazją, wręcz ziszczeniem marzeń i wyobraźni twórcy ze swobodną kontynuacją tradycji, czego najbardziej błyskotliwym i spektakularnym odniesieniem do tego fenomenu są bez wątpienia niektóre nabrzeża dawnych doków, jak choćby Canary Wharf bądź China Wharf¹².

Wspaniałą okazją do wcielenia w czyn rozmaitych architektonicznych imaginacji była odbudowa, niestety niedokończona i niekonsekwentnie przeprowadzona rekonstrukcja, po 1945 roku, zburzonej Warszawy wraz ze Starówką i Traktem Królewskim. Oczywiście w owych latach, między 1946 a 1956 rokiem, nikt nie znał terminu postmodernizmu, a mimo to wielu doskonałych stołecznych architektów realizowało nieraz bliskie fantasmagorii pomysły, stwarzając coś w rodzaju klioarchitektury. Często bowiem rekonstrukcja dawnych warszawskich zabytków opierała się na bardzo kruchym materiale ikonograficzno-archiwalnym, a jednak właśnie dzięki odwadze projektantów powstało „nowe” Stare Miasto, podziwiane przez wszystkich, może z wyjątkiem malkontentów starej daty, dla których rekonstrukcje pozostają fałszem historycznym. Ci właśnie ostatni, na ogół, po 1956 roku sprawili, że polska architektura oddała się bezkrytycznie i bezrefleksyjnie socjodemizmowi¹³. Aliści czasy zmieniły się i na powrót uznanie uzyskała klioarchitektura wypełniając luki w strukturze miast zabytkowych, nie tylko oczywiście Warszawy¹⁴. Postmodernizm posiadający tyleż samo zwolenników, co przeciwników, odegrał kluczową rolę w przywracaniu do życia nie tylko wielu zburzonych w czasie wojny zabytków, ale i restaurację i rewaloryzację całych kwartałów miast zabytkowych. Przeto postmodernistyczna klioarchitektura stała się znakomitym instrumentem zarówno budowy nowych, mających cechy repetycji stylowych obiektów, jak i rewaloryzacji zaniedbanych budowli o charakterze historycznym. Weźmy dla przykładu ot choćby rewitalizację Starego Miasta w Szczecinie, gdzie zespół pod kierunkiem Stanisława Latoura i Zbigniewa Paszkowskiego ożywił szczecińską Starówkę, ‘zachwaszczoną’ budynkami z oszczędnościowej epoki Władysława Gomułki. Podobne cechy noszą, przeprowadzone w latach osiemdziesiątych XX wieku, realizacje zaprojektowane przez Szczepana Bauma i Ryszarda Semkę, którzy „wyczarowali” nową historyczną Starówkę elbląską, uzupełniając to dzieło relikdami, częściowo zrewitalizowanymi, starego Elbląga¹⁵. Atoli koncepcje przywodzące na myśl postmodernistyczną klioarchitekturę przybierają niekiedy zaiste zadziwiające kształty, a i cele restauracji niektórych ważnych dla centrów historycznych miast europejskich budzą sporo kontrowersji. Ot rzućmy okiem na odbudowę istniejących niegdyś ratuszy w Warszawie i Rydze. Ten pierwszy, którego trzon stanowił dawny pałac Jabłonowski, uległ zniszczeniu w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku. Solidny, jeden z pierwszych posiadających konstrukcję żeliwną, wytrzymał i nadawał się ratusz do odbudowy. Niestety w 1952 roku ruiny całej pierzei Placu Teatralnego zostały wyburzone. W latach sześćdziesiątych stanął w tym miejscu pomnik warszawskiej Nike, dłuta Mariana Koniecznego, a w dalszej perspektywie Placu Teatralnego, budzącego *horror vacui*, zaprojektowa-

lusion to that phenomenon are undoubtedly some wharves of the former dockyards, such as Canary Wharf or China Wharf¹².

An excellent opportunity to put architectonic imagination into practice was the reconstruction, unfortunately unfinished inconsistently carried out, of Warsaw demolished in 1945 with the Old Town and the Royal Route. Naturally in those years between 1946 and 1956, nobody knew the term post-modernism; nevertheless, many excellent architects from the capital realised ideas, sometimes close to phantasmagoria, thus creating a kind of clio-architecture. Frequently, the reconstruction of the former Warsaw historic buildings was based on very fragile iconographic-archive material, but thanks to the courage of the designers the “new” Old Town was created and admired by everybody, perhaps except for a few grumblers of the old school for whom reconstructions are historical falsehood. It was mostly owing to those latter that after 1956 Polish architecture uncritically and unthinkingly accepted socialist-modernism¹³. But the times changed, and clio-architecture again gained recognition filling in gaps in the structure of historic cities, naturally not only Warsaw¹⁴. Having as many supporters as opponents, post-modernism played the key role in not only reviving numerous historic buildings destroyed during the war, but also in the restoration and revalorization of whole quarters of historic cities. Therefore, post-modernist clio-architecture became an excellent instrument both for building new objects resembling stylistic repetitions, and for revalorization of neglected buildings of historic character. Let us look, for instance, at the revitalisation of the Old Town in Szczecin, where a team under direction of Stanisław Latour and Zbigniew Paszkowski restored the Old Town ‘cluttered’ with buildings from the ‘economical’ era of Władysław Gomułka. Similar features are displayed by realisations carried out during the 1980s and designed by Szczepan Baum and Ryszard Semka, who “conjured up” the new historic Old Town in Elbląg filling it with partially revitalised relics of old Elbląg¹⁵. However, concepts bringing to mind post-modernist clio-architecture sometimes adopt really amazing shapes, and the aims of restoration in some historic centres of important European cities arouse much controversy. Let us look at the rebuilding of the town halls once existing in Warsaw and Riga. The former, whose core was the old Jabłonowski Palace, was destroyed during the Warsaw Uprising in 1944. Solid, one of the first to have a cast iron structure, the town hall survived and was fit for rebuilding. Unfortunately, in 1952 the ruins of the whole frontage of the Theatre Square were demolished. In the 1960s the statue of the Warsaw Nike, sculpted by Marian Konieczny, was erected here, while some banal skyscrapers were designed in the distant perspective of the Plac Teatralny (Theatre Square) arousing *horror vacui*. It was only in the 1980s, that a decision was made to reconstruct *in situ* the entire frontage of the Square, giving it *prima facie* the appearance and impres-

no kilka banalnych wieżowców. Dopiero w latach osiemdziesiątych postanowiono zrekonstruować *in situ* całą pierzeję Placu, nadając mu *prima facie* widok i wrażenie dawnego oryginału. Aliści ratusz ponownie nie stał się siedzibą władz stolicy, lecz projektant przewidział użytkowanie obiektu jako centrum licznych banków. Autorem projektu i odbudowy w latach 1995–1997 „Ratusza” w północnej pierzei Placu Teatralnego był Lech Klajnert. Jest to typowy przykład postmodernistycznej klioarchitektury, czyli neostylowej atrapy, której egzystencję nazwać można jako *re/architecture* używając terminu Sherbana Cantacuzino¹⁶. Jak już powiedziano, analogicznym przykładem odbudowy i rekonstrukcji Ratusza jest, położony tym razem w sercu Starego Miasta w Rydze, Ratusz Staromiejski, który swoimi korzeniami sięga czasów średniowiecznych. Jednakże po licznych przebudowach doczekał się ostatecznie kształtu budowli w typie późnobarokowym i zarazem ulegającym wpływom wczesnoklasykistycznym. Ten obiekt zrealizował w latach 1750–1765 Johann Friedrich von Oettinger, zaś w 1848 roku architekt Johann Daniel Felsko zaprojektował trzecią kondygnację gmachu. Budowla przetrwała do 1941 roku, kiedy to niemieckie bombardowania unicestwiły cały kwartał zabudowy wokół Rynku Staromiejskiego, w tym Ratusz i perłę dawnej Rygi, czyli Kamienicę Czarnogłowych. Architektura Rygi doznała wprawdzie znacznego uszczerbku, lecz miasto starannie odbudowano, z wyjątkiem Rynku i jego otoczenia, pozostawionego przez władze radzieckie jako pole nieustannych eksperymentów i projektów odbudowy. Ostatecznie przez całe lata władze w Moskwie zrealizowały zaledwie dwa obiekty w socjmodernistycznym stylu. Jednym z nich był budynek laboratorium uniwersyteckiego, w miejscu dawnego Ratusza. Przez pięćdziesiąt lat Rynek ryski wionął przysłowiową śmiertelną pustką i dopiero po odzyskaniu przez naród łotewski niepodległości rozpoczęto proces odbudowy od zera serca starej, a jednocześnie nowej Rygi. W latach 2000–2001 sfinalizowano rekonstrukcję budynku Ratusza, a także Domu Czarnogłowych. Dzieła tego dokonał zespół projektantów w składzie: Ināra Dzene, Ina Kuļikovka, Uģis Bratuškins, Vita Polkovņikova, Dace Rampāne, Ēriks Zīle i Dace Medniece. W przypadku Kamienicy Czarnogłowych wykonano pracę doskonałą, mistrzowską, arcydzieło sztuki konserwatorskiej, natomiast co się tyczy Ratusza (mając na względzie powody zarówno techniczne, jak i finansowe) architekci ryscy, inaczej niż w przypadku projektu Lecha Klajnerta w Warszawie, wybrali metodę kompromisową. Innymi słowy, parafrazując niejako stwierdzenie, że „funkcja determinuje formę”, również to ustalenie dotyczy odbudowy czy też rekonstrukcji zabytków, którym nadaje się nowe życie, nową egzystencję, bądź też tak naprawdę kreuje się nowy krajobraz historyczny. Ratusz w Rydze tylko częściowo pełni swoje naturalne niejako funkcje, ograniczając się do rekonstrukcji niektórych sal reprezentacyjno-protokolarnych, zaś lwia część gmachu przeznaczona została na różne biura administracji komunalnej, a w przyziemiach umieszczono biura banków. Przeważnie zastosowano kompromis zasadzający się na metodzie o mieszanej etiologii,

sion of the old original. Yet once again the town hall did not become the seat of the capital authorities, because the designer intended the object to serve as a centre of numerous banks. The author of the project and the reconstruction of the ‘town hall’ in the north frontage of the Theatre Square in the years 1995–1997 was Lech Klajnert. It is a typical example of post-modernist clio-architecture, or a neo-stylistic dummy whose existence can be called *re/architecture* to use the term coined by Sherban Cantacuzino¹⁶. As has already been said, an analogical example of rebuilding and reconstruction is, this time located in the heart of the Old Town in Riga, the old Town Hall whose roots date back to the medieval period. After numerous alterations, it finally acquired the shape of a building in the late-Baroque style and simultaneously revealing early-classicist influence. The object was realised by Johann Friedrich von Oettinger in the years 1750–1765, and in 1848 an architect, Johann Daniel Felsko, designed the third storey of the edifice. The building survived until 1941, when the German bombings annihilated the entire quarter of buildings surrounding the Old Town Market Square, including the Town Hall and the gem of the old Riga i.e. the House of Blackheads. Riga’s architecture suffered serious damage, but the city was meticulously rebuilt except for the Market Square and its surroundings, which were left by the Soviet authorities as a testing ground for continuous experiments and reconstruction projects. Finally, throughout the years the authorities in Moscow realised merely two objects in the socialist-modernist style. One of those was the building of the university laboratory that replaced the former Town Hall. For fifty years the Market Square in Riga had been left practically empty, and only after Latvians regained their independence the process of rebuilding the core of the old and, at the same time, new Riga began from scratch. In the years 2000–2001, the reconstruction of the Town Hall was completed, as well as the House of Blackheads. The work was accomplished by a team of designers consisting of: Ināra Dzene, Ina Kuļikovka, Uģis Bratuškins, Vita Polkovņikova, Dace Rampāne, Ēriks Zīle and Dace Medniece. In the case of the House of Blackheads the work was perfection and mastery, a masterpiece of conservation art; the Town Hall, on the other hand, (considering both technological and financial reasons) architects from Riga decided to choose a compromise method, unlike Lech Klajnert in his project in Warsaw. In other words, paraphrasing the sentence that “the function determines the form”, this statement also applies to rebuilding or reconstructing monuments which are given a new lease of life, a new existence, or in reality a new historic landscape becomes created. The town hall in Riga only partially serves its ‘natural’ functions, thus its reconstruction was limited to some formal-protocol rooms, while the lion’s share of the edifice is to serve as council administration offices, with bank offices on the ground floor. Therefore a compromise was applied, based on the method of mixed acti-

której zadaniem było wskrzeszenie klimatu estetyczno-artystycznego i ducha epoki. Polegała ona na paradygmacie wywodzącym się z neohistoryzmu i postmodernizmu lub lepiej, kompilacji tradycji z nowoczesnością i jej obecnymi mutacjami, innymi słowy – spotykamy kolejną egzemplifikację klioarchitektury, która nie jest w pełnym tego słowa znaczeniu historyzmem bądź eklektyzmem, lecz raczej re/konstrukcją, od/budową, czyli restauracyjną konserwacją¹⁷. Innym fenomenem z zakresu nie tyle konserwacji, ile wskrzeszenia, niczym Feniks z popiołów, jest ponowna implantacja w pejzażu centrum Berlina Zamku Berlińskiego, który unicestwiony został w dwóch etapach. W pierwszym było potężne bombardowanie w 1945 roku, w drugim – zburzenie (nadającej się do odbudowy) ruiny, rozebranej w 1950 roku, gdzie później powstał Pałac Republiki. Po spektakularnym zburzeniu muru berlińskiego rozpoczęto prace nad odbudową Zamku. Po długich debatach rozebrano w 2008 roku ową flagową budowlę NRD i na mocy uchwały Bundestagu z 2007 roku postanowiono odbudować Zamek Berliński, atoli jako dawnemu symbolowi ‘starych Niemiec’, po likwidacji Prus na mocy postanowień Konferencji Poczdamskiej, nadano w założeniu ‘nowemu’ Zamkowi nowego ducha, niejako socjokulturowego *esprit nouveau*. Rozpoczęcie tego ogromnego przedsięwzięcia datujemy od 2013 roku, a ukończenie prac przewidziano na 2019 rok. Znakiem czasu, ewolucji mentalności europejskiej od czasów EWG, aż po Unię Europejską, może być fakt, że rekonstrukcję Zamku Berlińskiego powierzono włoskiemu architektowi Francesco Stella, który zachowując niemal identyczną z oryginałem, bryłę barokowego Zamku, postanowił nadać wnętrzem obiektu stylistykę utrzymaną w manierze racjonalizmu, przepojonego ideami Karla Friedricha von Schinkla i Ludwiga Miesa van der Rohe. Tak zatem można uznać, że spotykamy kolejny przykład klioarchitektury, zwłaszcza, iż Zamek, tak w istocie, określany jest mianem Berlin City Palace, w którym będzie funkcjonować Centrum Humboldta jako wyraz wielokulturowości i międzynarodowej solidarności światowej społeczności. Tym samym takie właśnie estetyczne *emploi*, narzuca wielofunkcyjność obiektu przez umieszczenie w nim muzeów: Etnologicznego i Sztuki Azjatyckiej, zbiorów uniwersyteckich oraz Centralną Bibliotekę Berlina, a także liczne galerie i hotel¹⁸.

W powyższym kontekście, mając na uwadze wspomniany wyżej zaczątki ‘nowego symbolizmu’, a uwzględniając leksykalne określenie tego zjawiska nie sposób pominąć innego fenomenu, jakim jest gmach parlamentu w Berlinie, czyli Bundestagu – dawniej Reichstagu. Długą historię tego monumentu nie sposób streścić w kilku zdaniach, przeto ograniczmy się do współczesnego rozwiązania posiadającego wymiar ogólnonarodowego symbolu, a zarazem dowodu na przemiany w świadomości społeczeństwa niemieckiego, co implikowało rozwiązanie doniosłych problemów architektoniczno-estetycznych, socjokulturowych i politycznych. Ruiny dawnego Reichstagu zostały częściowo odbudowane w zmodernizowanej formie w latach sześćdziesiątych XX wieku przez Paula Baumgartena. Było to rozwiąza-

ology, which was to resurrect the aesthetic-artistic ambience and the spirit of the epoch. It was based on the paradigm originated in neo-historicism and post-modernism, or better a compilation of tradition and modernity and its current mutations, in other words – we encounter yet another exemplification of clio-architecture that is not historicism or eclecticism in the full meaning of the word, but more of a re/construction, re/building, and so restorative conservation¹⁷.

Ryc. 3. Budynek administracyjny Johnson Wax. Madison. F.L. Wright, 1936–1939

Fig. 3. Johnson Wax administrative building. Madison. F.L. Wright, 1936–1939

Ryc. 4. Filharmonia. Szczecin. F. Bartozzi, A. Vega, 2014

Fig. 4. Philharmonic Hall. Szczecin. F. Bartozzi, A. Vega, 2014

Another phenomenon in not so much conservation as resurrection, like a phoenix from the ashes, is re-implanting the City Castle which had been annihilated in two stages, in the landscape of the Berlin centre. The first stage was a huge bombing in 1945, the second – demolition of the ruin (fit for rebuilding) dismantled in 1950, to be replaced by the Palace of the Republic. After the spectacular demolition of the Berlin Wall, work was started on rebuilding the Castle. After lengthy debates, that flagship building of the GDR was demolished in 2008 and, by the power of the Bundestag Act from 2007, the decision was made to reconstruct the City Castle, although that symbol of ‘old Germany’

nie prowizoryczne, aż do momentu ponownego zjednoczenia Niemiec i przeniesienia stolicy RFN z Bonn do Berlina. Międzynarodowy konkurs wygrał Norman Foster. Jest coś symbolicznego właśnie w tym, że dawne gmachy stolicy byłej Rzeszy odbudowują architektki również z innych krajów wspólnoty europejskiej. Norman Foster, realizując w latach 1991–1999 kompletną przebudowę niemieckiego parlamentu, zachował wyłącznie fasadę główną dawnego Reichstagu, wybudowanego w stylu neorenesansowym, a właściwie – w manierze baroku wilhelmińskiego przez Paula Wallota (1884–1894). Zniszczona w 1933 roku żeliwna kopuła Wallota została zastąpiona przez Fostera również kopułą, ale przeszkloną (przy użyciu nowych materiałów i kompozytów), a kształt nowej kopuły dostosowany został do postmodernistycznych gustów. Lecz nie o dobry smak chodziło architektowi, a raczej o zmanifestowanie zjednoczenia kraju, którego centrum demokratycznej władzy było, dosłownie i w przenośni ‘na wyciągnięcie ręki’, o przejrzystość i transparentność, którą zaobserwować można dzięki widokom z wnętrza i na zewnątrz owej kopuły. Oczywiście, rzecz prosta, ta wzniosła idea architekta nie zawsze sięgała do wymarzonych ideałów, co przypomina anegdotkę o słynnym Domu Bez Kantów, usytuowanym u zbiegu Krakowskiego Przedmieścia i ul. Królewskiej w Warszawie, autorstwa Czesława Przybylskiego (1933–1935), która to realizacja dała powód do niezliczonych dowcipów na temat spekulacji budowlanych. A skoro pozostajemy jeszcze w Warszawie, to porównajmy, mając na uwadze neosymbolizm klioarchitektury, niektóre realizacje wzniesione w polskiej stolicy w „stylu 1937” lub też jak kto woli ‘polskiego perretyzmu’, o których pisał Adam Miłobędzki, określając takie budownictwo jako akomodację i wtłaczanie unowocześnionych kształtów w mniej lub bardziej klasyczne ramy, a w szczególności zastosowanie dekoracyjnych rytmów kamiennych okładzin elewacyjnych i lansowanie, obcego awangardzie, luksusu wnętrz. W tym tonie w owych latach projektowali Rudolf Świerczyński, Tadeusz Tołwiński, Bohdan Pniewski, Kazimierz Tołłoczko, Stanisław Brukalski. Czy nie jest znamienym niesłychane podobieństwo, uderzający *genre* zastosowany w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych tego samego stulecia przez szeroko znaną nowojorską spółkę architektoniczną Kohn Pedersen Fox, która podobnie jak Robert A.M. Stern czerpała z przebogatego, lecz wybiórczo stosowanego dorobku neoklasycystycznego lub ‘nowego klasycyzmu’, *New Classicism* (gra słów nie jest rzeczą przypadkiem)¹⁹.

„Pochwała różnorodności”, jak to ujął Przemysław Trzeciak, miała niejedno oblicze, zanim jeszcze ukuto termin postmodernizm, ale architekci kontynuujący styl międzynarodowy coraz częściej zaczęli „zerkać” ponownie ku dziedzictwu dawnej kultury architektonicznej i zdaniem autorów niniejszych rozważań, za sprawą ‘stylu’ *new-Liberty* i dostrzegać pierwsze rudymenty postmodernizmu. Najlepszym okazem tych tendencji może być wieżowiec Torre Velasca w Mediolanie, wzniesiony w latach 1956–1957 przez spółkę architektoniczną BBPR: Gian Luigi Banfi, Ludovico Barbiano di Belgiojoso, En-

and liquidation of Prussia by the Potsdam Conference was to be imbued with a new spirit, a kind of socio-cultural *esprit nouveau*. The immense enterprise commenced in 2013, and the work is expected to be completed in 2019. A sign of the time and of the evolving European mentality from the times of the EEC up to the European union, can be the fact that the reconstruction of the City Castle was entrusted to an Italian architect, Francesco Stella who, while preserving the bulk of the Baroque Castle almost identical with the original, decided to design the object interiors in the stylistics maintaining the rationalist manner, pervaded with the ideas of Karl Friedrich von Schinkel and Ludwig Mies van der Rohe. Therefore, it can be assumed that we have encountered another example of clio-architecture, especially as the Castle is actually called the Berlin City Palace and will house the Humboldt Centre as a manifestation of multi-culture and international solidarity of the global community. Thus, such an aesthetic *emploi* is imposed on the multi-function of the object by housing in it the Ethnological Museum, the Museum of Asian Art, university collections and the Central Library in Berlin, as well as numerous galleries and a hotel¹⁸.

In the above context, bearing in mind the aforementioned beginnings of the ‘new symbolism’ and taking into account the lexical definition of that phenomenon, one cannot ignore yet another phenomenon, namely the Parliament building in Berlin or the Bundestag – and formerly the Reichstag. The long history of that monument cannot be summarised in just a few sentences, therefore let us limit it to the contemporary solution possessing the dimension of a national symbol as well as a testimony to the changes in the awareness of the German society, which implied solving crucial architectonic-aesthetic, socio-cultural and political problems. Ruins of the former Reichstag were partially rebuilt in a modernised form during the 1960s by Paul Baumgarten. It was a temporary solution, until the reunification of Germany and transferring the West German capital from Bonn to Berlin. The international competition was won by Norman Foster. There is something symbolic in the fact that old buildings in the capital of the former Reich have also been rebuilt by architects from various countries of the European Union. Realising in the years 1991–1999 a complete refurbishment of the German Parliament, Norman Foster preserved only the main facade of the old Reichstag, erected in the neo-Renaissance style, or actually – in the manner of Wilhelmine Baroque, by Paul Wallot (1884–1894). Destroyed in 1933, the cast-iron dome designed by Wallot was replaced by Foster also with a dome but a glass one (using new materials and composites), and the shape of the new dome was adjusted to post-modernist tastes. But the architect was not so much concerned about the good taste, but about manifesting the unification of the country whose centre of democratic power, in the literary and figurative sense, was ‘within arm’s reach’ and transparent, which

rico Peressutti i Ernesto Nathan Rogers. Jest to kolejny wyraz ‘nowego symbolizmu’ i klioarchitektury, w której sposób niezwykle koherentny, ale i oryginalny, połączono ducha medievalnej tradycji (raczej włoskiego gotyku) ze stylem międzynarodowym²⁰. „Stawało się to bardziej oczywiste z każdym rokiem, że styl międzynarodowy nie mógł objąć całości architektury. Niektórzy architekci zwracali się wstecz do stylów klasycznych, inni byli bardziej stanowczy, jak we Włoszech, gdzie wieżowiec Velasca w Mediolanie (...) stał się umyślnym protestem przeciwko ‘łaskawości’ i ‘gładkości’ międzynarodowego modernizmu. Szczytowe piętra tego 26-kondygnacyjnego wieżowca są rozparte na olbrzymich klockowatych betonowych podporach sięgających trzech pięter. Okna są rozrzucone po elewacji, jak gdyby ktoś rzucał w nią nimi

Ryc. 5. Liberty Place. Filadelfia. H. Jahn, 1985–1990
Fig. 5. Liberty Place. Philadelphia. H. Jahn, 1985–1990

(patrz obrazy – Piet Mondrian, a właściwie Pieter Cornelis Mondriaan – dopis. Z.i T.T.)²¹. Ale najbardziej rzucający się w oczy jest wysoki, stożkowy dach (rzecz niesłychana w architekturze pudełkowego modernizmu) oraz owe charakterystyczne kroksztyny (konstrukcyjne i dekoracyjne) wspierające górną część wieżowca i nadające całej budowli atmosferę i smak północnowłoskiego medievalizmu, a analogią, rzecz można, nieco antycypującą gotycki wzorzec, jest fragment zamku krzyżackiego w Malborku (Marienburg)²². Przeto, ze względów historycznych, Torre Velasca należy do formacji modernistycznej, zaś

could be observed thanks to views inside and outside the dome. Naturally, that lofty idea of the architect did not always reach up the dreamed-up ideals, which brings to mind the anecdote about the famous House Without Edges (Pl. kant = an edge but also a scam), situated at the junction of Krakowskie Przedmieście and Królewska Street in Warsaw, designed by Czesław Przybylski (1933–1935), the realisation of which became a source of countless jokes about building speculations. And since we remain in Warsaw, then bearing in mind neo-symbolism of clio-architecture, let us compare some realisations erected in the Polish capital in the “1937 style” or, if one prefers, the style of ‘Polish perretism’ which Adam Miłobędzki wrote about, describing such building manner as accommodation and squeezing modernized shapes into more or less classic frames, and particularly applying decorative rhythms of stone lining on elevations, as well as promoting luxurious interiors alien to avant-garde. In those years the following architects designed in this mode: Rudolf Świerczyński, Tadeusz Tołwiński, Bohdan Pniewski, Kazimierz Tołłoczko and Stanisław Brukalski. Is this exceptional similarity not amazing? The striking *genre* used in the 1980s and 1990s, by a widely known New York designing office: Kohn Pedersen Fox who, like Robert A.M. Stern, borrowed from the rich though selectively applied achievements of neo-classicism or ‘*New Classicism*’ (the pun is no coincidence)¹⁹.

“Praise of diversity” as it was phrased by Przemysław Trzeciak, had many faces before the term post-modernism was even coined, but architects continuing the international style more and more frequently began to ‘peek’ again at the heritage of the old architectonic culture by means of the *new-Liberty* ‘style’, according to the authors of this essay, and perceive the first rudiments of post-modernism. The best specimen of those tendencies might be the Torre Velasca in Milan, erected in the years 1956–1957 by the architectonic office BBPR: Gian Luigi Banfi, Ludovico Barbiano di Belgiojoso, Enrico Peressutti and Ernesto Nathan Rogers. It is another manifestation of the ‘new symbolism’ and clio-architecture in which, in an extremely coherent but also original way, the spirit of medieval tradition (or rather Italian Gothic) was combined with the international style²⁰. “Every year it became more and more obvious, that the international style could not encompass entire architecture. Some architects turned back to classical styles, others were more firm, like in Italy where Torre Velasca in Milan (...) became a deliberate protest against ‘kindness’ and ‘smoothness’ of international modernism. Top floors of that 26-storey skyscraper are resting on gigantic block-like concrete supports up to three-storey high. Windows are scattered across the elevation as if someone tossed them at it (see paintings – Piet Mondrian, really: Pieter Cornelis Mondriaan – add. Z. and T.T.)²¹ But the most striking is the tall conical roof (unthinkable in the architecture of shoe-box modernism) and those characteristic (construction and decorative) corbels

merytorycznie z kolei rzecz ujmując, obiekt ten uznać można za precedensowy, mając na uwadze późniejszy postmodernizm.

Aliści, pamiętając nieustannie o celu niniejszych rozważań, jakim są preliminaria do postmodernistycznej klioarchitektury, powinno się pamiętać o bezcennym wkładzie architektury wzorowanej na średniowieczu. Nie do wiary, jak na przełomie XIX i XX wieku, a i w samym dwudziestym stuleciu medialne środki wyrazu artystycznego kształtowały style takie, jak choćby brytyjski modern art, francuską art nouveau, włoskie arte nouva i szereg innych, czerpiąc obficie z przetworzonego dorobku sztuki wieków średnich. Gdy nadeszła epoka postmodernistycznego pluralizmu, klasycy tego gatunku optujący za powrotem uproszczonych kanonów, a zwłaszcza zredukowanego klasycyzmu czy też nowego klasycyzmu (Robert A.M. Stern, Robert Venturi, Philip Johnson i inni) rzadko odnosili się do modelowych rozwiązań nawiązujących do inspiracji średniowiecznych. Wyjątkiem była i jest architektura sakralna, odnosząca sukcesy szczególnie w architekturze polskiej.

Inna egzemplifikacja preliminarów do klioarchitektury nawiązuje zarówno do nowego symbolizmu, jak i postmodernizmu przesiąkniętego nastrojem oraz nutą medievalnej tęsknoty za 'neomodernistycznym historyzmem', a także eklektycznym *modus operandi*. Z tych też powodów wybrali autorzy dwóch renomowanych architektów, którzy mogą reprezentować taki właśnie kierunek współczesnego projektowania. Pierwszym z nich jest Helmut Jahn, urodzony w Norymberdze, studia ukończył na Politechnice w Monachium, a następnie w Illinois Institute of Technology w Chicago. Ten niemiecko-amerykański architekt pozostawał pod silnym wpływem Ludwiga Miesa van der Rohe. Atoli Jahn stworzył swój własny styl charakteryzujący się oryginalnym wertykalizmem. Jego obfity dorobek ukoronowany został realizacją kompleksu wieżowców określonych mianem Liberty Place w centrum Filadelfii. Projekt i budowa obu obiektów zmaterializowały się w latach 1985–1990 (ryc. 5, 6). Trzonem tego zespołu były dwa drapacze chmur nawiązujące nomen omen do międzywojennego skyscrapers style, czyli po części odczuwa się atmosferę amerykańskiej Art Deco i jej symbolu, jakim jest nowojorski Chrysler Building (William Van Alen, 1929–1930). Chrysler Building charakteryzował się niezwykłą dekoracyjnością, a zarazem uderzającym dynamizmem bryły, natomiast filadelfijskie wieżowce Jahna eksponują tradycje kubizmu i doświadczenia niemieckiego ekspresjonizmu. Z jednej strony bowiem reprezentują konwergencję między modernizmem i postmodernizmem XX wieku, z drugiej strony – bez trudu dostrzegamy w wieżowcach Liberty Place asocjacje związane z tradycją romańską katedry w Spirze (Nadrenia-Palatynat) oraz z kościołem Świętych Apostołów w Kolonii (Nadrenia-Westfalia). Innymi słowy, prowadzimy do tego, że analogie w czasie i przestrzeni udowadniają, iż hipoteza o postmodernistycznej klioarchitekturze nie jest pozbawiona słuszności²³.

Drugim bohaterem niniejszego szkicu o postmodernistycznej ikonosferze nawiązującej do medievalnych,

supporting the upper section of the tower block and giving the whole building the atmosphere and taste of the north-Italian medievalism, while an analogy slightly anticipating the Gothic model is a fragment of the Castle of the Teutonic Order in Malbork (Marienburg)²². Therefore, for periodisation reasons, Torre Velasca belongs to the modernist formation, while factually the object can be regarded as precedent, considering the later post-modernism.

However, recalling the aim of these discussions that are preliminaries to post-modernist clio-architecture, one should remember the priceless contribution of architecture modelled on the Middle Ages. It is unbelievable how, at the beginning of the 19th and 20th century and in the 20th century itself, medieval means of artistic expression shaped such styles as e.g.: British – modern art, French – art nouveau, Italian – arte nuova and several others, borrowing heavily from the processed achievements of the medieval art. With the advent of post-modernist pluralism, the classics of the genre opting for the return to simplified canons, especially of the reduced classicism or the new classicism (Robert A.M. Stern, Robert Venturi, Philip Johnson and others), rarely referred to model solutions alluding to medieval inspirations. An exception has been church architecture achieving success particularly in Polish architecture.

Another exemplification of preliminaries to clio-architecture alludes both to new symbolism and post-modernism imbued with the mood and a note of medieval longing for 'neo-modernist historicism', as well as the eclectic *modus operandi*. For those reasons the authors have chosen two renowned architects who can represent such a trend in contemporary designing. The first is Helmut Jahn who was born in Nurnberg, graduated from the Polytechnic in Munich, and then the Illinois Institute of Technology in Chicago. That German-American architect was under a strong influence of Ludwig Mies van der Rohe. Nevertheless, Jahn established his own style characterised by original verticalism. His notable achievements were crowned by the realisation of a complex of skyscrapers known as Liberty Place in the centre of Philadelphia. The project and construction of both objects were completed in the years 1985–1990 (fig. 5, 6). The core of the complex were two skyscrapers alluding, as the name suggests, to the inter-war *skyscraper style*, thus one can partially feel the atmosphere of American Art Deco and its symbol that is the Chrysler Building (William Van Alen, 1929–1930) in New York. The Chrysler Building was characterised by its unique decorativeness, as well as striking dynamism of the bulk, while Jahn's skyscrapers in Philadelphia display traditions of cubism and experience of German expressionism. On the one hand, it represents a convergence between modernism and post-modernism of the 20th century, but on the other – in the skyscrapers of Liberty Place we can easily see associations with the Romanesque tradition of the cathedral in Speyer (Rhineland-Palatinate) and

Ryc. 6. Katedra. Spira. XI w.
Fig. 6. Cathedral. Speyer. 11th c.

Ryc. 7. Petronas Towers. Kuala Lumpur. C. Pelli, 1992–1998
Fig. 7. Petronas Towers. Kuala Lumpur. C. Pelli, 1992–1998

Ryc. 8. Kościół Mariacki. Halle. C. Kraft, N. Hofmann, 1530–1534
Fig. 8. St. Mary's Church. Halle. C. Kraft, N. Hofmann, 1530–1534

Ryc. 10. Wieżowiec 30 St Mary Axe („Ogórek”). Londyn. N. Foster, 2001–2004

Fig. 10. Tower block at 30 St Mary Axe (“the Gherkin”). London. N. Foster, 2001–2004

Ryc. 9. Dawne Ministerstwo Transportu Drogowego. Tbilisi. G.V. Chakhav, Z. Jalaghan, 1974

Fig. 9. Former Ministry of Road Transport. Tbilisi. G.V. Chakhav, Z. Jalaghan, 1974

a zarazem orientalnych korzeni jest César Pelli, Argentyńczyk, ale pochodzący z Włoch, a urodzony w Tucumán, i podobnie jak Jahn, naturalizowany obywatel USA. I on również studiował na macierzystym Uniwersytecie w Tucumán, a następnie ukończył ten sam Institute of Technology w Chicago. Na początku swojej kariery praktykował pod kierunkiem Eero Saarinen. César Pelli należy do najwybitniejszych nestorów architektury światowej, projektujący, mimo zaawansowanego wieku, na niemal wszystkich kontynentach, zaś paleta stylów i kierunków uprawianych przez niego balansuje swobodnie pomiędzy formami wertykalnymi i horyzontalnymi – od różnych wariantów modernizmu do post-

the church of Saint Apostles in Koln (North Rhine-Westphalia). In other words, what we are driving at is that analogies in time and space prove that the hypothesis about post-modernist clio-architecture is not completely wrong²³.

The other hero of this sketch on post-modernist iconosphere alluding to medieval as well as oriental roots is César Pelli, an Argentinian but of Italian descent, born in Tucumán and, like Jahn, a naturalised US citizen. He studied in the native Tucumán University, and then graduated from the Institute of Technology in Chicago. At the beginning of his career he worked in the offices of Eero Saarinen. César Pelli is

modernizmu. Jednym z najwybitniejszych dzieł tego wyjątkowego twórcy jest wieżowiec Petronas Towers w Kuala Lumpur, niekwestionowana duma stolicy Malezji. I analogicznie jak w przypadku Helmuta Jahn, Pelli zaprojektował podwójne wieżowce, z tym że Petronas Towers uformowane zostały jako połączone ściśle ze sobą bliźniacze wieże (Twins) i zostały wzniesione w latach 1992–1998 (ryc. 7, 8). W powszechnej opinii uchodzą Petronas Towers za wyraz architektury przepojonej ideą islamu. Wprawdzie większość Malezjczyków wyznaje tę religię, atoli nie można zapomnieć, że najbardziej wpływową i drugą pod względem liczby populacji są Chińczycy, najbardziej zamożna część obywateli Federacji Malezyjskiej. Stąd też ostatnie uwagi determinują wernakularny, a zarazem międzynarodowy charakter budowli. Pamiętać bowiem należy, że Pelli wprawdzie jest Argentyńczykiem, ale nigdy nie zapomniał o swoich włoskich korzeniach i stąd też bliskie powinowactwo stylowe z Antonio Gaudím i jego kościołem La Sagrada Familia w Barcelonie, którą to świątynię zaprojektował tenże genialny artysta i konstruktor na początku 1882 roku, zaś jego dzieło pozostaje nadal w trakcie rozbudowy, a jej ukończenie przewiduje się na 2026 rok. Obydwu tych wybitnych artystów łączyły, i łączą nadal, śródziemnomorskie i latynoamerykańskie wpływy i oddziaływania. Za najbardziej trafną ocenę kościoła La Sagrada Familia, którego stylistyka określana jest jako hiszpańska (a w gruncie rzeczy: katalońska) odmiana secesji, choć w istocie jest to niepowtarzalny „styl Gaudí”, można uznać opinię Johna Haskella: „Na pierwszy rzut oka kościół przypomina fantastyczną średniowieczną katedrę z wyniosłymi strzelistymi wieżami i wielkimi portalami wejściowymi. Jednolitość struktury budynku i rzeźby nieodparcie kojarzy się z kolei z hiszpańskim barokiem. Wreszcie jawne szaleństwo fantastycznie powyginanych kształtów i opływowych form z jaskrawo kolorowymi elementami czyni La Sagrada Familia budowlą na wskroś nowoczesną, przywodzącą na myśl dzieła innych słynnych Katalończyków – Joana Miró i Pabla Picasso”²⁴. Niezależnie od zacytowanych powyżej konstatacji, w barcelońskiej świątyni widoczne są wpływy Orientu, zarówno rekonkwisty, jak i wypraw krzyżowych, które odcisnęły piętno na zachodnioeuropejskim gotyku. Ten orientalizm widzimy również jednocześnie w drobnej, powtarzającej się dekoracji wież u Gaudíego, jak i w układzie pięt w wielokątnych wieżach Pelli²⁵. Co więcej, w katalońskiej świątyni Gaudíego występują łuki oporowe na wysokości 4/5 wież, łączące je oraz nad nawą główną pomiędzy wewnętrznymi wieżami. Posiadają one walory estetyczne, jednakże ich zastosowanie praktyczne wynikało z tektoniki kościoła. I analogicznie, uwzględniając rzecz oczywista zmiany czasu i przestrzeni pamięci historycznej, postępu technicznego oraz ewolucji stylów, obserwujemy podobne zjawiska artystyczno-estetyczne. Z tego też powodu, stosując swoistą komparatystykę obiektów, w których odnajdujemy charakterystyczny orientalno-neogotycki, modernistyczny i postmodernistyczny *leitmotiv*, uwzględnić trzeba bardzo

one of the most eminent doyens of world architecture, still designing in almost all continents despite his age, while the palette of styles and trends he practises balances freely between vertical and horizontal forms – from diverse variations of modernism to post-modernism. One of the most outstanding works of this unique artist is the Petronas Towers in Kuala Lumpur, the indisputable pride of the Malaysian capital. And analogically as in the case of Helmut Jahn, Pelli designed two skyscrapers, although the Petronas Towers were formed as closely linked twin towers and were erected in the years 1992–1998 (fig. 7, 8). The Petronas Towers are commonly thought to express architecture imbued with the idea of Islam. Though the majority of Malaysians are followers of that religion, one cannot forget that the most influential and the second most populous group are the Chinese, who are also the most affluent citizens of the Malaysian Federation. Therefore the last remarks determine the vernacular, and also international character of the building. One should remember that although Pelli is an Argentinian, he has never forgotten his Italian roots, and hence the close stylistic relationship to Antonio Gaudí and his La Sagrada Familia church in Barcelona which was designed by the ingenious artist and constructor at the beginning of 1882, even though his work is still under construction and is expected to be completed in 2026. Both eminent artists have been connected by the Mediterranean and Latin-American influences. The most pertinent assessment of the church of La Sagrada Familia whose stylistics is described as a Spanish (in reality: Catalanian) version of secession, though actually it is the inimitable “Gaudí style”, seems to be the statement by John Haskell who has written: “At the first glance, the church resembles a fantastic medieval cathedral with tall, lofty spires and enormous entrance portals. The uniformity of the building structure and sculpture is in turn irrefutably associated with Spanish Baroque. Finally, the utter madness of fantastically convoluted shapes and streamlined forms with garishly coloured elements makes La Sagrada Familia an thoroughly modern building, bringing to mind the works of other famous Catalanians – Joan Miró and Pablo Picasso”²⁴. Regardless of the above quoted conclusions, in the church in Barcelona there are noticeable influences of the Orient, both of the Reconquista and the Crusades, which left their mark on west-European Gothic. That orientalism can also be seen both in the fine, repetitive decoration of Gaudí’s towers, and in the arrangement of storeys in the polygonal towers by Pelli²⁵. Moreover, in Gaudí’s Catalanian church, there are buttresses at the 4/5 of the towers’ height linking them, and over the main nave between the internal towers. They have an aesthetic value, but their practical application was the effect of the church tectonics. And analogically, naturally taking into account change of time and space of the historical memory, technological progress and an evolution of styles, we can observe similar artistic-aesthetic phenomena. For

rzadkie rozwiązanie w kościele Mariackim w Halle (Saksonia-Anhalt), jakim jest przewiązka (łuk oporowy) pomiędzy zachodnimi wieżami. Z uwagi na fakt, że w owych wieżach zainstalowano cztery dzwony, konstrukcja ich wymagała wzmocnienia właśnie tym mostem, mającym również funkcję komunikacyjną. Kościół w Halle powstał w latach 1530–1534, a wybudowali go Caspar Kraft i Nickel Hofmann. W czasach reformacji mieszkańcy grodu na rzekę Sale opowiedzieli się za naukami Marcina Lutera, którego portret pędzla Lucasa Cranacha Starszego jest jedną z licznych atrakcji zdobiących świątynię²⁶. Ale to właśnie ten most pomiędzy zachodnimi wieżami przyciąga uwagę znawców i miłośników architektury nie tylko historycznej, poprzez uderzające podobieństwo do katalońskiego sanktuarium i malezyjskiego symbolu dynamicznie rozwijającej się gospodarki wieloetnicznego narodu. Petronas Towers w Kuala Lumpur to dwie wieże, piąta co do wysokości budowla świata, którą określić można uosobieniem dalekowschodniej potęgi technologicznej i ekonomicznej. Co więcej, współcześni znawcy futurologii i politycznej socjokultury wieszczą przeniesienie się centrum cywilizacji z Euro-Ameryki do Azji, a zwłaszcza dalekiego Wschodu. Ale właśnie coś z ciągłości historycznej, co wydaje się mimo wszystko dalekie, a jednak bliskie, uzmysławia nam, iż jakże uderzające są stosowane przez architektów – dawnych i dzisiejszych – toposy, które łączą, dosłownie i w przenośni, mosty między tradycją i przeszłością a nowoczesnością i przyszłością. Ale te mosty, konstruowane od czasów średniowiecza aż do postmodernizmu, mają niezwykle długie dziedzictwo, niezależnie od tego, że mają formę przewiązki, łączników, łuków oporowych, etc., etc. – pozostają rozwiązaniem niezastąpionym, mimo zmieniających się materiałów budowlano-konstrukcyjnych. Przeto kumulują pluralizm stylowy wysokościowców Petronas Towers, w których odbija się postmodernistyczny synkretyzm z równoległym umiłowaniem atmosfery globalnego uniwersalizmu kulturowego. I to jest właśnie ta nić łącząca cywilizację światową ze współczesnymi reminiscencjami dawnej estetyki architektonicznej. Albowiem tektonikę Petronas Towers usztywniają po pierwsze cylindryczne wieże komunikacyjne i po drugie – istotnym czynnikiem konstrukcyjnym jest dwukondygnacyjny most pomiędzy wieżami, dodatkowo zakotwiony wspornikami, co ma niebagatelne znaczenie ze względów choćby na silne monsuny, zagrażające bezpieczeństwu budowli. Tak zatem zarówno Gaudí, jak i średniowieczni architekci oraz Pelli wykazali się nie tylko mistrzostwem sztuki inżynierskiej, ale także niezwykłą maestrią sztuk plastycznych i znakomitą umiejętnością kształtowania krajobrazu²⁷. Również inni wybitni architekci hołdowali, dla odmiany, nie tylko wertykalizmowi w twórczości postmodernistycznej, ale także horyzontalizmowi, z tą różnicą, że przykładowo w architekturze użytkowej i mieszkaniowej budownictwo modernistyczne wypełniała idea kolektywizmu, różnie jednak interpretowanego oraz doktrynalnie stosowanej urbanistyki, której podstawą była zabudowa rozrzedzona. Inaczej

that reason, using a specific comparative study of objects in which we can find the characteristic oriental-neo-Gothic, modernist and post-modernist *leitmotiv*, one has to mention the extremely rare solution that was applied in St. Mary's church in Halle (Saxony-Anhalt), namely a bridge (a buttress) between the western towers. Because of the fact that four bells had been installed in those towers their construction required strengthening with that bridge, serving also communications function. The church in Halle was built in the years 1530–1534, by Caspar Kraft and Nickel Hofmann. In the times of the Reformation, inhabitants of the town on the Saale River decided to support the teachings of Martin Luther whose portrait, painted by Lucas Cranach the Elder and decorating the church, is one of numerous tourist attractions²⁶. But it is the bridge between the western towers that draws attention of experts and fans of not only historic architecture, as well as its striking resemblance to the Catalan sanctuary and the Malaysian symbol of dynamically developing economy of the multi-ethnic nation. The Petronas Towers in Kuala Lumpur are two towers, the fifth highest building in the world, which can be described as the embodiment of the Far-East technological and economic power. What is more, contemporary experts on futurology and political socio-culture prophesy the transfer of the centre of civilization from Euro-America to Asia, especially the Far East. But it is that certain historic continuity, seeming somehow distant and yet near, which makes us realise how striking are the toposes used by architects – both old and new – which bridge, literally and metaphorically, the gaps between tradition and the past, and modernity and future. But those bridges, constructed from the Middle Ages until post-modernism, have a very long heritage and whether they are in the form of bridges, elevated walkways, buttresses etc. – they have remained an irreplaceable solution despite changing building-construction materials. And cumulate the stylistic pluralism of the Petronas Towers which reflect the post-modernist syncretism with a parallel love of the atmosphere of global cultural universalism. And that is the thread linking the global civilisation with contemporary reminiscences of old architectonic aesthetics. The tectonics of the Petronas Towers is made rigid with, firstly, the cylindrical communications towers and, secondly, the two-storey bridge between towers that is a vital construction factor, additionally anchored by braces, which is of considerable importance because of e.g. strong monsoons threatening the safety of the edifice. Thus, Gaudí, medieval architects as well as Pelli showed not only an expert grasp of engineering, but also a unique mastery in fine arts and excellent landscape forming abilities²⁷. Other eminent architects also adhered not only to verticalism in post-modernist works, but also to horizontalism, with the difference that, for instance, modernist utility and housing architecture was filled with the idea of collectivism though variously interpreted, and doctri-

mówiąc, modernizm posiadał wyraźne cechy ideologii. Ale znów w tym momencie pojawia się zjawisko klioarchitektury, która jest nieobca modernizmowi, jak i postmodernizmowi. Ot choćby dla przykładu przypomnijmy fenomen Habitatu (Światowa Wystawa w Montrealu, arch. Moshe Safdie, 1967) – budowli wzniesionej z pozornie luźno związanych modułów, które tworzyły zwartą konstrukcję, a jednocześnie posiadały cechy wybitnie indywidualne, zarówno pod względem utylitarnym, jak i estetycznym (np. moduły posiadały własne tarasy z ogrodami i fontannami itd., odseparowane od innych takich właśnie jednostek mieszkaniowych). Z jednej strony realizacja M. Safdiego spotkała się z wielkim uznaniem, o czym świadczą ‘habitaty’ zbudowane w Nowym Jorku, w Puerto Rico, w Izraelu. Natomiast w Europie podziwiano ten pomysł, który był wyrazem schyłkowego modernizmu, a jednocześnie zwiastunem, obok Torre Velasca, wczesnego postmodernizmu. Z drugiej strony krytykowano architekta za swoisty elitaryzm i skrajny nonkonformizm. A przecież ten genialny Kanadyjczyk potrafił zmierzyć się z antynomią między modernistycznym kolektywizmem, postmodernistycznym indywidualizmem i pluralizmem²⁸. Autor tej oryginalnej koncepcji spoił w całość pragmatyczną i utylitarną wspólnotę mieszkaniową, zachowując poczucie fizycznej i duchowej prywatności wraz z estetyczną odrębnością. Habitaty, których nieustrudzonym orędownikiem jest Zbigniew Bać, akceptowane są z trudem, może i z tej przyczyny, że rosnąca gwałtownie populacja kuli ziemskiej i globalizacja kultury i cywilizacji światowej ustąpią idei trzymilowego wieżowca Franka Lloyd Wrighta.

Bardziej zbliżonym do horyzontalnych rozwiązań, a jednocześnie nasuwających skojarzenia z klioarchitekturą, może być exemplum architektury dawnego ZSRR, a w istocie wernakularnego i narodowego stylu Republiki Gruzji, którym jest gmach dawnego Ministerstwa Transportu Drogowego GSRR w Tbilisi. Zrealizowany w 1974 roku na podstawie projektu architektów: Georga V. Chakhava i Zuraba Jalaghania oraz konstruktorów: A. Kimberga i Temura Tkhillava (ryc. 9). Nomen omen ten wspaniale wtopiony w krajobraz stolicy kraju obiekt jest uosobieniem wyobrażeń ‘ojca założyciela’ radzieckiego konstruktywizmu El Lissitzky’ego, którego pomysły zrealizowano dopiero w czasach ‘socmodernizmu’ – architektury obecnie niedocenianej i lekceważonej. Ten budynek w chwili obecnej jest siedzibą Banku Gruzji i po niewielkich zabiegach renowacyjnych oraz rozbudowie (2010–2011) może być pomostem między schyłkowym modernizmem a postmodernizmem wracającym niejako do źródeł – w zupełnie nowych warunkach geopolitycznych²⁹. Aliści pejzaż architektury globalnej wypełniać będą wielokondygnacyjne budowle, nie tylko, iż *tempora mutantur et nos mutamur in illis*, ale warto przypomnieć nieco zapoznane teorie Thomasa Roberta Malthusa czy nieco późniejsze futurologiczne wizje Alvina Eugene’a Tofflera, autora niezwykle poczytnego, choć na ogół jego pisarstwo ogranicza się do bestsellerowych sensacji wydawniczych, podczas gdy ekologiczno-demograficzna bomba tyka co-

nally applied urban planning the basis of which was thinned-out building development. In other words, modernism displayed distinct ideological features. But at this moment there again emerges the phenomenon of clio-architecture which was no stranger to both modernism and post-modernism. Let us, for example, recall the phenomenon of Habitat (The Universal Exposition in Montreal, arch. Moshe Safdie, 1967) – a structure built from seemingly loosely connected modules that constituted a compact construction, at the same time possessing extremely individual features both in terms of utility and aesthetics (e.g. modules had their own terraces with gardens and fountains, etc. yet separated from other such housing units). On the one hand, the realisation by M. Safdie gained wide recognition which was confirmed by ‘habitats’ built in: New York, Puerto Rico and Israel. In Europe the idea which was an expression of late modernism and simultaneously a herald, besides Torre Velasca, of early post-modernism, was much admired. On the other hand, the architect was criticised for specific elitism and extreme non-conformism. Yet that brilliant Canadian managed to face the antinomy between modernist collectivism, post-modernist individualism and pluralism²⁸. The author of that original concept merged a pragmatic and utilitarian housing community into a whole, maintaining the sense of physical and spiritual privacy with aesthetic distinctiveness. Habitats, whose indefatigable advocate is Zbigniew Bać, are accepted with difficulty, perhaps because the rapidly growing population of the globe and globalisation of culture and world civilisation will be superseded by the idea of Frank Lloyd Wright’s three-mile high skyscraper.

Closer to horizontal solutions and, at the same time, suggesting associations to clio-architecture, can be the example of the former USSR architecture, though actually a vernacular and national style of the Republic of Georgia, which is the edifice of the former Ministry of Road Transport of GSRR in Tbilisi, realised in 1974 according to the project designed by architects: Georg V. Chakhav and Zurab Jalaghania and constructors: A. Kimberg and Temur Tkhillav (fig. 9). That object, brilliantly blending in with the landscape of the capital, is an embodiment of concepts of El Lissitzky – ‘the founding father’ of Soviet constructivism – whose ideas were realised as late as during the ‘socialist-modernist’ period – the architecture now underappreciated and disregarded. Nowadays that building houses the Bank of Georgia, and after some renovation treatment and extension (2010–2011) can be a bridge between late modernism and post-modernism returning to its source – in entirely new geopolitical conditions²⁹. But the landscape of global architecture will become filled with multi-storey buildings, not only because *tempora mutantur et nos mutamur in illis*, but because of worth mentioning though almost forgotten theories by Thomas Robert Malthus, or slightly later futurological visions of Alvin Eugene Toffler, a popular author though his writing is generally limited to sensational

raz głośniej, a katastrofa nadejdzie, kiedy wyginą pszczoły i zabraknie czystej wody³⁰. Tymczasem wszakże wróćmy do postmodernistycznego świata masowej wyobraźni, którą modeluje estetyka ekologiczna i nowy symbolizm oraz zmieniająca się psychika współczesnego, cybernetycznego człowieka. „Tendencje symbolistyczne przewijały się w sztuce przez cały wiek XIX (a tak na dobrą sprawę, symbolizm towarzyszył sztuce od początku, aż do czasów obecnych – dopis. Z. i T.T.). (...) Doszła bowiem wówczas do głosu wzmoczona fala filozoficznego idealizmu, skierowanego głównie przeciw pozytywizmowi i postawie scjentystycznej³¹. Przeto, podobnie jak u schyłku dziewiętnastego stulecia i przełomu końca wieku XX i początku wieku XXI, możemy spojrzeć perspektywnie na pewne podobieństwa starego i nowego symbolizmu w epoce zaawansowanej postnowoczesności. Uderzającą wydaje się zbieżność dawnych symbolistów i (około stu lat później) ‘nowych symbolistów’ w kwestii ‘korespondencji (harmonii) sztuk’ i rzecz oczywista architektury, która jest najbardziej społeczną umiejętnością artystyczną, a dominuje w niej wszechobecny symbolizm³².

Z uniwersalnymi wartościami ‘nowego symbolizmu’ w architekturze łączy się, rzeklibyśmy, teoremat dezaktualizacji ideologii, która ustępuje miejsca imagologii. „Ideolodzy wyrosli w kulturze pisma, w świecie idei, stąd nazwa – *les ideologues* – która pojawia się pod koniec XVIII stulecia, w okresie rozkwitu francuskiego oświecenia, na oznaczenie myślicieli poszukujących skutecznej metody dochodzenia do prostych, jasnych i powszechnie ważnych idei, które mogłyby stać się podstawą racjonalnej organizacji świata³³. „Imagolodzy natomiast należą do kultury obrazów. Termin imagolog jest dwuznaczny. Oznacza zarówno badacza obrazów, jak i osobę wypowiadającą się za pomocą obrazów³⁴. Rzecz oczywiście tyczy się profesjonalistów posługujących się w swej wypowiedzi politycznej, artystycznej itp. masowo kolportowanym obrazem elektronicznym. O potęgę ideologii przekonało się parę pokoleń Polaków. O przerażającej mocy mass mediów i decydującej roli obrazu dowiadujemy się na co dzień. Obserwujemy bowiem i uczestniczymy, chcąc nie chcąc, w procesie transformacji od „kultury dorobku materialnego” do „kultury elektronicznych obrazów³⁵. Z tej właśnie przyczyny postmodernistyczna ikonosfera tak bardzo różni się od tej z pierwszych dekad dwudziestowiecznego *genre’u*. Innymi słowy, obecna ikonosfera zdominowana została przez współczesną ikonologię. Zmienia się semantyczna, ontologiczna i metafizyczna treść postmodernistycznego kontekstualizmu, wszelako sedno postnowoczesności pozostaje niezmienione, a mianowicie: wielokulturowość, różnobarwność, indywidualizm, a szczególnie ‘nowy symbolizm’, który nieustannie poszukuje najnowszych rozwiązań, nie dezawuuując przeszłości, a nawet wspiera się modernizmem, który ma, w tym wypadku, wartość historycznej tradycji, a nawet odczuwalny sentyment wobec drogi, jaką przebyła dwudziestowieczna nowoczesność. W pewnym sensie można mówić o ‘nowym symbolizmie’, dojrzałej ponowoczesności, która nie odzęgtuje się od posthistoryzmu bądź posteklektyzmu,

bestsellers, while the ecological-demographic bomb is ticking ever-louder and a catastrophe will occur when bees die out and we run out of fresh water³⁰. Meanwhile, let us return to the post-modernist world of mass imagination modelled by ecological aesthetics and new symbolism, as well as a changing psyche of the modern, cybernetic man. “Symbolist tendencies ran through art throughout the whole 19th century (actually, symbolism accompanied art from the very beginning until the present times – add. Z. and T.T.). (...) An intensive wave of philosophical idealism, directed mainly against positivism and the scientist approach came to the fore then³¹. Therefore, like at the end of the 19th century and the turn of the 20th and the 21st century, we can look from perspective at some similarities between the old and new symbolism in the era of advanced post-modernity. There is a striking concurrence between old symbolists and (about a hundred years later) ‘new symbolists’ on the issue of ‘correspondence (harmony) of arts’ and naturally architecture that is the most social artistic skill, and in which the ubiquitous symbolism is predominant³².

Universal values of ‘new symbolism’ in architecture are connected to, one could say, the theorem of ideology becoming outdated and superseded by imagology. “Ideologists grew up in the culture of writing, in the world of ideas, hence the name – *les ideologues* – which appeared towards the end of the 18th century, in the heyday of the French enlightenment, to denote thinkers seeking an effective method of arriving at simple, clear and universally important ideas which could become the basis for a rational organization of the world³³. “Imagologists, on the other hand, belong to the culture of images. The term ‘imagologist’ is ambiguous, as it means both a researcher of images and a person who expresses himself by means of images³⁴. Naturally it refers to professionals using mass distributed electronic images to express their political, artistic etc. views. Several generations of Poles experienced the power of ideology. The terrifying power of mass media and the decisive role of images we can experience every day. Whether we like it or not, we observe and participate in the process of transformation from the “culture of material achievements” to the “culture of electronic images³⁵. For that reason the post-modernist iconosphere is so different from that in the first decades of the 20th-century *genre*. In other words, the present iconosphere became dominated by contemporary iconology. The semantic, ontological and metaphysical content of post-modernist contextualism is changing, however the heart of post-modernity remains unaltered, namely: multi-culture, multi-colour, individualism, and especially ‘new symbolism’ which constantly seeks latest solutions without disowning the past, and even leans on modernism which has, in this case, the value of historic tradition, or even tangible sentiment towards the way travelled by 20th-century modernity. In a sense one can talk about ‘new symbolism’, mature post-modernity which does not

a równolegle z nimi tworzy zupełnie nowe jakości, nie tylko w architekturze, ale również przyczynia się do tworzenia pospołu nowej ekoestetyki³⁶.

Kończąc owe preliminaria do – inaczej rzecz nazywając – nowego postmodernizmu, posłużmy się powszechnie znanym symbolem architektury przyszłości, jakim jest wieżowiec, kolejne dzieło Normana Fostera, zrealizowane w latach 2001–2003 w Londynie, noszący nazwę Swiss Re Building, ulokowane *in situ* w miejscu wyburzonego w 1992 roku biurowca Baltic Exchange. Skyscraper Fostera określany jest również mianem tzw. Gherkin (korniszon), choć na kontynencie ta budowla znana jest jako Ogórek. Oryginalny kształt tej budowli może budzić skojarzenia z organicznym nurtem w modernizmie, zwłaszcza popularnym w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia. Atoli w owym czasie daleko było jeszcze do światowego ruchu ekologicznego, a przykładów estetyki ekologicznej w architekturze nie spotykało się wiele i nadal nie mają one zbyt wielkiego wzięcia. Połączenie artystycznych wizji architekta i praktycznych, realnych rozwiązań ekologicznych jest możliwe za sprawą przede wszystkim zasobności kiesy inwestora. Ot choćby przykładem służyć może ów słynny londyński Ogórek, który posiada cechy nowej postmodernistycznej imagologii, a zarazem architektury ekocybernetycznej, czyli budownictwa sterowanego przez system wspólnej technologicznej zależności, której jednym z najważniejszych ogniw jest ochrona zasobów naturalnych Ziemi. Rzeczywistość cybernetyczna jest realna, przynosząc niezliczone korzyści ludzkości, jednakże pamiętać warto, że cybernetyzacja kultury materialnej i duchowej świata współczesnego nosi znamiona niesłychanie groźnych niebezpieczeństw również w sferze etyczno-moralnej, a nawet i estetycznej, tworząc załączki architektury cybernetycznej i jej różnych mutacji. Przykładem ewolucji estetycznej w architekturze może być właśnie ów Korniszon w londyńskiej City – niezwykle oryginalne dzieło Normana Fostera. Szokująca bryła obiektu to nie tylko wyraz fantazji twórcy, ale i opływający kształt, na planie koła, zwężający się ku górze (przypominający stożek), który zniwelował zjawisko dokuczliwych przeciągów wytwarzanych i odczuwanych wokół przyziemia przez „klasyczne” wysokościowce. Cech budowli *par excellence* ekologicznej nadaje podwójna szklana elewacja zapewniająca termiczną izolację, chłodząc obiekt latem i chroniąc przed utratą ciepła zimą. Ta praca Fostera to z jednej strony kolejny przejaw architektonicznej imagologii, z drugiej strony dostrzegamy – futurystyczne wizje zaczątków cyberarchitektury³⁷.

Konkludując uwagi niniejsze, pozostaje otwartym nadal pytanie: czym jest (lub jeszcze) obecny postmodernizm? Wydaje się, że cenną wskazówką w tej materii pozostają słowa Jana Białostockiego, który słusznie utrzymywał, że: „Technika, która stała się nową naturą, może stać się (i stała się – dopis. Z. i T.T.) też nową sztuką. Powrócilibyśmy więc od innej strony do punktu wyjścia. Bo przecież (...) na początku w Grecji była właśnie *techne* (tak określali starożytni Grecy każdą sztukę i umiejętność – dopis. Z. i T.T.). Ale wtedy natura była jeszcze zupełnie nietknięta”³⁸.

renounce post-historicism or post-eclecticism but, parallel to them, creates completely new qualities not only in architecture, but also contributes to creating new eco-aesthetics³⁶.

To conclude those preliminaries to – in other words – new post-modernism, let us use the commonly known symbol of architecture of the future, which is yet another work by Norman Foster, a tower-block realised in the years 2001–2003 in London and called the Swiss Re Building, located on the site of the Baltic Exchange office building demolished in 1992. Foster’s skyscraper is also referred to as the Gherkin, though on the continent the building is known as the Cucumber. The original shape of the building can evoke associations with the organic current in modernism, particularly popular during the 1950s and 1960s. But at that time, the world ecological movement was still a distant dream, and examples of ecological aesthetics in architecture were few and far between, and they are still not very much in demand. A combination of artistic visions of the architect and practical, real ecological solutions, is possible primarily when the investor can afford it. The famous London Gherkin can serve as an example here, since it possesses the features of new post-modernist imagology, as well as eco-cybernetic architecture i.e. buildings controlled by a system of mutual technetronic dependence, in which one of the most crucial elements is protecting the earth’s natural resources. The cybernetic reality is real and offers mankind countless benefits, yet it is worth remembering that cybernation of material and spiritual culture in the modern world might pose extreme dangers also in the ethic-moral and even aesthetic sphere, creating germs of cybernetic architecture and its mutations. The Gherkin in the City of London – an extremely original work by Norman Foster – can serve as an example of aesthetic evolution in architecture. The shocking form of the object does not only express the creator’s fantasy, but the streamlined shape on the plan of a circle, and narrowing upwards (resembling a cone) eliminated the annoying draughts generated and felt about the basement in “classic” high-rise blocks. Features of the building *par excellence* ecological are added by the double glass elevation ensuring thermal insulation, cooling the object in summer and protecting it from loss of heat in winter. That work by Foster is, on the one hand, yet another manifestation of architectonic imagology, but on the other – we can see futuristic visions of beginnings of cyber-architecture³⁷.

To conclude, the question what is (still) contemporary post-modernism still remains open. It seems that a valuable hint on the issue is the view of Jan Białostocki, who rightly claimed that: “Technology that has become the new nature can become (and has become – add. Z. and T.T.) the new art. Thus we would return from another direction to the starting point. Because after all (...) at the beginning in Greece was the *techne* (so the ancient Greeks referred to each art and skill – add. Z. and T.T.). But then nature was still unspoilt”³⁸.

- ¹ H. Klotz, *The History of Postmodern Architecture*, Cambridge (Mass.) – London 1988; J. Woodham, *Twentieth – Century Ornament*, New York 1990, s. 13 i n., 269; D. Sharp, *Twentieth Century Architecture a Visual History*, London 1991, s. 2, 214, 357 i n.; J. Cassou, et al., *Encyklopedia symbolizmu*, Warszawa 1992; I.F. Walther, *Art of the 20th Century*, Köln 2005; A.W. Ikonnikow, *Architektura XX wieku. Utopii i realnost*, Tom II, Moskwa 2002, s. 240 i n.
- ² P. Gössel, G. Leuthäuser, *Architecture in the Twentieth Century*, Köln 1990, s. 271 i n.; H. Klotz, op. cit., s. 242; A. Papadakis, *Architectural Design for Today*, London 1992, passim.
- ³ M. Forsyth, *Posłowie*, [w:] N. Pevsner, *Historia architektury europejskiej*, Warszawa 2013, s. 279.
- ⁴ W.J.R. Curtis, *Modern Architecture since 1900*, London 1996; P. Gössel, G. Leuthäuser, *ibidem*; Ch. Jencks, *Architektura późnego modernizmu i inne eseje*, Warszawa 1989; W. Koch, *Style w architekturze*, Warszawa 1996; Ch. Jencks, *Architektura postmodernistyczna*, Warszawa 1987; J. Gypfel, *Historia architektury. Od antyku do czasów współczesnych*, Kolonia 1996, s. 105 i n.; J. Glancey, *Historia architektury*, Warszawa 2002, s. 195 i n.; Z. Tołłoczko, *Wybrane problemy współczesnej estetyki architektonicznej*, Kraków 1995; J. Tietz, *Historia architektury XX wieku*, Kolonia 1998, s. 82 i n.
- ⁵ S. Von Moos, *Le Corbusier. Elements of a Synthesis*, Cambridge (Mass.) 1979; W.J.R. Curtis, *Le Corbusier. Ideas and Forms*, London-New York 1986; P.C. Johnson, *Mies van der Rohe*, London 1978; F. Schulze, *Mies van der Rohe*, Chicago-London 1985; B. Hiller, S. Escrib, *Art Deco Style*, London 1997, s. 162, 178–179; Z. Tołłoczko, *Architektura perennis. Szkice z historii nie awangardowej architektury nowoczesnej pierwszej połowy XX wieku (Ekspresjonizm – Art Déco – Neoklasycyzm)*, Prace Komisji Architektury i Urbanistyki 3, O/PAN w Krakowie, Kraków 1999, s. 18–49, 80, 85; M. Wörner, G. Lupfer, *Stuttgart. Ein Architekturführer*, Berlin 1991; Z. Tołłoczko, *Architektura i społeczeństwo. Przegląd zagadnień budownictwa i urbanistyki w Niemczech od około roku 1850 do około 2000. Od późnoromantycznego historyzmu do późnego socmodernizmu*, Kraków 2005, s. 55–97, 319–336; U. Grønvoold, G. Sørensen, *Radhuset i Oslo – Nasjonens storstue – Aschehoug*, Oslo 2000.
- ⁶ M. Motak, *Architektura Krakowa 1989–2004: nowe realizacje w kontekście miasta historycznego*, Kraków 2007; T.S. Jaroszewski, *Piękne dzielnice. Uwagi o architekturze luksusowej w Warszawie w latach trzydziestych XX wieku*, [w:] idem, *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 271–301; Z. Tołłoczko, *Ze studiów nad historią międzywojennej architektury Górnego Śląska. Część I. Katowicki skyscraperstyle a Art Déco jako styl odzyskanej niepodległości*, Czasopismo Techniczne, z. 1, 2002, s. 157–196; O. Czerner, H. Listowski, *Avant-garde Polonaise / Awangarda polska / The Polish Avant-Garde*, Warszawa-Paryż 1981; *East European Modernism: Architecture in Czechoslovakia, Hungary & Poland between the Wars 1919–1939*, W. Leśnikowski (ed.), New York 1996; *The Many Faces of Modern Architecture. Building in Germany between the World Wars*, J. Zukowsky (ed.), Munich-New York 1994; *750 Jahre Architektur und Städtebau in Berlin*, J.P. Kleihues (ed.), Stuttgart 1987; *Ernst May und das Neue Frankfurt 1925–1930*, R. Höpfner, V. Fischer (eds.), Frankfurt am Main 1986; B. Zevi, *Erich Mendelsohn*, New York 1985.
- ⁷ Z. Tołłoczko, *Ekspresjonizm*, [w:] idem, *Architektura perennis...*, op. cit., s. 11–34; D. Sharp, *Modern Architecture and Expressionism*, London 1966; Z. i T. Tołłoczko, *In horto latericio. Rozprawy z dziejów architektonicznych szkół Amsterdamskiej i Hamburskiej*, Prace Komisji Urbanistyki i Architektury 4, O/PAN w Krakowie, Kraków 2000; Hans Scharoun, P. Pfankuch (ed.), Berlin 1974; P.B. Jones, *Hans Scharoun: a monograph*, London 1978; *Neue Dänische Architektur*, Stuttgart 1968; H.-R. Hitchcock, *Architecture Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York 1977, s. 537, 559; P. Gössel, G. Leuthäuser, op. cit., s. 415; M. Trachtenberg, I. Hyman, *Architecture from Prehistory to Post-Modernism / The Western Tradition*, London 1986, s. 549–550; D. Sharp, *Twentieth Century Architecture. A Visual History*, London 1991, s. 60–134, 256 i n.
- ⁸ E. Węclawowicz-Gyurkovich, *Co zrobić z tym postmodernizmem? / What to do with this postmodernism?*, Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation, 48/2016, s. 7–17.
- ⁹ G. Dziamski, *Przyszłość sztuki i estetyczna anestezja*, [w:] *Kultura i sztuka u progu XXI wieku*, S. Krzemień-Ojak (red.), Białystok 1997, s. 262–263, cyt. za: Z. i T. Tołłoczko, *W kręgu architektury konstruktivistycznej, neokonstruktivistycznej i dekonstruktivistycznej*, Kraków 1999, s. 84.
- ¹⁰ M. Solska, *Wartość przestrzeni kulturowych współczesnego miasta w europejskim obszarze poznawczym*, Kraków 2024; D. Halbert, *Poaching and Plagiarizing: Property, Plagiarism and Feminist Futures*, [w:] *Perspectives on Plagiarism and Intellectual Property in a Postmodern World*, L. Buranen, A.M. Roy (eds.), Albany: State University of NY Press, 1999.
- ¹¹ Z. i T. Tołłoczko, *Prolegomena do socjologii architektury postmodernistycznej u schyłku XX wieku*, Czasopismo Techniczne, z. 1, 1994, s. 1–29; idem, *Jeszcze raz o (nie) – obecności przeszłości*, Czasopismo Techniczne, z. 1, 1996, s. 71–74; Z. Tołłoczko, *O regionalizmie i post-(neo)-modernizmie bez dogmatu*, [w:] *Teka Architektury Ziemi Górskich* pod red. T. Przemysława Szafera, t. 2, Kraków 1996, s. 71–74; Z. i T. Tołłoczko, *Ku filozofii klioarchitektury. Rozważania o rzeczach dalekich a bliskich w dobie nowych mediów*, TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie, t. XXXII, s. 57–73.
- ¹² K. D'Arcy, *London's 2nd City. Creating Canary Wharf*, London – Chicago 2012; Ch. Jencks, *Prince, Architects & New Wave Monarchy*, New York 1988; Ch. Martin, *Prince Charles and the Architectural Debate (Architectural Design Profile)*, New York 1990.
- ¹³ A. Miłobędzki, „Polska szkoła konserwatorska” – mit czy rzeczywistość, [w:] *Ars sine scientia nihil est. Księga ofiarowana Profesorowi Zygmuntowi Świechowskiemu*, Warszawa 1997.
- ¹⁴ T.S. Jaroszewski, *Odbudowa zabytków historii i beletrystyki historycznej. Kilka słów o pomysle uskrzeszenia pałacu, gdzie pan Zagłoba z małżonką wojował*, [w:] *Sztuka i historia*, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, listopad 1988, Warszawa 1992.
- ¹⁵ E. Węclawowicz-Gyurkovich, op. cit., s. 12–13; W. Kosiński, *Architektura współczesna*, [w:] *Dzieje architektury w Polsce*, J. Marcinek (red.), Kraków 2003, s. 355–357; Z. Tołłoczko, *A few reflections about monument conservation sketched with an architecture historian's pen in other words between Bremerhaven, Paris and Glasgow / Kilka refleksji konserwatorskich nakreślonych piórem historyka architektury, czyli między Bremerhaven, Paryżem a Glasgow*, Czasopismo Techniczne / Technical Transactions, Seria Architektura, nr 6-A/2015, Kraków 2015, s. 217–231; S. Cantacuzino, *Re / Architecture. Old Buildings / New Uses*, New York 1989.
- ¹⁶ T.S. Jaroszewski, *Sztuka i technika w Warszawie w roku 1870*, [w:] *Sztuka i technika*, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, listopad 1987, Warszawa 1991; J. Rosikoń, *Ratusze w Polsce / Town Halls in Poland / Rathäuser in Polen*, Warszawa 2000, s. 286–293; M. Rudowska, *Ratusz warszawski przy placu Teatralnym*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 18, 1973, z. 3–4.

- ¹⁷ Z. i T. Tołłoczko, *Architectura sine historiae nihil est. Z dziejów architektury i urbanistyki ziem Łotwy*, Kraków 2013, s. 67–71.
- ¹⁸ Z. i T. Tołłoczko, *Berliner Stadtschloss – wczoraj, dziś i jutro? Reminiscencje historyczno-konserwatorskie*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie, T. XXX, 1998, s. 137–156; R. Petras, *Das Schloss in Berlin. Von der Revolution 1918 bis zur Vernichtung 1950*, Berlin-München 1992.
- ¹⁹ Z. Tołłoczko, *Architektura i społeczeństwo...*, op. cit., s. 31 i n.; D. Dolgner, *Historismus Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993, s. 111–115; *Der Deutsche Bundestag im Reichstagsgebäude*, Berlin 2007; R. Banham, *Foster Associates*, London 1979; A. Miłobędzki, *Architektura ziem Polski. Rozdział europejskiego dziedzictwa / The Architecture of Poland. A Chapter of the European Heritage*, Kraków/Cracow 1994, s. 115–119; A.K. Olszewski, *Styl 1937 w świetle krytyki i historii*, [w:] *Mysł o sztuce*, Materiały sesji zorganizowanej z okazji czterdziestolecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1974, Warszawa 1976; *Koln Pedersen Fox. Architecture and Urbanism, 1993–2002*, I. Luna, K. Powell (eds.), New York 2002; R.A.M. Stern, *Modern Classicism*, London-New York 1988.
- ²⁰ *Icons of Architecture the 20th Century*, S. Thiel-Siling (ed.), Munich-London-New York 1998, s. 86–87; D. Sharp, *Twentieth Century Architecture...*, op. cit., s. 214–215; A.W. Ikonnikow, *Architektura XX wieku. Utopii i realności*, Tom I, Moskwa 2001, s. 520–522.
- ²¹ P. Nuttgens, *Dzieje architektury*, Warszawa 1998, s. 287.
- ²² E.R. Toman, *The High Middle Ages in Germany*, Köln 1990, s. 105–107; *The Visual Dictionary of Buildings*, London 1992.
- ²³ N. Miller, *Helmut Jahn*, New York 1986; Z. i T. Tołłoczko, *Refleksje nad współczesną estetyką architektoniczną na przykładzie Filadelfii i nie tylko – Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi dedykowane*, Czasopismo Techniczne, z. 2, 1995, s. 1–51; C. Breeze, *New York Deco*, New York 1993; Z. Tołłoczko, *Robert A.M. Stern – mistrz klioarchitektury. Ze studiów nad estetyką architektury współczesnej*, Czasopismo Techniczne, z. 3, 1996, s. 21–70; *Romanische Kirchen in Köln*, E. Schließer (hg.), Köln 2000; D. von Winterfeld, *Die Kaiserdomen Speyer, Mainz, Worms und ihr romanisches Umland. Romanik in Deutschland*, Regensburg 2000; W. Kaiser, *Architektura romańska w Niemczech*, [w:] *Sztuka romańska: architektura – rzeźba – malarstwo*, R. Toman (red.), Kolonia 2000, s. 44–57; R. Bartlett, *Panorama średniowiecza*, Warszawa 2002, s. 30–54.
- ²⁴ J. Haskell, *Świątynie*, [w:] H.J. Cowan et al., *Najwspanialsze budowle świata. Arcydzieła architektury i sztuki budowlanej*, Warszawa 2003, s. 44–45; *Icons of Architecture...*, op. cit., s. 10–11; R. Zerbst, *Gaudí 1852–1926: Ein Leben für die Architektur*, Köln 1988; G. Collins, *Antoni Gaudí*, New York 1960.
- ²⁵ P. Goldberger et al., *Cesar Pelli. Buildings and Projects 1965–1990*, New York 1990.
- ²⁶ R. Rieger, *Die Marktkirche Unser Lieben Frauen zu Halle*, München-Berlin 2006; J. Adamiak, R. Pillep, *Zabytki architektury i sztuki NRD. Przewodnik*, Warszawa 1989, s. 83, 213.
- ²⁷ R. Greenstein, T.A. Ranieri, M. Stiles, *Ośrodki władzy*, [w:] H.J. Cowan et al., *Budowle świata...*, op. cit., s. 116–117; A.W. Ikonnikow, op. cit., s. 588–593; *Icons of Architecture...*, op. cit., s. 178–179; M.J. Crosbie, *Cesar Pelli. Selected and Current Works*, Mulgrave 1993; A.C. Sullivan, „*Petronas Towers*”, [in:] *Architecture*, Sept. 1996, s. 160 i n.
- ²⁸ R. Greenstein et al., *Domy mieszkalne*, [w:] H.J. Cowan et al., *Budowle świata...*, op. cit., s. 148–149; A.W. Ikonnikow, op. cit., Tom II, s. 153–155; M. Safdie, *Beyond Habitat*, New York 1970; *For Everyone a Garden*, Cambridge (Mass.) 1974, s. 242–243; *Habitaty – architektura socjalna / Habitats – social architecture*, Z. Bać (red.), Wrocław 2014.
- ²⁹ A.W. Ikonnikow, *ibidem*, s. 78–80.
- ³⁰ Z. i T. Tołłoczko, *Architectura sine arte nihil est. Myśli różne o ekologii, antropologii kulturowej i estetyce architektury współczesnej*, Czasopismo Techniczne, a. 1, 1997, s. 41–64.
- ³¹ K. Nowakowska-Sito, *Symboliści*, [w:] *Sztuka świata*, A. Lewicka-Morawska (red.), tom 8, Warszawa 1994, s. 261; H. Honour, J. Fleming, *Historia sztuki świata*, Warszawa 2006, s. 723–724.
- ³² Z. Tołłoczko, „*Obrazy są korzeniami myśli*”. *O niektórych edukacyjnych kontekstach architektury współczesnej*, Czasopismo Techniczne, z. 1, 1999, s. 26–34.
- ³³ G. Dziamski, *Od ideologii do imagologii*, [w:] *Kultura i sztuka u progu XXI wieku*, S. Krzemień-Ojak (red.), Białystok 1997, s. 271; C. Taylor, E. Saarinen, *Imagologies Media Philosophy*, London 1994.
- ³⁴ G. Dziamski, *ibidem*.
- ³⁵ Z. i T. Tołłoczko, *W kręgu architektury konstruktywistycznej, neokonstruktywistycznej i dekonstruktywistycznej*, Kraków 1999, s. 90–91.
- ³⁶ M. Porębski, *Ikonosfera*, Warszawa 1972; M. Hopfinger, *Kultura audiowizualna u progu XXI wieku*, Warszawa 1997, s. 162, 163 i n.; M. Porębski, *Sztuka a informacja*, Kraków 1986.
- ³⁷ D. Sudjic, *Norman Foster. A life in Architecture*, London 2010.
- ³⁸ J. Białostocki, *Sztuka – Natura – Technika*, [w:] *Sztuka a technika*, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, listopad 1987, Warszawa 1991, s. 17.

Streszczenie

Niniejszy esej jest próbą zwartego, a zarazem bieżącego przeglądu przeszłości i perspektyw zaawansowanego stylu postmodernistycznego we współczesnej architekturze. Mając właśnie to na względzie, autorzy prezentowanego tekstu skupiają swą uwagę na obecnych relacjach retrospekcji między architekturą inspirowaną zarówno modernizmem, jak i postmodernizmem, który nabiera cech nowego symbolizmu ożywionego imagologią połączoną z ideami estetyki ekologicznej.

Abstract

This essay is an attempt at a concise and current review of the past and perspectives of the advanced post-modernist style in contemporary architecture. Considering the above, the authors of the presented text have focused their attention on current relations between architecture inspired by both modernism and post-modernism, which acquires features of a new symbolism enlivened by imagology combined with ideas of ecological aesthetics.

Shahira Sharaf El Din*, Ghada Ragheb**

Strengthening Alexandria Urban Fabric by planning urbanism's walkable area

Wzbogacanie tkanki miejskiej Aleksandrii poprzez planowanie terenów rekreacyjnych

Słowa kluczowe: Aleksandria, rozwój urbanistyczny, projekty, przestrzeń otwarte, parki

Key words: Alexandria, urban development, projects, open space, parks

INTRODUCTION

Alexandria is the chief port of Egypt and is located in the north and occupies a T-shaped peninsula and strip of land separating the Mediterranean from Lake Maryout (fig. 1)¹. The city was founded in 331 BC by Alexander the Great and was the capital of Egypt for over 1000 years.

Alexandria witnessed a continuous urban growth from the beginning of the Mohammed Ali era (1805) up to the present time. In 1905, Alexandria's 370 thousand inhabitants lived in an area of about 4 km² between the two harbors. Since that time the city has expanded rapidly, eastwards and westwards, beyond its medieval walls. It presently occupies an area of about

Fig. 1. Area of Study

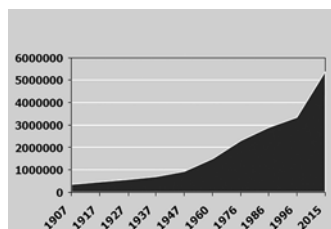

Fig. 2. Population growth in Alexandria 1907–2015

300 km² and has a ten-fold increase in population at 4 million, with a density exceeding 1,200 per km²². Population is projected to become 5.4 million by 2015

(fig. 2). Because of this, Alexandria is the second largest urban governorate in Egypt. At an international level, the city was ranked 62 in 1996 and it is predicted to become rank 54 by 2015³. This enormous urban growth requires precise detection with good management, prediction and planning to solve circulation and traffic problems especially in the city center.

CHANGING ALEXANDRIA URBAN FABRIC

The rapid growth of towns and cities in the nineteenth century led to calls for parks to be provided for the health of factory workers and consequently it benefited society as well. This could be seen as an early precedent to highlight the role of open spaces in supporting what we now call sustainable development. This achieved a wide range of benefits to the economy (healthier, happier, and therefore more productive workers), social life (people relaxing and meeting in the parks) and the environment (as open spaces were created amongst streets, mines and factories)⁴.

One of the main urban problems in Alexandria is lack of Structured Public Squares. The primary public squares do not offer enough enclosure. Not only are

* dr, Assoc. Prof., Delta University, Egypt

** dr, Ass. Prof., Pharos University Alexandria, Egypt

Cytowanie / Citation: Sharaf El Din S. Ghada Ragheb G. Strengthening Alexandria Urban Fabric by planning urbanism's walkable area. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;50:94-101

Otrzymano / Received: 20.11.2016 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.12.2016

doi:10.17425/WK50ALEXANDRIA

the surrounding buildings too large (in plan), they are all separated by streets. Another problem with the public spaces is their large provision for traffic and parking.

Public open spaces can take the responsibility as key design elements for enhancing urban life quality and to reduce the negative effects of urbanization. For that sake, open spaces must meet the expectations of potential users and offer the suitable mix of environmental, economic, social, and even political conditions⁵.

Strategies for sustainable growth in Alexandria can be summarized in strengthening of the central parts of Alexandria, a particular focus on a strategic node such as Sidi Gaber terminal and the connection of city areas which until now have been separated and the creation of a vibrant urban environment.

Designing public spaces for pedestrians, is a challenging task for urban planners as it deals with the built environment which includes buildings, streets, plazas, trees and platforms, and also extends to people activities that play the important role in urban design as mentioned by previous researchers⁶.

Good urban design is not only the design of aesthetically acceptable places, but actually it depends on making places usable for people.

Redesign of urban places can always be the catalyst for change in cities. Alexandria city must increase the quantity and quality of well-planned beautiful public spaces that are human in scale, sustainable, healthy, safe, and lively. City streets, parks, and squares are important sites for social, economic, and political activity.

THE CASE STUDY AREA (SIDI GABER TRAIN STATION)

History of the station

The interior section of the Eastern District in Alexandria; Egypt, contains the Sidi Gaber railway station, the main rail entry point to Alexandria for most travelers. The station is one of the oldest in Egypt, having served the eastern regions of the city even before their transformation into major urban districts (they had previously been summering resorts for foreigners and wealthy and middle-class residents).

The station Sidi Gaber is also one of the oldest Egyptian stations, is the first railway line outside Europe, and the second in the world, started to create between the cities of Alexandria and Cairo in 1851, following the start-up the rail line linking the cities of Manchester and Liverpool in Britain in 1830⁷.

The Khedive Abbas the first in 1851 had contracted with British Robert Stephenson, son of George Stephenson inventor of the ferrous tractor, and paid \$ 56 thousand pounds sterling for the establishment of a railway linking the Egyptian capital and Alexandria length of 209 km.

First locomotive on the line between Alexandria and the city of Kafr El Zayat in the Delta region was in 1854. The train cars was crossing the Nile water in

Fig. 3. the old and new facades of Sidi Gaber station

different cities by ferries prior to the establishment of iron bridges on the waterway.

The Sidi Gaber station witnessed many events such as in twenties of the last century reception Saad Zaghloul Pasha after his return from exile, as celebrated by Alexandrian people with Sayed Darwish song famous specially composed for the occasion “safety safety. We went and return safety”. Also the train offered by France in 1862 to Khedive Said, which was a locomotive containing a luxury salon, which remained used by the rulers of Egypt to move between El-Montaza and Ras El-Teen in Alexandria until 1898.

The famous train station building has a special architectural style and unique Dutch character building that was constructed instead of the traditional old wooden one, in 1948 and was built with yellow brick. The station is distinguished with a clock tower, and major map in front of it a showing the main streets of the city of Alexandria and the most important tourist attractions [8].

New development project at the station

As of 2011, the station is undergoing expansion, with the intent to turn old parts of the station into a railway museum, and include space for commerce in the newer parts.

Development project has been implemented to use the top of the station to provide large halls for passengers either for commercial or recreational services. The cost of the project was estimated by 225 million Egyptian pounds. The station serves nearly 4 million passengers annually and now will provide more than 7,000 square meters of commercial spaces and cafeterias as well as places for 850 cars parking.

Fig. 4. Perspective of the new project as shown in advertising [7]

The two-storey mall over the station equipped with escalators, elevators, central air conditioning and alarm systems and fire-fighting up to date system, is considered an integrated service for station’s clients.

The ground floor will serve as train station with highly equipped ticketing tools and services.

New development project design philosophy

The philosophy of the new design was based on the new design elements added to the internal train station with services and new activities to entertain passengers in the waiting times next to the events of economic boom. The building of the station is a sensitive quality in public building and brings a symbol of expression on the public spaces more than just a service relying on community service. This station is the welcoming gate of Alexandria for all passengers.

The philosophy of the project design idea begins with the influence first given in the design of the building and with the emphasize of the internal strength and depth with new technologies used either in materials finishing or in the construction methods to create a dominant building and a place to remember while arriving or leaving the city.

The design concept was inspired from Egyptian symbol of the Sun God as he was stripped of its wings and took and put them to send a date centric lighting resembling the new building embracing the old one. Industrial lighting next to natural adopted from sky light reflecting images from the juxtaposed buildings. Use of transparency and the blue color of the glass indicate the color of the Nile and life to the Egyptians. Despite the dominance of the design idea but the spirit of the age has been confirmed with the most recent technological manner (High tech) and through materials and transparent glass wall, where all are full of cylindrical columns of concrete coating aluminum metal ore, fig. 5⁸.

Fig. 5. The new development project of sidi gaber station photos showing the use of modern finishing materials

The designer tried to link between the old building with its unique character and modern style in architecture.

But the difference between the two buildings was clear and obvious even in the functions performance and quality of materials.

From another point of view, the new design had to encompass the old building and to cope with it in harmony, which was never accomplished in reality, fig. 6.

Fig. 6. The new facade with new finishing materials over the old train station building causing aesthetic pollution

PROBLEM DEFINITION

With the new design of Sidi Gaber station project, the need for pedestrian walkable area becomes a must.

Pedestrians usually cross the street from extremely critical access that is in conflict with vehicles traffic. In order to eliminate such behavior, the local authority constructed a pedestrian bridge and escalators that in reality are not used by pedestrians according to previous studies, fig. 7 [7].

Fig. 7. the pedestrian bridge that in reality is not used by people

The new design of the station either accepted by people or rejected is a reality that must be dealt with as soon as we can. The change of the train station and the new designed building have caused change in population densities to increase and require spatial development as soon as possible. Pedestrian flow coming to the station besides the flow of the people visiting the mall will create Chaos.

It is important that urban design achieves continuity of the urban fabric and streets to facilitate flows. Wherever movement occurs, there is vitality and flow creating the need of street surveillance. From the field observations on the selected space there are a number of pedestrian that have been noticed as pedestrian movement destinations. Within these paths, pedestrians need to cross "Al - Horreya Avenue" in order to arrive to their targets [7].

Fig. 8. Pedestrians crossing Horreya street to arrive at Sidi Gaber with higher flow

There are interference between private and public activities either inside or outside the train station, giving the feeling of confusion to the users of the train station. The organization of this area will allow people to find their way clearly. There also a need to minimize the impact of the new invasive mall building in the surrounding public space. There must be a system to manipulate the flow of people either entering the station or visiting the mall.

In urban spaces, people must be the decision makers, and they are free to choose their next steps. Where spaces are supposed to be designed to meet pedestrians' needs and support their activities. Most of our urban spaces are not giving pedestrian movements the enough priority and that cause a mis-use problem.

Norman Foster design in Santa Giulia provides a very safe pedestrian condition, thanks to the addition of clear walking paths and the public surveillance from the presence of stores⁹.

SUGGESTED PROPOSED PROJECT

Open spaces in neighborhoods are defined as "any unbuilt land within the boundary or designated envelope of a neighborhood which provides or has the potential to provide environmental social and/or economic benefits to communities, whether direct or indirect"¹⁰.

The proposed project composed of either greenspaces represented in vegetated land or water elements

Fig. 9. Different circulation flow of people going to and from station with an obvious disorder

Fig. 10. The proposed plaza in front of the train station to solve the problems resulted from the new development project of Sidi Gaber

and greyspaces represented in paved or hard landscaped areas with civic function can be an enhancement to the urban structure of this central crowded part of Alexandria, Egypt, fig. 9.

The new design of a plaza in front of the station relating it with the tram line on the other side and creating an urban public space offer the urban quality to the place as well as solving the chaos problem in this district. The Ground floor will be the entrance for users both coming from the front street of the station or from the plaza or from the back street, fig. 10.

In general, in the previous solution as shown in fig. 10, Landing cars level in the way of Horreya street under the ground, and raise the level of the tram as a monorail, leads to organize cars circulation and separate between them and the pedestrian as an important improvement that must be considered. Creating a plaza outside the train station until the tram side will allow people to walk or sit with maximum safety. It organizes the people flow either coming to the station or visiting the new mall and other public spaces in harmony and logical way.

In such a central terminal, walkable paved greyspaces is required to develop the quality of the urban space outside the train station. Using patterns and new materials in pavements can facilitate the direction of people path.

The new planning of the site will organize the pedestrian places and separate the cars allowing the pedestrian to cross street safely. Although, greenspaces

especially trees, palms and flowers led to the shading of some parts in the space. The presence of fountain in the middle give psychological effect of satisfaction, beauty and climate mitigation that could send joy in the space. Provision of greenspaces in this crowded area is a source of recreation to the residents specially Sidi Gaber Towers, which overlooks it directly. So comfort and pleasure is provided for train station users and residents in the same time. Fire fighting alarm and Extinguisher must be distributed according to the new building design and people flow. Also guidance signs must be provided in prominent and clear places for the eye.

The huge height of the existing towers in the background has always led to distort the fine harmonious impressive image of the station. The new building juxtaposed to the old train station can give good impression to the viewer now especially with the disposing of visual obstacles in the old situation.

We note that the provision of green areas will restore the sense of scale of the station and the surrounding space.

EVALUATING SUSTAINABILITY PERFORMANCE OF THE PROPOSED PROJECT

Urban quality is the overall key word for the understanding of how the relationship between cities and people works. When urban quality is low the

number of pleasure visits and activities are low. The activity is limited to the most necessary visits and walks which people do because they are compelled to carry them out.

A number of issues affect the public spaces and the way we act when we are in the city. These issues are presented in a keyword list for urban quality, which is used when identifying problems, potentials or possible solutions to issues of different character as shown in the next table¹¹.

Protection	Traffic – protection against traffic accidents – pollution, fumes and noise – visibility	Security – lived in / used – street life – street watchers – overlapping functions on spaces and time – overlapping functions in space and time
	Seeing, talking, hearing – reasonable seeing distance – free vistas – interesting views – good lighting (evening / night) – low noise level – bench arrangement – talks capes	Activities and interaction – invitation to physical activities, play and entertainment day and night and summer and winter
	Climate Protection against – wind / draft – rain / snow – cold / heat Possibilities for – sun / shade – warmth / coolness – breeze / ventilation	Aesthetic quality – good design and good detailing – views / vistas – trees, plants, water – clear streets and squares – good lighting quality – good materials – building scale dimensioned to the human scale

Fig. 11. Key words list for urban quality criteria

Applying the previous list of urban quality criteria on the research proposal indicated that besides the new plaza fulfill most of the list, it also it creates a well public functioning domain offering a wide range of attractive public activities for people.

Sustainable design takes the circulation of people on foot and bike and the effectiveness of public transport as starting points. However, creating neighborhoods where walking is the natural and pleasurable means of access between activities achieves much of sustainability goals and objectives (quality of life-health economics of communities and community participation)¹².

The role of open spaces to play within the neighborhood structure, to achieve sustainability goals and objectives, is formulated in three key issues; space management, space function (circulation of people and permeability), and the role of objects within space (sustainable landscape) [11].

The detailed study of these issues can be the set of sustainability checklist applied to open spaces. Applying the matrix of sustainability parameters used in previous research¹³ on the proposed project (table 1), can reveal many conclusions. The project, as shown in the table below, achieved 66.5% of the first sustainability parameter in the space management issue, 80 % of the second space function issue and 85% of the last issue

concerning the role of objects within space, respectively. The space function in our case is the key issue to be discussed as it is the solving procedure of the pedestrian's dilemma in order to reach the station or to enter the mall. Presence of accessible, active spaces can socially support children, young people and people with disabilities. Also, it can improve visual appeal, enhance social cohesion opportunities for active socialization and generate a more sustainable healthy system.

Table 1. Sustainability parameters achievement of the proposed project

Sustainability Parameters		Proposed project Achievements
Space Management	<i>Encouraging sustainable lifestyles</i>	×
	<i>Making maximum use of existing features assets.</i>	×
	<i>Strengthening the sense of place</i>	×
	<i>Incorporating local or recycled materials</i>	
	<i>Encouraging community participation and involvement</i>	×
	<i>Reducing inputs of non-renewable resources during construction and subsequent maintenance</i>	
	<i>Eliminating or reducing the use of herbicides and resources that affect other ecosystems</i>	
	<i>Encouraging habitat creation and native planting</i>	×
	<i>Managing resources carefully</i>	
	Space Function	<i>Reduce the level of car reliance</i>
<i>Effectiveness of public transport</i>		×
<i>Reduce the need to travel</i>		×
<i>Social benefits of increasing transport choice for all groups in the population</i>		×
<i>Enhancing local security and community</i>		×
Role of objects in Space	<i>Return to original sources of inspiration, whether nature or culture</i>	×
	Respond to the site:	
	<i>Creating connections and themes (functional and perceptual as well as spatial) within and across sites while defining and delineating boundaries</i>	×
	<i>Transforming site constraints into environmental opportunities;</i>	×
	<i>Minimizing negative environmental impacts (including sensory as well as physical pollution)</i>	×
	<i>Maximizing positive impacts, off-site as well as internally</i>	×
	<i>Minimize inputs of materials and energy and maximize outputs of renewable and reusable resources</i>	
	Maximize resilience and dynamic stability in the:	
	<i>Maximizing the diversity of landscape elements and the diversity of relationships between elements</i>	×
	<i>Creating opportunities for the emergence of self – sustaining and self-regulating systems in the landscape</i>	×
	<i>Create 'place' as distinct from merely manipulating space, in such a way that the design maximizes the potential for user Interaction with the environment</i>	×
	<i>Make systems visible, which means making environmental processes apparent and celebrating them</i>	×
	<i>Minimize maintenance</i>	
	<i>Meet the varied recreation and leisure needs of users</i>	×
	<i>Involve local communities</i>	×

CONCLUSION

In Alexandria, residents are in real need of having walkable areas especially in the center of the city and in crowded places. In the new sustainable design of the city, the quality of the urban space is equally important with the efficiency of the space. The previous research project is an attempt to solve a major aesthetic and functional problem that Sidi Gaber, a major terminal in Alexandria, is facing and will be elaborated with the new extension.

The research discussed the prompt and accurate solution, especially with the high increase of population in the city. Once the mall at the train station will be opened a real traffic jam will occur in the center of the city.

Also, the proposed solution creates green and open sustainable spaces and provide walkable areas which are

the most important issues to be considered in Alexandria new planning to enhance the city urban pattern or the residents behaviour and safety. Our urban design sustainable solutions of Public Urban spaces should prioritize life quality, health, safety and an inclusive environment for all. We regard the public realm as a place for all people, regardless of ethnic background, age, socio-economic class, disability, religion, or the like. Residents, visitors, students, workers, children, and the elderly are all invited to meet in the public realm.

A city public spaces must be available and open to invite and include all people, having different activities and possibilities and thereby ensuring multiplicity and diversity. Well-designed cities inspire the people who live in them, whilst poorly designed ones brutalize their citizens.

REFERENCES

- [1] research.ncl.ac.uk/forum/v5i1/azaz.pdf
- [2] Shouk Y.H. a. F.A. Human impacts on Alexandria's marine environment. Paris, 2000, ©UNESCO, <http://www.unesco.org/csi/pub/source/alex8.htm>, (Feb., 2000).
- [3] United Nations, 1997. Urban Agglomerations 1996, <http://www.undp.org/popin/wdtrends/ur/urpbab.htm> (Feb. 2001).
- [4] Shirley P. The Urban Park, In M. Cliff (ed.), Urban Design: Green Dimensions, Elsevier, Architectural Press, Oxford, 2005, 77–92.
- [5] Bruse M. Simulating human thermal comfort and resulting usage patterns of urban open spaces with a Multi-Agent System. In: Proceedings the 24th International Conference on Passive and Low Energy Architecture PLEA, Singapore, 2007, 699–706.
- [6] Taha D., Raslan R., Bergner B.S. The Egyptian Revolution from the Perspective of an Urban Planner: Demonstrations on the Streets of Alexandria, Egypt.
- [7] Raslan R., Bakr A., Ayad H. Simulation of Pedestrian Behaviour in Urban Spaces. A Case Study of "Sidi Gaber" PublicSpace, Alexandria, Egypt. In: Schrenk M., Popovich V.V., Zeile P. (eds.) Proceedings REAL CORP 2011, Essen, 2011. 863–872.
- [8] <http://www.aawsat.com/default.asp>
- [9] <http://www.bonah.org/news>
- [10] McNeill D. Globalization and the ethics of architectural design. City 2006;10(01):49–58.
- [11] Campbell K. Rethinking Open Space, Open space Provision and Management: A Way Forward. Report presented by Scottish Executive Central Research Unit, Edinburgh, 2001.
- [12] Gehl Architects. Zurich Public spaces. Quality & use analyses for 18 selected public streets, squares and parks. Report presented to Stadt Zurich and delegation fur wirtschaft und offentlihen raum des stadtrates. March-September, 2004.
- [13] National Neighborhood Coalition (2005). Neighborhoods, Regions and Smart Growth Toolkit: The Smart Growth, Better Neighborhoods Action Guide, National Neighborhood Coalition, WashingtonDC. Online. www.neighborhoodcoalition.org, Accessed February 2008.
- [14] Al-Hagla K. Towards a sustainable neighborhood: the role of open spaces. International Journal of Architectural Research 2008;2(2):162–77.

¹ research.ncl.ac.uk/forum/v5i1/azaz.pdf

² Shouk, Y. H. a. F. A. (2000) Human impacts on Alexandria's marine environment. Paris, © UNESCO, <http://www.unesco.org/csi/pub/source/alex8.htm>, (Feb., 2000).

³ United Nations, (1997). Urban Agglomerations 1996, <http://www.undp.org/popin/wdtrends/ur/urpbab.htm> (Feb., 2001).

⁴ Shirley, P. (2005). The Urban Park, In M. Cliff (ed.), Urban Design: Green Dimensions, Elsevier, Architectural Press, Oxford, UK, pp. 77–92.

⁵ BRUSE, M.: Simulating human thermal comfort and resulting usage patterns of urban open spaces with a Multi-Agent System. Proceedings the 24th International Conference on Passive and Low Energy Architecture PLEA, pp. 699–706. Singapore, 2007.

- ⁶ RASLAN, R., BAKR, A., & AYAD, H.: Simulation of Pedestrian Behaviour in Urban Spaces. A Case Study of "Sidi Gaber" PublicSpace, Alexandria, Egypt. In: Schrenk M.; Popovich, V.V.; Zeile, P. (Eds.): Proceedings REAL CORP 2011, pp. 863–872. Essen, 2011.
- ⁷ <http://www.aawsat.com/default.asp>
- ⁸ <http://www.bonah.org/news>
- ⁹ McNeill, D. (2006). Globalization and the ethics of architectural design. *City*, 10(01), 49–58.
- ¹⁰ Campbell, K. (2001). Rethinking Open Space, Open space Provision and Management: A Way Forward, Report presented by Scottish Executive Central Research Unit, Edinburgh, Scotland, UK.
- ¹¹ Gehl Architects. (2004). Zurich Public spaces. Quality & use analyses for 18 selected public streets, squares and parks. Report presented to Stadt Zurich and delegation für wirtschaft und öffentlichen raum des stadtrates. March-September, 2004.
- ¹² National Neighborhood Coalition (2005). Neighborhoods, Regions and Smart Growth Toolkit: The Smart Growth, Better Neighborhoods Action Guide, National Neighborhood Coalition, Washington DC. Online. www.neighborhoodcoalition.org, Accessed February 2008.
- ¹³ Al-Hagla, K. (2008). Towards a sustainable neighborhood: the role of open spaces. *International Journal of Architectural Research*, 2(2), 162–77.

Abstract

Nowadays city of Alexandria has a very wide range of urban development projects, some of them has a major influence to the physical being of the city meanwhile others just have a small interpretation to its characteristics. The rapid growth of Alexandria city in the nineteenth century led to calls for parks to be provided for the health of all categories in the society. This could be seen as an early precedent to highlight the role of open spaces in supporting what we now call sustainable development.

This paper proposes an urban development project which make a replacement of an urban crawl in Alexandria city into unique open space through presenting a comprehensive approach for assessing this suggested project to create a walkability area based on a combination of its conceptual and applicable aspects. Discussion of the sustainability modules to this new urban development project in Alexandria will be accomplished, by the aim of investigating its ability to stand against the future challenges.

It is concluded that a significant attribute of urban design achieves continuity of the urban fabric and streets, because this facilitates flows. Wherever movements occur, there is vitality and flow creates eyes on the street producing spontaneous surveillance. Also, Comparison of contextual and neighbourhood before and after the project revealed the positive impact of the suggested project either on the built (physical) environment's or health and social well-being.

Streszczenie

Obecnie w Aleksandrii realizuje się wiele projektów urbanistycznych, z których część ma ogromny wpływ na strukturę miasta, zaś inne są jedynie niewielką interpretacją jego cech charakterystycznych. W wyniku gwałtownego rozwoju Aleksandrii w wieku XIX ważnym elementem urbanistycznym stały się tereny rekreacyjne, które miały zapewnić możliwość prowadzenia zdrowego trybu życia przedstawicielom wszystkich warstw społecznych. Można to postrzegać jako jeden z pierwszych precedensów podkreślających rolę otwartych przestrzeni w utrzymywaniu zrównoważonego rozwoju miasta.

Niniejszy artykuł przedstawia projekt urbanistyczny, który pozwoli zamienić zatłoczone ulice i place Aleksandrii w wyjątkowe, otwarte przestrzenie. Prezentuje on także sposób oceny przedmiotowego projektu, który oparto na połączeniu jego konceptualnych i dających się zastosować w praktyce aspektów. W artykule przybliżono także analizę zrównoważonych modułów opisywanego projektu, w celu określenia jego wydolności w obliczu przyszłych wyzwań.

W podsumowaniu stwierdzono, że znaczna część projektów urbanistycznych z sukcesem kontynuuje istniejący układ urbanistyczny, co m.in. pozytywnie wpływa na usprawnienie komunikacji. Podobnie, w wyniku porównania analizowanych terenów, przed i po projekcie, odnotowano jego pozytywny wpływ zarówno na zurbanizowane otoczenie, jak i zdrowie oraz zadowolenie mieszkańców.

Klaudia Cechini*

Wśród kamienic mieszczańskich Krakowa

Among tenement houses of Krakow

Słowa kluczowe: Kraków, kamienica mieszczańska, adaptacje

Key words: Krakow, burgher tenement house, adaptation

Zręby mieszczańskich kamienic krakowskich pochodzą przeważnie ze średniowiecza, z wieków XIV–XV. Zewnętrzna ich postać nie daje na ogół świadectwa tak odległej przeszłości. Dziś już nie ma przy krakowskim rynku ani jednej gotyckiej kamienicy zachowanej w pierwotnym stanie. W zewnętrznym wyglądzie fasad domów rynkowych dominują style późniejsze: renesans, barok, rokoko, klasycyzm oraz dziewiętnastowieczny eklektyzm.

Postać i charakter zabudowy mieszkalnej Krakowa uległy zasadniczym przemianom szczególnie w ciągu XIX wieku. Wówczas to dawne kamienice i domy, pałace uległy masowo modernizacji, różnym zniekształceniom i przebudowom. Ofiarą padły wtedy liczne portale, attyki, szczegóły dawnej kamieniarki artystycznej. Burzono wówczas zabytkowe sklepienia, przebijając wielkie okna wystawowe partnerów, rozbierano stropy drewniane, a we wnętrzach reprezentacyjne sienie i komnaty dzielono na ciasne pomieszczenia.

Dawne kamienice zasługują na zainteresowanie badaczy przeszłości – mimo zniekształceń i przeróbek są nadal bardzo cenne.

Tylko pozornie nie przetrwał ślad gotyckiego budownictwa – w rzeczywistości większość piwnic posiada gotyckie mury, sklepienia, portale, profilowane obramienia otworów. Często i wyższe kondygnacje zachowały gotycką kamieniarkę.

Charakterystyczną cechą dawnych kamienic krakowskich był układ wnętrza i rozkład przestrzeni mieszkalnej głównego budynku. Występowały zazwyczaj układy trzytraktowe z wewnętrzną klatką schodową w połowie głębokości domu. Poprzedzały je starsze układy dwutraktowe, ze schodami niewydzielonymi w sieni

The beginnings of Krakow tenement houses mostly date back to the medieval period, the 14th–15th century. Their outer shapes do not generally bear evidence of such a distant past. Today there is not even one Gothic tenement house that has been preserved in its original condition around the main square in Krakow. Later styles, such as: Renaissance, Baroque, Rococo, classicism and the 19th-century eclecticism are predominant among outer facades of the houses surrounding the market square.

The form and character of housing in Krakow changed radically, especially during the 19th century. It was then that old tenement houses and palaces were modernised, distorted or converted. Numerous portals, attics, and old artistic stonework details also fell victim to this practice. Historic vaults were demolished then to make room for huge display windows on the ground floor, wooden ceilings were dismantled and inside the formal entrance halls and chambers were divided into cramped rooms.

Old tenement houses deserve the interest of specialists researching the past – despite distortions and alterations they are still very valuable.

The disappearance of all traces of Gothic buildings is merely illusory – in reality the majority of cellars boast Gothic walls, vaults, portals, profiled framework of all openings. Frequently Gothic stonework can even be found on upper floors.

A characteristic feature of old tenement houses in Krakow was the interior layout and the arrangement of living space within the main building. There were usually three-section layouts with an internal staircase half-way into the house. They were preceded by older two-section layouts, with staircases not separated from the front entrance hall. In medieval tenement houses the most stately room was

* mgr inż. arch.

frontowej. W kamienicach średniowiecznych najbardziej reprezentacyjnym pomieszczeniem była sień pierwszego piętra łącząca się ze schodami (niestety już od XIV wieku obudowywano je ściankami w związku z wprowadzaniem trzeciego traktu) oraz izba „na zadzi” w przyziemiu.

Front posiadał zazwyczaj 3 okna niesymetrycznie rozmieszczone, budynek miał od frontu dwuosiową sień, obok której umieszczano wąską, jednoosiową izbę sklepioną. W sieni rozpoczynały się biegi schodów, a w połowie głębokości domu rozpoczynał się wąski korytarz, tzw. „przechód”, prowadzący na podwórze. Od strony podwórka lokowano zazwyczaj obszerną, reprezentacyjną izbę zwaną „od zadzi”. Sienie były przestronne, jasno oświetlone, przekryte stropami lub ozdobnymi sklepieniami, schody doświetlone latarniami wznoszącymi się ponad dachami w postaci murowanych czworobocznych wystaw. W XIX wieku latarnie masowo zlikwidowano w związku z przeróbką dachów lub nadbudową wyższych pięter.

Właściwy dom mieszkalny budowano od ulicy, za nim znajdowało się podwórze, a w głębi wznoszono oficynę i pomieszczenia gospodarcze.

Kamienice gotyckie w Krakowie posiadały ceglane fasady, kamienne portale i obramienia, strome dachy kryte zazwyczaj gontem. Charakterystyczne były wąskie fasady frontowe domów stawianych na wąskich a głębokich parcelach.

Wytyczenie w ogólnej postaci urbanistycznej miasta, czyli ustalenie rozmiarów rynku, biegów i szerokości ulic oraz obwodu warowni nastąpiło w poł. XIII wieku. Przywilej lokacyjny Bolesława Wstydlwego z 1257 nadał powstającemu miastu nowoczesne podstawy prawne i ekonomiczne. Ustalono wówczas obszary przeznaczone na zabudowę mieszkaniową wraz z zasadami ich podziału. Działki otrzymały ustalone z góry rozmiary: 36 łokci szerokości i 72 długości, czyli $21,1 \times 42,2$ metra (łokiec = 0,586 m). Dzielono je często wzdłuż na połowy lub ćwiartki. Układ i rozmiar parcel zwanych dworzyszczami oraz ich podział na kolejne części spowodował charakterystyczną wąskość posesji w śródmieściu Krakowa – zdarzało się, że front kamieniczny był 8 i 10 razy węższy od długości całej posesji.

Krakowski dom mieszczkański opisał znawca miasta, historyk sztuki Franciszek Klein (1882–1961): „dom o dwu lub trzech oknach frontu miał podział czyli plan bardzo prosty. Połowę szerokości parteru lub często więcej jak połowę, zajmowała sień wjezdna, ozdobiona zwykle na zewnątrz kamiennym portalem, zamykana potężną, mocną bramą, nabijaną nieraz wielkimi kolcami z żelaza. Sień taka, głęboka i sklepiona, oprócz światła wpadającego przez zakratowaną lunetę portalu, oświetlona była zwykle przez okno obok bramy, opatrzone kratą żelazną kratą. Naprzeciw tego okna, w połowie sieni, zaczynały się schody. Oparte o ścianę muru, biegły wzdłuż sieni, załamując się dalej w górę sklepienia i krętą linią prowadziły na wyższe piętra”¹. Przykłady dobrze zachowanych wnętrz parterów domów znajdują się przy ul. Sławkowskiej 4² (ryc. 1), placu Mariackim 3 (kamienica Hipolitów)³ oraz w Prałatówce (pl. Mariacki 4).

the entrance hall on the first floor connected to the staircase (unfortunately, already in the 14th century walls were built around the latter because of the introduction of the third section) and the “na zadzi” room in the basement.

The front usually had 3 asymmetrically spaced windows; at the front the building had a two-axis entrance hall next to which a narrow, one-axis vaulted room was located. In the entrance hall flights of stairs started and half-way the depth of the house a narrow corridor began, so called “passageway”, leading to the courtyard. The spacious, formal room called “od zadzi” (at the back) was usually situated in the backyard. Entrance halls were spacious, well lit, covered with ceilings or decorative vaults, staircases were additionally lit with lanterns erected above the roofs in the form of masonry four-sided protrusions. In the 19th century, roof lanterns were generally removed as a result of roof alterations or adding upper storeys.

The proper house was built along the street; behind it there was a courtyard, and further back an annexe and utility buildings were erected.

Gothic tenement houses in Krakow had brick facades, stone portals and frames, and steep usually shingled roofs. Narrow front facades were characteristic for houses built on narrow and deep settlement plots.

Measuring out the overall urban layout of the town i.e. determining the size of the main square, the direction and width of streets, as well as the fortress perimeter took place in the mid-13th century. The foundation charter granted by Bolesław Wstydlwy (the Chaste) in 1257 gave the newly established town modern legal and economic foundations. Areas earmarked for housing development with regulations concerning their division were determined then. Plots were given a pre-determined size i.e. they were to be 36 ells wide and 72 ells long – that is 21.1×42.2 metres (ell = 0.586 m). They were frequently divided along into halves or quarters. The layout and size of parcels of land called ‘dworzyszcz’ and their division into smaller parts resulted in the characteristic narrowness of properties in the Krakow downtown – it happened that the tenement front was 8 and 10 times narrower than the length of the plot.

The Krakow burgher house was so described by an expert on the town, an art historian, Franciszek Klein (1882–1961): “a house with two or three front windows had a very simple division or plan. Half the width of the ground floor, or even more than half, was occupied by the entrance hall, usually decorated with a stone portal outside, and closed with a strong gate often studded with huge iron spikes. Such an entrance hall, deep and vaulted, besides the light coming through a barred lunette of the portal, was usually lit by the window next to the gate, fitted with iron grating. Opposite the window, half-way into the hall, the staircase started. Resting against the wall, it ran along the entrance hall, bending at the top of the vault and winding up to the upper floors”¹. Examples of well-preserved ground-floor interiors can be seen at 4 Sławkowska St.² (fig. 1), 3 Mariacki Square (the Hipolit house)³ and in the Prelate house (4 Mariacki Square).

The type of a narrow-fronted house on a half-curial plot is represented by the tenement house at 28 Rynek Gł.

Typ domu wąskofrontowego na działce półkuryjnej reprezentuje kamienica w Rynku nr 28 zwana Pod Jagnięciem oraz przy Szpitalnej 8 (ryc. 7). Budynek przy Szpitalnej (mniej przekształcony niż w Rynku) jest podpiwniczony, pierwotnie dwukondygnacyjny, z układem wnętrza dwutraktowym, z fasadą ceglana posiadającą okazałe, dwudzielne okna z obramieniami ciosowymi i portalem profilowanym. Obszerną frontową sień doświetlają 3 okna powiązane z wewnętrznymi kamiennymi siedziskami. Izbę tylną oraz sień przykrywają stropy belkowe. Przechód sklepiony jest kolebkowo, prowadzi na podwórze i do oficyn tylnych.

Portal średniowiecznego domu mieszczańskiego prowadził do sieni, która była wielofunkcyjna. Sień służyła, prawdopodobnie, za magazyn, warsztat, wozownię, czasem nawet miejsce handlu. Ewolucja programu funkcjonalnego niektórych domów, zwłaszcza zamożniejszych, spowodowała, że sienie zaczęły pełnić rolę reprezentacyjną. Nadawały się do tego obszerniejsze od innych szerokie sienie narożnych domów rynkowych, m.in. pod numerami 6, 20, 27, 35. Tak ustalił się model użytkowania wnętrz, które w tej funkcji, a z reguły i odpowiadającej jej postaci, przetrwały setki lat. Z czasem model ten przejmowali przedstawiciele rycerstwa i szlachty, a także duchowieństwa. Jeszcze dziś możemy zobaczyć nieprzekształcone średniowieczne struktury podziemi czy sieni parteru w pałacu Pod Baranami (Rynek Gł. 27, ryc. 3) czy podobnego w układzie domu w narożniku ulicy Brackiej i Rynku (nr 20, ryc. 4). W podobny sposób starali się urządzać wnętrza właściciele węższych domów rynkowych – np. pod numerami 22⁴ oraz 26⁵ oraz 46 (ryc. 8). Fakt, iż budowle te pozostawały w rękach najzamożniejszych mieszczan, a z czasem stawały się własnością magnatów⁶, powodował, że sienie trwały bez zmian, gdyż pełniły wciąż tę samą funkcję. Splendoru dodawały wnętrzom sklepienia. Wykwintne w formie sklepienie, pochodzące jeszcze z pierwszej połowy XVI w. (jego budowę należy być może wiązać z ówczesnym właścicielem – Justem Decjuszem)⁷ nakrywa sień pałacu Pod Baranami (ryc. 3). Pozostałe pochodzą z późniejszych okresów, głównie baroku, mają charakterystyczny eliptyczny lub zbliżony przekrój, zdobione są typowymi dla epoki płaskimi, listwowymi sztukateriami⁸. Wystrój takie znajdujemy w pałacach przy Rynku Gł. 20 (ryc. 4), a także 26.

Kamienica w Rynku nr 17 to słynna Kamienica Hetmańska w starszych źródłach zwana starą Mennicą. Reprezentuje typ pałacu miejskiego.

Wzniesiona w końcu XIV wieku miała układ szeroko-frontowy, na działce pełnokuryjnej, rzadko spotykany w Krakowie. Budynek był podpiwniczony, z przedprożami. W przyziemiu sień kryta była pierwotnie belkowym stropem, prowadziła do reprezentacyjnych sal z pięknymi gotyckimi sklepieniami trójpodporowymi dekorowanymi zwornikami figuralnymi. We wnętrzach kamienicy zachowało się wiele gotyckich portali, np. piwnicach odkryto 11 portali ostrołukowych lub półkolistych, w przyziemiu kilka.

(Main Square), called Pod Jagnięciem (Under the Lamb) and at 8 Szpitalna St. (fig. 7). The building in Szpitalna St. (less transformed than the one in the Main Square) has a cellar, originally had two storeys and a two-section interior layout, with a brick facade boasting impressive, double windows with stone block frames and a profiled portal. The vast front entrance hall is lit by 3 windows fitted with interior stone seats. The back room and the hall are covered with beamed ceilings. The barrel-vaulted passage leads to the courtyard and back annexes.

A portal of the medieval burgher house opened into the entrance hall which had many functions. The entrance hall might have served as a storage room, a workshop, a carriage house, sometimes even a trading venue. Evolution of the functional programme of some houses, especially the more affluent, resulted in the entrance halls serving a formal function. More spacious than others, wide entrance halls of the corner houses in the main market, e.g. at numbers 6, 20, 27, 35, were particularly well suited to this purpose. And so they established a model for using the interiors which served that function and survived hundreds of years generally in a corresponding form. With time, the model was copied by representatives of the knighthood and the nobility, as well as the clergy. Even today we can see unchanged medieval structures underground or in the entrance hall on the ground floor of the Pod Baranami (Under the Rams) palace (27 Rynek Gł., fig. 3), or a house with a similar layout on the corner of Bracka Street and Rynek (no 20, fig. 4). Owners of narrower market houses – e.g. at number 22⁴, 26⁵ and 46 (fig. 8) tried to organise their interiors in a similar way. The fact that those buildings were kept in the hands of the most affluent burghers, and in time became the property of magnates⁶, was responsible for the entrance halls remaining unaltered since they still fulfilled the same function. Vaults added splendour to the interiors. A vault, refined in its form, dating back to the first half of the 16th century (its construction may be associated with the then owner – Just Decjusz)⁷ covers the entrance hall of the Pod Baranami palace (fig. 3). The other date back to later periods, mainly Baroque, have a characteristic elliptical or similar cross section, and are decorated with flat stucco strips typical for the epoch⁸. Such interior decoration can be found in palaces at 20 and 26 Rynek Gł. (fig. 4).

The tenement at 17 Rynek is the famous Hetman house, also called the Mint in older sources. It represents the city palace type.

Erected at the end of the 14th century, it had a wide front on a full-curial plot, rarely found in Krakow. The building had a cellar, with perrons. On the ground floor, the entrance hall originally covered with a wood-beamed ceiling led to formal chambers with beautiful Gothic tripartite vaults decorated with figural keystones. Many Gothic portals have been preserved in the tenement house interiors e.g. 11 pointed-arch or semi-circular portals have been discovered in the cellars, and several on the ground floor.

Outside the Main Market it is worth noticing probably the most elaborate decoration in the Czartoryski family palace (currently a part of a larger residence) at 15 św. Jana St.⁹ Another example is at least equally rich decoration in

Poza Rynkiem godna wskazania jest, najbardziej może wśród nich bogata, dekoracja w pałacu Czartoryskich (obecnie część większej rezydencji) przy ul. św. Jana 15⁹. Dołącza do niej równie zdobna dekoracja w sieni pałacu Wielopolskich (ryc. 5), przy placu Wszystkich Świętych 3–4. Ostatnia z wymienionych sieni ma genezę odrębną, jest częścią wolnostojącej rezydencji magnackiej¹⁰, nietypowej dla mieszczańskiego Krakowa. Wszystkie wspomniane realizacje wczesnobarokowe zachowały się do dziś w zasadzie bez istotniejszych zmian (z wyjątkiem domu przy Rynku Gł. pod nr 22), co jest skutkiem niezmienności funkcji budowli. Także i dziś budynki te mają charakter rezydencjonalny albo też służą zbliżonym celom (w domach nr 20, 27 przy Rynku Gł. i przy ul. św. Jana pod nr 15 oraz przy pl. Wszystkich Świętych 3–4, obecny Urząd Miejski). W chwili gdy sienie aranżowano, służyły celom reprezentacyjno-

the entrance hall to the Wielopolski palace (fig. 5), at 3–4 Wszystkich Świętych Square. The last among the mentioned entrance halls is of a different provenance, and is a part of a detached magnate residence¹⁰, not typical for burgher Krakow. All the aforementioned early-Baroque realisations have preserved until today practically without significant alterations (except the house at 22 Rynek Gł.), which resulted from the unchanging function of the buildings. Also nowadays the buildings are of residential character, or serve similar purposes (Municipal Office resides currently in houses at no 20, 27 Rynek Gł., at no 15 św. Jana Street, and at 3–4 Wszystkich Świętych Square). When entrance halls were arranged, they served the formal and reception purposes. Grand houses were models for those of the less wealthy classes. Therefore we can find imitations e.g. in the house at 4 Sławkowska St. where the vault in a small entrance house resembles one from

Ryc. 1. Kraków, sieni kamienicy, ul. Sławkowska 4
Fig. 1. Krakow, tenement entrance hall, 4 Sławkowska St.

Ryc. 3. Rynek Gł. 27, sieni pałacu Pod Baranami
Fig. 3. 27 Rynek Gł., entrance hall of the Pod Baranami palace

Ryc. 2. Rynek Gł. 7, sieni kamienicy
Fig. 2. 7 Rynek Gł., tenement entrance hall

Ryc. 4. Rynek Gł. 20, sieni pałacu Zbaraskich
Fig. 4. 20 Rynek Gł., entrance hall of the Zbaraski palace

-receptyjnym. Domy wielkopańskie były wzorem dla siedzib warstw uboższych. Znajdujemy więc naśladownictwa np. w domu przy ulicy Sławkowskiej 4, gdzie sklepienie niedużej sieni jest jak z magnackiego pałacu (1640)¹¹. Realizację podobną, a nawet nieco okazalszą, widzimy w siedzibie duchowieństwa – Prałatówce, przy placu Mariackim 4 (1618–1625)¹². Szczególna była siedziba kupieckiego rodu Montelupich (Rynek Gł. 7, ryc. 2, 9), urządzona w trzeciej ćwierci XVI w. Dziś jej sień należy do najpiękniejszych zakątków miasta – dzięki barokowym portalom, płaskorzeźbom (św. Floriana).

Aranżacje sieni okazalszych wewnątrz domów Polski północnej – Gdańska, Elbląga, Torunia były jeszcze bogatsze od krakowskich. Szczególnie zauważalne było to w Gdańsku – mieście, które wysunęło się na czoło metropolii Rzeczypospolitej w zakresie nowego standardu urządzania wewnątrz¹³. Paradna sień ze schodami stała się niezbędną i najważniejszą częścią domu patrycjusza gdańskiego. Najbardziej efektownym przykładem jest niezwykle bogata w dekoracje sień Lwiego Zamku, kamienicy wzniesionej w roku 1569 przy ulicy Długiej¹⁴. Okazałe wnętrza wypełniały kosztowne meble, marmurowe posadzki. Na ścianach sieni Lwiego Zamku i podobnych wewnątrz w innych rezydencjach wisiały obrazy, drogocenne tkaniny. Sienie północne stały się salonami, krakowskie wnętrza, nawet wielkopańskie, pozostały skromniejsze.

Sienie domów kanoniczych przy ulicy Kanoniczej pełniły tu tę samą funkcję, co analogiczne wnętrza w pałacach śródmieścia i tak samo jak one, przetrwały do dzisiaj (lub w czasie ostatnich prac konserwatorskich zostały odtworzone). Od początku XVI w. urządzenie paradnych sieni stało się w nich standardem. Wśród szczególnie efektownych należy wskazać sienie w szesnastowiecznych rezydencjach biskupów Erazma Ciołka (Kanonicza 17, ryc. 6) i Samuela Maciejowskiego (Kanonicza 1) oraz w domu Dziekańskim (nr 21, autorstwa prawdopodobnie Santi Gucciego)¹⁵.

W wieku XVIII kontynuowano tradycję sieni paradnych. Łączono je z monumentalnymi schodami, jak w pałacu Spiskim (Rynek Gł. 34), urządzonym po 1732 r.¹⁶, w pałacu przy ulicy Brackiej 12, zbudowanym w latach 1743–1765 dla wojewody Stefana Jordana (Franciszek Placidi)¹⁷ czy kamienicy Margrabskiej (Rynek Gł. 47) przekształconej dla Wielopolskich-Myszkowskich.

W domach aż do schyłku nowożytności nie wolno było prowadzić handlu, temu celowi służyła specjalna zabudowa rynkowa¹⁸. Dopiero od połowy XVIII w. można było sprzedawać z lad urządzonych w oknach pomieszczeń parteru¹⁹. Zmiany gospodarcze i kulturowe u schyłku stulecia, w tym zarzucenie prawa magdeburckiego, stały u podstaw istotnych zmian w zasadach handlu lokalnego, co z kolei znacząco odbiło się na funkcjonowaniu i kształcie sieni. Presja na urządzenie sklepów w budynkach mieszkalnych, doprowadziła do sytuacji, w której każda możliwa przestrzeń na parterze była adaptowana na potrzeby handlowe. W połowie XIX w. pomieszczenia handlowe w kamienicach,

a magnate palace (1640)¹¹. A similar realisation, or even more magnificent, can be seen in the seat of the clergy – the Prelate house at 4 Mariacki Sq. (1618–1625)¹². The seat of the merchant family of the Montelupi (7 Rynek Gł., fig. 2, 9), furnished during the third quarter of the 16th c. was an outstanding place. Today its entrance hall belongs to the most beautiful corners of the city – thanks to its Baroque portals and reliefs (St. Florian).

Decors in entrance hall interiors of more impressive houses in northern Poland – in Gdańsk, Elbląg or Torun, were even more sumptuous than those in Krakow. It was particularly noticeable in Gdańsk – the city which led the way among Polish metropolises as far as the new standard of interior decoration was concerned¹³. A formal entrance hall with a staircase became an indispensable and crucial element in the house of a Gdańsk patrician. The most stunning example is the extremely lavishly decorated entrance hall to the Lwi Zamek (Lion Castle), a tenement house erected in 1569 in Długa St.¹⁴ The spacious interior was filled with costly furniture and marble floors. The walls of the Lwi Zamek's entrance hall, and similar interiors in other residences, were hung with paintings and valuable fabrics. In the north entrance halls became salons, while Krakow interiors – even the lordly ones – remained relatively modest.

Entrance halls of canons' houses in Kanonicza Street served the same function as analogical interiors in the downtown palaces, and like the latter have survived until today (or have been recreated during the recent conservation work). Since the beginning of the 16th c. formal entrance halls became a standard. Particularly impressive were entrance halls in the 16th-century residences of bishops: Erazm Ciołek (17 Kanonicza St., fig. 6) and Samuel Maciejowski (1 Kanonicza St.), and in the Dean's house (no 21, probably designed by Santi Gucci)¹⁵.

In the 18th century the tradition of stately entrance halls was continued. They were combined with monumental staircases, like in the Spiski palace (34 Rynek Gł.) furnished after 1732¹⁶; in the palace at 12 Bracka Street, built in the years 1743–1765 for the Voivode Stefan Jordan (Franciszek Placidi)¹⁷, or the Margrabski tenement house (47 Rynek Gł.) transformed for the Wielopolski–Myszkowski family.

Till the end of the modernity, commercial activity could not be conducted in the house, as special market buildings were intended to serve that purpose¹⁸. It was only since the mid-18th century that goods could be sold from counters arranged in windows of the ground-floor rooms¹⁹. Economic and cultural changes towards the end of the century, including abandoning the Magdeburg rights, gave rise to significant transformations in the principles of local trade, which in turn had a considerable impact on the function and shape of the entrance hall. The pressure to set up shops in dwelling houses led to the situation in which every available space on the ground floor was adapted to serve commercial demands. In the mid-19th century, commercial rooms in tenement houses, especially those by the Market Square, occupied almost entire ground floors and storehouses were moved to the upper floor²⁰. Simultaneously, service workshops began

Ryc. 5. Pl. Wszystkich Świętych 3–4, sień pałacu Wielopolskich
 Fig. 5. 3–4 Wszystkich Świętych Sq., entrance hall of the Wielopolski palace

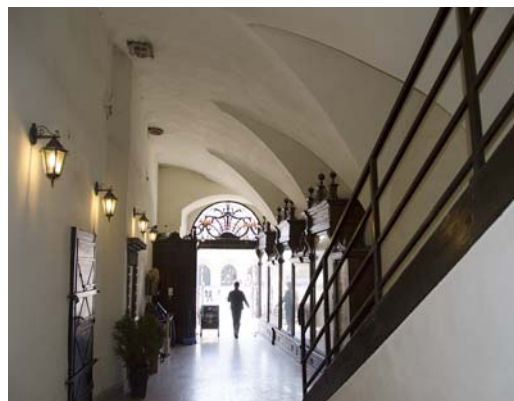
Ryc. 6. Sień pałacu biskupa Erazma Ciołka, Kanonicza 17
 Fig. 6. Entrance hall of the Bishop Erazm Ciołek's palace, 17 Kanonicza St.

Ryc. 7. ul. Szpitalna 8
 Fig. 7. 8 Szpitalna St.

Ryc. 8. Rynek Gł. 46, sień kamienicy, obecnie adap. sklep „Czekolada”
 Fig. 8. 46 Rynek Gł., tenement entrance hall, currently adapted shop “Czekolada”

Ryc. 9. Rynek Gł. 7, sień kamienicy
 Fig. 9. 7 Rynek Gł., tenement entrance hall

zwłaszcza rynkowych, zajmowały partery już niemal w całości, składy towarów zaczęto przenosić na piętro²⁰. Równolegle w parterowej części oficyn zaczęły rozwijać się zakłady usługowe, co spowodowało udostępnianie sieni i podworców. Dotychczasowa, szeroka sień zaczęła stawać się niepraktyczna i stanowiła istotną przeszkodę w nowej aranżacji wnętrza parteru. Początkowo zaczęto wydzielać w niej niewielki kram, będący przedłużeniem pierwotnego sklepu, zajmującego węższe pomieszczenie kondygnacji. Adaptacje tego typu, zapoczątkowane u schyłku XVIII w., trwały przez cały wiek XIX i XX. A i dziś nie są rzadkie. Prowadzono je głównie w domach przy Rynku Głównym oraz głównych ulicach handlowych – Grodzkiej, Floriańskiej, Szewskiej. Zdarzało się, że na potrzeby handlu anektowano całe sienie, co pociągało za sobą modyfikację komunikacji, jak stało się m.in. w domu przy Rynku Gł. 22. Tutaj nowe schody zajęły część sieni, a zasadnicza jej część stała się sklepem (realizacja z lat 1908–1909²¹ według projektu Zygmunta Hendla). Podobną sytuację można wskazać w sieni domu przy Rynku Gł. 7 (ryc. 9).

Sienie przez adaptacje straciły oryginalne znaczenie i kształt. Dawniej swoją wystawnością podkreślały splendor mieszczańskiej siedziby. Przykładem niekorzystnej zmiany jest sień w kamienicy przy Sławkowskiej 4, do której wstawiono nieforemny kramik²², ujmujący urody pięknemu wnętrzu.

Część sieni ocalała w oryginalnym kształcie. Przetrwwały w postaci nadanej im w wiekach XVII i XVIII, niektóre nawet w wieku XVI. Są to wnętrza związane z reguły z tymi z pałaców magnackich i patrycjuszowskich, które rezydencjonalną funkcję zachowały do dzisiaj. To z nielicznymi wyjątkami pomieszczenia ogólnodostępne. Wystarczy wejść do kilku z nich – choćby we wymienionych już wyżej pałacach Wielopolskich przy pl. Wszystkich Świętych 3–4, Zbaraskich przy Rynku Gł. 20, Czartoryskich przy ul. św. Jana 15 czy Prałatówce przy ul. Mikołajskiej 4, albo w którymś z domów kanoniczych (np. przy ul. Kanoniczej 17) – żeby poczuć nastrój dawnych epok. Cicho tu i dostojnie, ciężkie sklepienia niosą wykwintne stiukowe dekoracje, posadzka z drewnianych klocków tłumi odgłosy, skupiając wzrok okazałe portale i schody²³.

Uroda sieni inspirowała artystów. Wybitny architekt i konserwator Franciszek Mączyński poświęcił im znaczną część wydanej w roku 1908 książki o Starym Krakowie (*Ulice, bramy, sienie*)²⁴, z własnymi szkicami, teoretyk architektury Henryk Jasieński wiele z nich odwzorował w szkicach (1934)²⁵, a graficy Leon Goetz i Franciszek Schonborn zostawili liczne rysunki, zwracające uwagę na piękno opisywanych tu wnętrz²⁶.

A taką refleksją kończy swoją książkę o kamienicy krakowskiej Henryk Jasieński: „Perspektywom głębokich sieni i apokaliptycznym wnętrzom klatek schodowych zawdzięczam najsilniejsze wrażenia, jakich w ogóle od czegokolwiek doznałem. Pewnego rodzaju spłaceniem długu wdzięczności jest więc zwrócenie uwagi na ich wartość i przyczynienie się może w ten sposób do skuteczniejszej ich ochrony”²⁷.

to develop in the ground-floor sections of the annexes, which led to making entrance halls and courtyards available. The former wide entrance hall became impractical and constituted a significant obstacle for the new arrangement of ground-floor interiors. Initially, small stalls were sectioned in it, which were extensions of original shops occupying the narrower rooms on that floor. Adaptations of that type, which started at the end of the 18th century, lasted throughout the whole 19th and 20th century, and even now are not a rarity. They were carried out mainly in houses by the Main Square and the main shopping streets – Grodzka, Floriańska and Szewska. In some cases whole entrance halls were appropriated to serve commercial purposes, which resulted in communications modification as happened e.g. in the house at 22 Rynek Gł. Here, a new staircase took up a part of the entrance hall, while its main part was converted into a shop (realisation from the years 1908–1909²¹ according to the design by Zygmunt Hendel). A similar situation can be noticed in the entrance hall of the house at 7 Rynek Gł. 7 (fig. 9).

Because of adaptation entrance halls have lost their original significance and shape. Formerly, their lavishness emphasised the splendour of a burgher's house. An example of a detrimental change is the entrance hall of the tenement house at 4 Sławkowska St., into which a shapeless stall was fitted²² only to detract from the beauty of the interior.

Some entrance halls survived in their original form. They have been preserved in the form they acquired in the 17th and 18th century, some even in the 16th century. They are usually interiors associated with those of the magnate and patrician palaces which have preserved their residential function till the present day. With few exceptions, they are rooms available to the public. It is sufficient to enter some of them – for instance in the aforementioned palaces of the Wielopolski family at 3–4 Wszystkich Świętych Sq., of the Zbaraski at 20 Rynek Gł., of the Czartoryski at 15 św. Jana St., the Prelate house at 4 Mikołajska St., or in one of the canons' houses (e.g. at 17 Kanonicza St.) – in order to feel the ambience of the past epochs. They are quiet and stately, heavy vaults carry exquisite stucco decorations, the woodblock floors muffle sounds, impressive portals and staircases attract the eye²³.

The beauty of entrance halls inspired artists. An eminent architect and conservator, Franciszek Mączyński, devoted to them a considerable part of his book about Old Krakow (*Ulice, bramy, sienie*)²⁴ with his own drawings, published in 1908; an architecture theoretician Henryk Jasieński copied many of those in sketches (1934)²⁵, and graphic artists Leon Goetz and Franciszek Schonborn left numerous sketches highlighting the beauty of the interiors described here²⁶.

Henryk Jasieński ends his book on Krakow tenement houses with the following reflection: „It is to the perspectives of deep entrance halls and apocalyptic stairwell interiors that I owe the strongest impressions I have ever experienced. Therefore, drawing attention to their value and contributing to their effective protection might be a way of paying off the debt”²⁷.

- ¹ Franciszek Klein, *Stary Kraków*, „Rocznik Krakowski”, t. 17: 1916, s. 132.
- ² Drobiazgowy opis kompozycji zostawił Zygmunt Hendel, *Wyroby ślusarskie w domu pana Jana Federowicza*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. 6: 1900, s. LXXXVI-LXXXVIII.
- ³ Wzmiankuje o niej Kazimierz Buczkowski, *Dom Hipolitów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. 22: 1929, s. 107.
- ⁴ Na początku XVI w. dom należał do Odrowążów, w pierwszej połowie XVII w. stał się własnością Wielopolskich. Zob. Waldemar Komorowski, Aldona Sudacka, *Rynek Główny w Krakowie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 289.
- ⁵ W średniowieczu rezydencja książąt mazowieckich, później własność m.in. Ossolińskich i Lubomirskich.
- ⁶ Pałac pod nr 20, należący najpierw do Jordanów i kolejno Firlejów, Zbaraskich, Wiśniowieckich, Wodzickich, Jabłonowskich i Potockich, pałac pod nr 27 – Ostrogskich, Radziwiłłów, Sanguszków, Wielopolskich, Potockich. Wg W. Komorowski, A. Sudacka, op. cit., s. 289–290, 303–305.
- ⁷ W. Komorowski, A. Sudacka, op. cit., s. 303.
- ⁸ Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Dzieje sztuki polskiej. T. 4. Sztuka polska XVII wieku. Część pierwsza, Warszawa 1980, s. 234–235.
- ⁹ Waldemar Komorowski, Kamila Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w czasach nowożytnych*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, pod red. J. Wyrozumskiego, Biblioteka Krakowska nr 150: 2007, s. 261.
- ¹⁰ Jan Ostrowski, *Architektura pałacu Wielopolskich w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. 44: 1973, s. 58–59.
- ¹¹ Adam Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978, s. 93; Jolanta Putkowska, *Zmiany programów oraz ich wpływ na rozplanowanie kamienic patrycjuszowskich w XVI i XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 30: 1985, z. 4, s. 188.
- ¹² Stanisław Tomkowicz, *Prałatówka parafii N.P. Marii w Krakowie i jej architekci*, „Rocznik Krakowski”, t. 1: 1898, s. 55.
- ¹³ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów...*, s. 138–139, 142.
- ¹⁴ Jerzy Stankiewicz, „Lwi Zamek” – renesansowa kamienica gdańska, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 1: 1956, z. 3, s. 351, 354, 363.
- ¹⁵ Maria Bicz-Suknarowska, Waldemar Niewalda, Halina Rojowska, *Zabudowa rezydencjonalna (kanoniczna) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Oddział Krakowski Stowarzyszenia Historyków Sztuki 20 marca 1993 roku*, Biblioteka Krakowska nr 136: 1997, s. 191–219.
- ¹⁶ W. Komorowski, A. Sudacka, op. cit., s. 317–318.
- ¹⁷ Jan Janczykowski, *Krakowski pałac Stefana Jordana*, „Rocznik Krakowski”, t. 52: 1986, s. 61–69.
- ¹⁸ Jarosław Władawski, *Warszawski dom mieszkalny w średniowieczu*, Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo 90/1985, s. 17–18.
- ¹⁹ Adam Chmiel, *Szkice krakowskie*, Biblioteka Krakowska nr 100: 1939–1947, s. 209.
- ²⁰ Maria Estreicherówna, *Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848–1863*, Kraków 1968, s. 154–155.
- ²¹ W. Komorowski, A. Sudacka, op. cit., s. 296.
- ²² Adam Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Sławkowska, część II*, Biblioteka Krakowska nr 75: 1932, s. 27.
- ²³ Waldemar Komorowski, Anna Kulig, *Private space, public space – the hallways of houses of Krakow*, In: *Tradition and heritage in the Contemporary Image of the City: monograph. Vol. 2, Challenges and responses*, Kraków, 2014, opracowanie oparto na ww. publikacji.
- ²⁴ Franciszek Mączyński, *Ze starego Krakowa. Ulice, bramy, sienie*, Kraków 1908.
- ²⁵ Henryk Jasieński, *Dawna kamienica krakowska, jej układ i wnętrze*, Biblioteka Krakowska nr 83: 1934.
- ²⁶ Zob. Jerzy Dobrzycki, *Dawne dziedzińce i podwórza Krakowa w rysunkach Leona Getza*, Kraków 1959.
- ²⁷ H. Jasieński, op. cit., s. 88

Streszczenie

Tematem artykułu są zabytkowe kamienice krakowskie, ich wartości i cechy charakterystyczne ukształtowania. Rozważane są przemiany architektoniczne dokonane w parterach średniowiecznych kamienic, przede wszystkim w ich sieniach. Adaptacje wnętrz kamienic do funkcji handlowych, usługowych spowodowały otwarcie (upublicznienie) strefy poprzednio prywatnej, ukrytej. Zaadaptowane do nowych funkcji stanowią część tkanki miasta, barwną, urozmaiconą, tętniącą życiem. Zachowały się jeszcze, choć w niewielkim procencie, kamienice z oryginalnymi wnętrzami parterów, z sieniami o imponujących kubaturach i znakomitych walorach kompozycyjnych. Odczytamy w nich ideę dawnego domu miejskiego, jego ukształtowanie. Omówiono kilka przykładowych kamienic z sieniami: Domu Hipolitów, Kamienicy Hetmańskiej, pałaców: Lubomirskich, Wielopolskich, Spiski, Ciołka oraz domu Prałata. Naświetlenie i przypomnienie walorów architektonicznych sędziwych kamienic może przyczynić się do skuteczniejszej ochrony już nielicznych oryginalnych wnętrz.

Abstract

The article focuses on historic tenement houses in Krakow, their values and characteristic features. Architectonic transformations carried out on the ground floors of medieval tenement houses, primarily in their entrance halls, are discussed. Adaptation of tenement house interiors for commercial and service functions resulted in opening (making public) the previously private, concealed zone. Adapted to new functions they constitute a part of the urban tissue, colourful, varied and vibrant with life. A small percentage of tenements with original ground floor interiors, with entrance halls of impressive size and magnificent composition have survived. We can recognize in them the idea of a former town house, its form. Several instances of tenement houses with entrance halls have been discussed: the Hipolit family house, the Hetman house, the Lubomirski family palace, the Wielopolski family palace, the Spiski Palace, Ciołek's house and the Prelate house have been discussed. Highlighting and recalling architectonic values of old tenement houses can contribute to more effective protection of the few remaining original interiors.

Ryszard Jurkiewicz

Elektroniczne osuszanie murów. 30 lat doświadczeń w Polsce

Electronic solutions for drying out damp walls. 30 years of experience in Poland

Słowa kluczowe: elektroniczne osuszanie murów, obiekty zabytkowe, system Rondon, system Mur-tronic

Key words: electronic wall dehumidification, heritage buildings, Rondon system, Mur-tronic system

Historia

Opisywana technologia powstała w Szwajcarii, w początku lat 80., w trakcie prac badawczych nad wpływem atmosfery zawilgoconych pomieszczeń na zdrowie ludzi. Zauważono wówczas, że zastosowanie określonych fal elektromagnetycznych może być użyteczne w rozwiązaniu tego problemu. Późniejsze przeniesienie prowadzonych badań na problematykę osuszania murów było naturalną konsekwencją.

Możliwość interwencji pola elektrycznego w zawilgocony mur była już znana od wielu lat, czego wynikiem było stosowanie takich metod, jak elektroosmoza, elektroforeza etc. Zawilgocony mur to „bateria” o dających się pomierzyć parametrach elektrycznych.

Patent szwajcarski pozwolił na opracowanie aparatów emitujących fale elektromagnetyczne oddziaływające na zawilgocony mur, a zatem – technologii pozwalającej w efekcie na osuszanie murów.

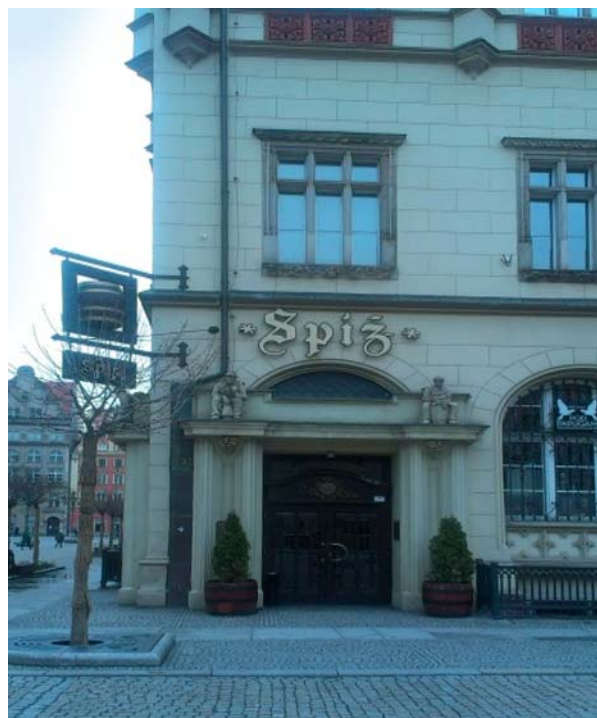
Do Polski pierwszy tego typu aparat produkcji szwajcarskiej Rondon trafił w 1988 roku i został zainstalowany w aptece „Pod Słoniem” przy ul. Grodzkiej w Krakowie. Problemem w aptece była utrzymująca się w magazynowych pomieszczeniach piwnicznych wysoka wilgotność powietrza. Efekt zmniejszenia wilgotności powietrza, która zawsze utrzymywała się powyżej 80%, uzyskano po upływie kilku tygodni, a kolejnym dowodem był osypujący się ze stropu suchy pył.

Od początku lat 90. zabezpieczono kilkadziesiąt obiektów, w których urządzenia funkcjonują do dnia dzisiejszego.

Jednym z charakterystycznych obiektów zabezpieczonych w 1992 r. jest minibrowar „Spiż”, zlokalizowany na rynku Starego Miasta we Wrocławiu.

W obiekcie tym zrezygnowano z wykonania izolacji pionowej i jedyny sposób zabezpieczenia części podziemnej budynku stanowi funkcjonujący do dzisiaj aparat Rondon.

Na przestrzeni minionych kilkudziesięciu lat systemy Rondon produkcji szwajcarskiej oraz Mur-tronic produkcji francuskiej zastosowano w kilkudziesięciu znaczących obiektach zabytkowych – w Polsce, na Ukrainie i Białorusi.

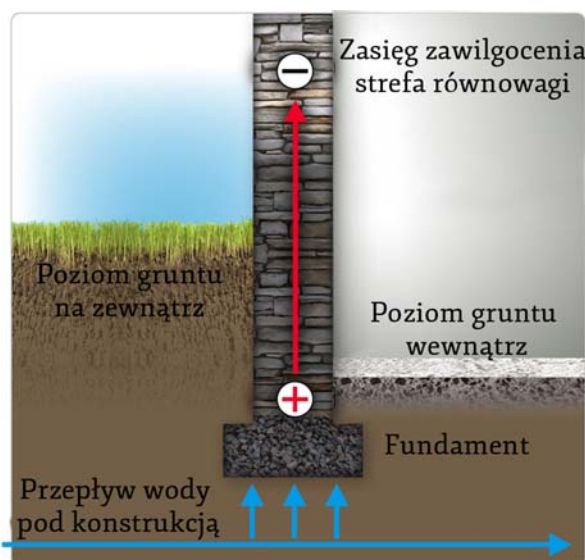
Fot.1. Minibrowar Spiż

* BTM – dr Jurkiewicz, ul. Bartosza 4/3, 00–710 Warszawa, tel. 602 134 273, mail: biuro@btmjurkiewicz.pl

Zasady działania systemu

Wyjaśnienie zasad funkcjonowania systemu wymaga zwrócenia uwagi na samo zjawisko, jakim jest podciąganie kapilarne wody murach, czyli na jego przyczyny i zjawiska towarzyszące.

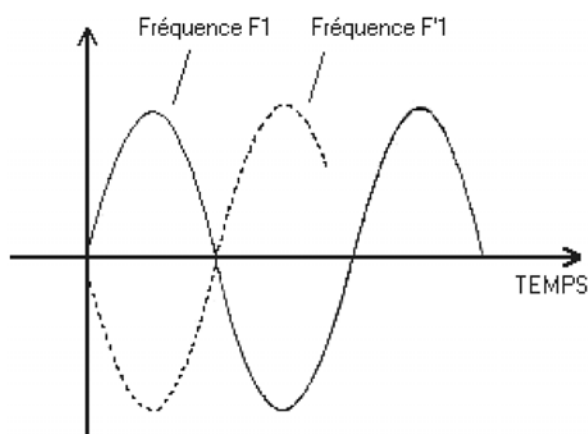
Obecność wody w strefie fundamentu w postaci zwierciadła, podziemnych źródeł czy żył wodnych, wraz w występującymi anomaliami geologicznymi, zakłóca naturalne, ziemskie pole magnetyczne i generuje powstanie pól elektromagnetycznych. Pola te w konsekwencji ładują mur elektrycznie.

Rys. 1. Zawilgocony mur naładowany elektrycznie

Pola elektromagnetyczne posiadają określoną częstotliwość.

Poprzez wygenerowanie kontrapola o częstotliwości zdefazowanej o 180° uzyskuje się neutralizację ładunków elektrycznych w murze.

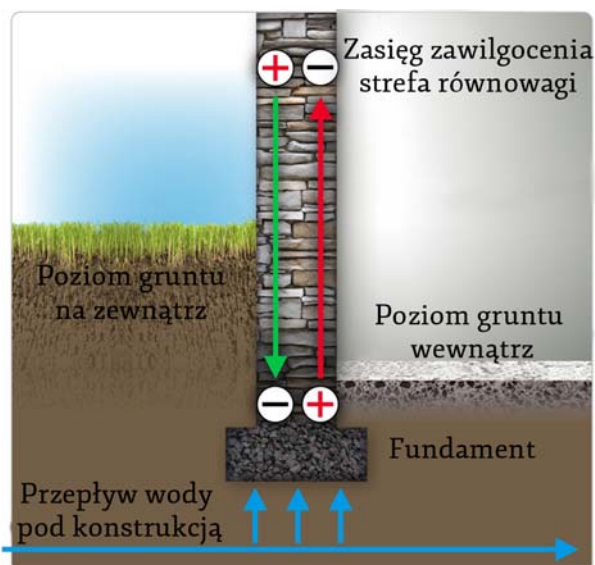

Rys. 2. Schemat pola elektromagnetycznego i nałożonej częstotliwości pola generowanego przez urządzenie
F1 – częstotliwość generowana przez zawilgocony mur
F'1 – częstotliwość generowana przez urządzenie

Zasada tej metody polega zatem na modyfikacji ładunków elektrycznych w kapilarach.

Przez oddziaływanie na te same procesy, które ładują mury elektrycznie, metodą wytworzenia pola o przeciwnej fazie doprowadzamy do neutralizacji zjawiska.

Siła elektromotoryczna, wznosząca molekuly wody w murze, zostaje zlikwidowana.

Rys. 3. Neutralizacja pola elektrycznego w zawilgoconym murze

Aparaty emitujące fale elektromagnetyczne są stosunkowo proste i łatwe w montażu. Prezentowany jako przykład na fot. 2 aparat Mur-tronic po zainstalowaniu nie wymaga żadnej obsługi, gdyż jest zasilany ziemskim polem magnetycznym, nie ma zatem potrzeby podłączania przewodów lub baterii. Kontrola systemu sprowadza się do kontroli jego skuteczności polegającej na okresowym sprawdzaniu stopnia zawilgocenia osuszanych murów.

W przypadku tego aparatu istnieje możliwość zainstalowania na przykład poprzez wmurowanie w osuszoną ścianę – fot. 3.

Dobór aparatu do danego obiektu sprowadza się do ustalenia zasięgu wynikającego z jego geometrii.

Produkowane aparaty mają zasięg od 8 do 50 m. W poszczególnych przypadkach można wprowadzać większą liczbę aparatów, różnicując ich usytuowanie. Zasadą jest instalowanie aparatu w centralnym punkcie, tak aby wykorzystać jego zasięg, ponieważ jego działanie odbywa się w przestrzeni kuli.

Fot. 2. Aparat Mur-tronic zasilany ziemskim polem magnetycznym

Fot. 3. Aparat Mur-tronic wprowadzony w głąb muru

Skuteczność technologii

Udokumentowana i, w wielu przypadkach wyjątkowa, skuteczność tej technologii jest konsekwencją opisanych zasad funkcjonowania tzn. bezpośredniego oddziaływania na przyczynę zjawiska – podciągania kapilarnego.

Wykonanie szczelnej przegrody blokującej podciąganie kapilarne innymi metodami jest w przypadku murów obiektów zabytkowych bardzo trudne, a czasami wręcz niemożliwe

Metoda elektronicznego osuszania była wielokrotnie stosowana w przypadkach, w których stanowi jedyne skuteczne rozwiązanie.

Jednym z tego przykładów jest zastosowanie tej metody **na Wawelu – w rotundzie N.M. Panny (2006 r.)**.

Po wyłożeniu płytami dziedzińca Zamku Wawelskiego zmieniły się warunki wilgotnościowe w tej partii wzgórza i wilgoć pojawiła się w kaplicy – w postaci wilgotnych plam na posadzkach.

Zainstalowany system Ransom zablokował przemieszczanie się wilgoci, a monitorowana wilgotność powietrza zmniejszyła się po upływie kilku tygodni. Uzyskane efekty zostały potwierdzone w otrzymanej rekomendacji.

Kolejnym, znaczącym przykładem skuteczności metody jest osuszenie podziemi **kościółka pw. św. Trójcy w Nieświeżu (Białoruś)**. W podziemiach mieści się nekropolia Radziwiłłów. Przed podjęciem prac w podziemiach utrzymywała się bardzo wysoka wilgotność, prowadząca do uszkodzeń zarówno trumien, jak i ścian.

W ramach prac ujęto i odprowadzono wody opadowe, a następnie wprowadzono zabezpieczenie przed wilgocią instalując system Mur-tronic, który przejął funkcję zarówno izolacji poziomej, jak i pionowej. Mury podziemia nie zostały odsłonięte, a rolą systemu jest między

Fot. 4. Osuszone podziemia nekropolii Radziwiłłów w podziemiach kościoła pw. Bożego Ciała w Nieświeżu (fot. z 2016 r.)

innymi zabezpieczenie przed podciąganiem kapilarnym niedostępnych ścian wewnętrznych podziemia.

Prace przeprowadzone zostały w 2006 r., a ostatnia wizyta kontrolna w lipcu tego roku potwierdza skuteczność funkcjonowania systemu.

Prace o zbliżonym charakterze wykonane zostały w innej nekropolii – Fredrów, mieszczącej się w **kościółce pw. Wniebowzięcia NMP w Rudkach na Ukrainie**.

W kościele tym zainstalowany został również francuski system Mur-tronic, który zabezpiecza mury partii naziemnej kościoła oraz mury podziemia.

Skuteczność funkcjonowania systemu była monitorowana, zgodnie z umową, w ciągu 2 lat, a następnie kontrolowana wyrywkowo podczas kolejnych lat.

Fot. 5. Podziemia kościoła w Rudkach w trakcie procesu osuszania – 2006 r.

Wśród bardzo wielu obiektach zabezpieczonych przed wilgocią na Ukrainie na uwagę zasługuje zastosowanie elektronicznego systemu osuszania w **Pałacu Arcybiskupim we Lwowie**. W obiekcie tym funkcjonują dwa aparaty o łącznym zasięgu ok. 100 m.

W gmachu **Biblioteki Narodowej (pałac Kraśnińskich) w Warszawie** skuteczność funkcjonowania sprawdzano w okresie 5-letnim.

Fot. 6. Pałac Arcybiskupi we Lwowie – funkcję izolacji poziomej pełni system Mur-tronic, a od strony elewacji frontowej – również izolacji pionowej

Uzyskane wyniki pomiarów w monitorowanych punktach przedstawione są w poniższej tabeli.

	14.04.2010	19.05.2011	26.02.2015
1	6,0	3,0	2,7
2A	8,2	4,3	4,6
2B	4,0	0,5	0,3
3A	12,5	10,0	6,2
3B	8,2	4,5	3,5
4B	9,5	5,8	4,3
5A	8,0	6,5	4,1
5B	3,0	3,0	1,8

W podziemiu Biblioteki zainstalowane zostały dwa aparaty Mur-tronic, które obejmują swoim zasięgiem powierzchnię o długości ok. 80 m i szerokości ok. 40 m. Emitowane fale elektromagnetyczne skutecznie blokują przemieszczanie się wilgoci spełniając jednocześnie funkcję izolacji poziomej i pionowej.

Taką samą skuteczność osiągnięto w licznych **kamienicach w Krakowie**, w których zabezpieczano pomieszczenia piwnic, bez wykonywania izolacji pionowych, od zewnątrz budynków. Uzyskane wyniki zawarte są w protokołach kontrolnych

Fot. 8. Kamienica w Krakowie – Rynek Podgórski 1

Fot. 7. Biblioteka Narodowa

Wyniki pomiarów kamienicy w Krakowie – Rynek Podgórski 1 przedstawione w tabeli uzyskano w badaniach przeprowadzonych metodą karbidową.

	23.04.2008	18.06.2009
1	7,8	2,5
2	6,4	2,5
3	5,1	1,0
4	6,8	1,5
5	3,8	1,5

Jedną z ostatnich znaczących realizacji było zabezpieczenie przed wilgocią niektórych partii budynków **Muzeum Narodowego w Warszawie**, w których zainstalowano dwa aparaty Mur-tronic o łącznym zasięgu ok. 80 m.

Fot. 9. Muzeum Narodowe w Warszawie

Chronione partie to głównie części podziemne i ściany o utrudnionym dostępie, w których zastosowanie innych technologii byłoby utrudnione. Obserwacja zabezpieczonych ścian wskazuje na skuteczność metody, a miejsca, w których od lat utrzymywało się zawilgocecie, zostały osuszone.

Technologia prawdziwie konserwatorska

Wśród sposobów zabezpieczania murów przed podciąganiem kapilarnym metoda elektronicznego osuszania jest z pewnością metodą najbardziej odpowiednią do stosowania w konserwacji obiektów zabytkowych.

Może być stosowana **bez względu na grubość i konstrukcję murów**. Jak wiemy z praktyki konser-

Fot. 10. Krużganki w Kcyni

watorskiej, stosunkowo rzadko w obiektach zabytkowych spotykamy mury jednorodnie o niewielkiej grubości. Bardzo często oprócz murów kilkuwarstwowych mamy do czynienia z murami z kamienia, w których stosowanie innych technologii jest nieefektywne ekonomicznie lub niemożliwe z technicznego punktu widzenia.

Omawiana technologia jest **bezinwazyjna i ekologiczna**, bo nie wymaga ingerencji w substancję muru. Bez wierceń czy podcinania uzyskujemy spodziewany rezultat. Ekologiczna – bez wprowadzania w zabezpieczony mur substancji chemicznych.

Kolejną i bardzo ważną zaletą tej metody jest jej **odwracalność** – możliwość odstąpienia od przyjętego rozwiązania bez żadnych konsekwencji.

Przydatność tej technologii w pracach konserwatorskich potwierdziły między innymi badania przeprowadzone w ramach pracy doktorskiej „Problemy zwalczania zawilgocenia kapilarnego malowideł ściennych w Polsce i w warunkach klimatu tropikalnego w Kambodży”. W pracy wykonanej w UMK w Toruniu przez Solidę Lima pod kierunkiem Pani Profesor Bogumiły Rouby potwierdzona została skuteczność metody elektronicznej w zabezpieczeniu fresków w krużgankach odpustowych przy kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kcyni. Obserwacje prowadzono w okresie 10 lat

Ekonomia

Elektroniczny system osuszania jest instalowany głównie w celu zabezpieczenia obiektu przed podciąganiem

kapilarnym, czemu służą również inne technologie, takie jak iniekcje, podcinanie murów etc.

Metody wymieniane jako konkurencyjne zawsze są metodami inwazyjnymi, o uwarunkowaniach, które w przypadkach obiektów zabytkowych nie zawsze mogą być spełnione.

Wykonywanie odwiertów w murach z kamienia, murach o kilkumetrowej grubości, próby wykonania przegrody iniekccyjnej w murach warstwowych – po prostu mijają się z celem.

Proponowany system elektroniczny jest technologią „odwracalną”, tzn. w przypadku ograniczonej skuteczności można ją wymienić.

Pod względem kosztów technologia ta nie ma sobie równych i z reguły jest kilkakrotnie tańsza od pozostałych.

Doświadczenia europejskie

Opisane stosowanie technologii: szwajcarskiej Rondon i francuskiej Mur-tronic odbywa się w Polsce w ścisłej współpracy z wymienionymi firmami.

Skala zastosowań na terenie Europy to kilkadziesiąt tysięcy obiektów. We Francji na przestrzeni lat przy użyciu aparatów Mur-tronic zabezpieczonych zostało ok. 15 000 obiektów.

Szczegóły zastosowań opisywane są na portalach internetowych, np. www.murtronic.com.

Technologia Mur-tronic jest objęta na terenie Francji systemem kontroli QUALICONSULT, który polega na ciągłej obserwacji losowo wybieranych obiektów i przeprowadzaniu w nich badań skuteczności procesu osuszania.

Uwagi końcowe

Osuszanie obiektów zabytkowych jest problemem skomplikowanym, ponieważ wymaga wiedzy z różnych dyscyplin, takich jak fizyka budowli, geotechnika, konserwacja etc.

Nie istnieje proste przełożenie funkcjonujących na rynku metod na wybór metody odpowiedniej do danego obiektu. Konserwator czy architekt powinien dysponować wiedzą na temat różnych dostępnych technologii.

Na przestrzeni 30 lat stosowania elektronicznego systemu osuszania często spotykamy się z opiniami

sceptycznymi, przypisującymi tej technologii znamiona „magii”.

W XXI wieku, przy dominującej roli elektroniki w każdej dziedzinie, poglądy tego rodzaju stopniowo zanikają, a technologia elektronicznego osuszania cieszy się rosnącym zainteresowaniem.

Prezentowana technologia jest udokumentowanym narzędziem, które może przynieść konserwacji znaczące korzyści – pod względem zarówno technicznym, jak i ekonomicznym.

Przedstawione w artykule materiały są udokumentowane i dostępne w firmie.

dr R. Jurkiewicz
BTM – dr Jurkiewicz
ul. Bartoszką 4/3, 00-710 Warszawa
tel. 784 959 553
e-mail: biuro@btmjurkiewicz.pl

R. Jurkiewicz, PhD
BTM – dr Jurkiewicz
4/3 Bartoszką street, 00-710 Warszawa
tel. 0048 784 959 553
e-mail: biuro@btmjurkiewicz.pl

Streszczenie

Artykuł prezentuje technologię elektronicznego osuszania murów zastosowaną w celu zabezpieczania przed wilgocią obiektów zabytkowych.

Szwajcarski system Rondon oraz francuski Mur-tronic od 30 lat chronią skutecznie cenne budowle zabytkowe w Polsce, a także na Białorusi i Ukrainie.

System elektronicznej ochrony, jako bezinwazyjny, ekologiczny i co ważne – odwracalny – nosi w sobie wszelkie znamiona szczególnej przydatności w dziedzinie konserwacji.

W artykule podano przykłady zastosowanie systemu w szeregu cennych obiektów mających różnorodne i skomplikowane przyczyny zawilgocenia.

Uzyskane efekty zilustrowano osiągniętymi wynikami potwierdzającymi skuteczność technologii.

Opisany system poza walorami technicznymi stanowi często optymalne rozwiązanie z ekonomicznego punktu widzenia.

W krajach zachodnich, na przestrzeni lat, technologia ta znalazła zastosowanie w kilkudziesięciu tysiącach obiektów zabytkowych i czas, aby stała się skutecznym narzędziem w rękach także naszych konserwatorów.

Abstract

The paper presents an electronic technology for drying out walls which can be applied to protect heritage buildings against rising damp.

The Swiss Rondon system and the French Mur-tronic system have been used successfully for over 30 years to protect heritage buildings of high historical value in Poland, Belarus and Ukraine.

The electronic system is non-invasive, environment-friendly and – importantly – it is fully reversible. Thus, it can be regarded as particularly useful in heritage conservation work.

The paper provides examples of applying the system in several heritage buildings of high historical value, which were impacted by rising damp due to various, complex reasons.

The successful application of electronic solutions has been confirmed by the results achieved. The presented system has technological advantages over other methods, it also often proves to be the optimal solution from the financial perspective.

Over the years, the technology has been used in several dozen thousand heritage buildings in the West and it is high time Polish heritage conservators make more use of this effective tool.

Barbara M. Werner

Ogrody historyczne Europy – wartości do zachowania – kultura, natura, dziedzictwo

European historical gardens – values to be conserved – culture, nature, heritage

Słowa kluczowe: Łazienki Królewskie, ogród historyczny, konserwacja

Key words: Royal Łazienki Gardens, historical garden, conservation

Zamknijmy oczy, zatkajmy uszy, wyostrzmy nasz słuch. Od najcichszego tonu, do najdzikszej wrzawy, od najprostszej nuty do najwyższej harmonii, od najgwałtowniejszego, namiętnego krzyku, do najłagodniejszych słów rozumu, to przemawia Natura, odstaniając swe istnienie, swe życie, swe pokrewieństwo...

Johann Wolfgang Goethe¹

O ogrodach historycznych winno się mówić jednym głosem poświęconym w równym stopniu wartościom kultury, jak i natury. Rozumienie tych wartości, a także zależności między nimi, jest jak wiadomo tak ważne, że nie powinny budzić żadnych wątpliwości, co w rzeczywistości jest najważniejsze w zabytkowym ogrodzie historycznym. Ogród zabytkowy posiada pełne prawa i obowiązki, jakie zapisane są treści Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. To jego wartości artystyczne, historyczne i naukowe determinują postępowanie, które nie wykluczają wszelkich działań nawet tych drastycznych, wykonywanych dla dobra i ochrony zabytku.

Bardzo ciekawym zagadnieniem w ochronie zabytkowych ogrodów jest sprawa relacji pomiędzy wartościami kultury i natury. Mogą o tym świadczyć dyskusje i rozważania prowadzone wśród specjalistów zajmujących się ogrodami historycznymi w Europie i na świecie. Istniejący od 1979 roku Międzynarodowy Komitet Ogrodów Historycznych ICOMOS IFLA, przemianowany na ISCCL, niejednokrotnie podejmował ten temat jako ważny dla należytej ochrony dziedzictwa ogrodowego. Świadczą o tym liczne, od dawna wypracowane przez międzynarodowe gremia tzw. Karty, poświęcone ochronie tak kulturalnego, jak i naturalnego dziedzictwa.

Również w krajowym wymiarze ochrona przyrody, ochrona zabytków, odwieczne pytanie „razem czy

osobno” wielokrotnie stawały się tematem seminariów i konferencji, ujawniających nierzadko praktyczne trudności pokonywania różnic i znajdowania wspólnych nadrzędnych celów.

Polska myśl intelektualna, już od początku XX wieku zmierzająca do humanistycznego rozumienia przyrody, a co za tym idzie, łączenia jej z kulturą, reprezentowana przez m.in. Mariana Raciborskiego i Jana Gwalberta Pawlikowskiego, była jakże znakomitym, nowoczesnym przykładem pojmowania otaczającego świata. Myśl ta postrzegała jego różnorodność, ale co istotne, nie wykluczała możliwości wzajemnej współpracy i zachowywania równowagi pomiędzy wartościowaniem natury i wartościowaniem kultury. Czy były to myśli na tyle prekursorskie, że przewidywały jednak konsekwencje wynikające z zagrożenia, jakim stała się dehumanizacja świata?

Czas po II wojnie światowej, rozwój techniczny, ciągłe zmiany, nie zawsze przemyślane, stworzyły nową, odmienną rzeczywistość, w której postrzeganie czy identyfikowanie się z kulturą, jej wartościowanie uległo zmianie. Stało się niemalże powszechnym, że człowiek współczesny „konsumuje” kulturę niestety w sposób powierzchowny. Odrzuca bardzo często dziedzictwo historyczne lub upraszcza je i eliminuje z najbliższego otoczenia, otaczając się gadżetami i ogólnie dostępnym kiczem. Te ostatnie pomagają mu w spełnianiu hedonistycznego życia, skierowanego na swoje wygodne „ja” pisane oczywiście dużą literą... Z kolei przyrodę traktuje często jako przypisane mu od zawsze otoczenie bardziej czy mniej uporządkowane, z którego ma prawo korzystać w sposób bezwzględny. W coraz większym napięciu i tempie nie znajdując czasu na refleksję, przyjmuje podane mu gotowe formuły i ze zdziwieniem traktując swoją starość, stara się jej nie zauważać.

* historyk sztuki, główny ogrodnik, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie

Jeśli w ten okrutny można powiedzieć obraz, oczywiście celowo przerysowany, wpisze stan relacji pomiędzy przyrodą a kulturą, może uda się odpowiedzieć na pytanie, skąd i dlaczego wzięło się pojęcie i nierzadka praktyka „zawłaszczania kultury przez naturę” – czy jego źródłem stało się „odhumanizowane” pojmowanie przyrody? Czy zaistniały inne przesłanki, a może niedostateczne rozumienie wartości, czy pomijanie wartości z innych nie do końca rozumianych względów spowodowało taki stan rzeczy. Ilustracją problemu niech będą ogrody historyczne, które towarzysząc człowiekowi są jakże istotną częścią krajobrazu kulturowego.

OGRÓD HISTORYCZNY I JEGO WARTOŚCI

W myśl tego, co mówi karta Florencka w art. 1. „Ogród historyczny stanowi kompozycję architektoniczno-roślinną, która z punktu widzenia historii lub sztuki posiada wartość ogólnospołeczną. Jako taka jest ona uznana za zabytek...” – wartość ta winna zasługiwać na uwagę tak ze względów kulturowych, jak i przyrodniczych.

Ogród historyczny jest wyrazem „ściśłego związku pomiędzy cywilizacją i naturą, przeznaczony do rozmyślań i marzeń, ogród jest kosmicznym obrazem świata, »rajem« w etymologicznym znaczeniu tego słowa, lecz równocześnie stanowi on zamię danej kultury, danego stylu, danej epoki, czasem oryginalności jego twórcy”. I dalej w Karcie Florenckiej czytamy: „art. 11. Utrzymywanie i konserwowanie ogrodu historycznego jest podstawową działalnością z natury rzeczy stałą. Ponieważ zasadniczym materiałem jest tu roślinność – obiekt będzie utrzymywany poprzez wymianę punktową, a w działaniu długoterminowym poprzez cykliczne odnawianie...”.

Zastanawiając się nad obecnym znaczeniem ogrodów historycznych i zabytkowych w krajobrazie kulturowym widzimy, że istniejący zasób ogrodów historycznych Europy jest bardzo ważny i zauważalny, a rozwijana turystyka kulturalna budzi z roku na rok coraz większe zainteresowanie i popularność. Również, co jest bardzo istotne, zwiększa się dostępność ogrodów historycznych, już nie tylko tych najwybitniejszych dzieł sztuki ogrodowej, reprezentujących wyrafinowaną stylistykę w ogrodzie i towarzyszącej mu architekturze, ale także mniejszych, również prywatnych założeń ogrodowych. Jest to fakt jak najbardziej pozytywny i budzący nadzieję.

Zaczyna tym samym wzrastać w obecnym społeczeństwie rola kulturowa i kulturotwórcza ogrodu historycznego, który pokazuje nie tylko piękno natury, ale uczy stylu epoki zwracając uwagę na architekturę w ogrodzie, dla którego raz jest ona dominantą, a kiedy indziej skromnym dopełnieniem.

Ogród historyczny, co należy szczególnie podkreślić, ukazuje nie tylko wartości materialne, wymierne, ale także wartości niematerialne, duchowe, prowadzące do głębszego rozwoju człowieka. Wartości duchowe (*the intangible heritage of humane spirit*), na które dobitnie wskazują np. zalecenia WHL UNESCO, są i powinny być obecne na stałe w ogrodzie historycznym, są one nie tylko wyrazem

doskonałej harmonii człowieka z przyrodą, ale także wskazówką rozumienia przeszłości i jej wartości. Harmonia i równowaga wartości materialnych i niematerialnych to znakomity przykład rozumienia tego, co nie tylko w ogrodzie zabytkowym jest najważniejsze, to źródło dla rozumienia szeroko pojętego krajobrazu.

Ogród historyczny, co wiemy nie od dzisiaj, jest organizacją przestrzeni o której mówimy, że posiada ona „genius loci”, „l'esprit du lieu” – ducha miejsca, w którym dostrzec można zarówno wolność twórcy, piękno natury i kultury. Jest to także obraz rozwoju cywilizacji i kultury człowieka, w którym zamknięte są elementy materialne i niematerialne. To właśnie obecność intelektualna w ogrodzie historycznym jest od jego samego początku prawdziwą, niezaprzeczną wartością i nieustanną nadzieją.

PRZYKŁADY OGRODÓW HISTORYCZNYCH

Równowaga wartości kulturowych i przyrodniczych w ogrodzie jest znaczącą cechą, choć jest też oczywiste, że może być inaczej. Jakikolwiek działania, które zmierzają do przewagi jednych czy drugich, nie powinny być brane pod uwagę w działaniach konserwatorskich, chyba że tak zaprojektował twórca. Wiadomo jednakże, że równowaga i harmonia są cechą dzieł wybitnych, o czym świadczą mogą pozostawione wieki temu dzieła sztuk pięknych i ogrodów.

Niespodziewane koleje losu ogrodów są nierzadko ilustracją historii, czasami także dramatycznych. Znaleźć je można w historii obiektów rodzimych, jak i najlepszych przykładach obiektów światowych. Są one skupione nierzadko w stowarzyszeniach czy grupach zainteresowań, gdzie widać dobitnie cechy zarówno wspólne, jak i różniące się wzajemnie.

Interesującym przykładem niech będzie stowarzyszenie ARRE – *Association des Résidences Royales Européennes/The Association of European Royal Residences*, Stowarzyszenie Rezydencji Królewskich (<http://www.european-royalresidences.eu>). Działa ono na rzecz współpracy pomiędzy wybranymi rezydencjami w zakresie wymiany poglądów i doświadczeń w kwestii ochrony, konserwacji, promocji i zachowania dziedzictwa kulturowego. Każda z wybranych królewskich rezydencji reprezentuje swoją i swojego narodu historię. Każda z nich chroni to, co ma najcenniejszego. Ta „królewska sieć”, która łączy najznakomitsze europejskie rezydencje królewskie, może pochwalić się konferencjami, dyskusjami i przykładami działań. Należą do niej: Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Niemcy, Schloss Schönbrunn Kultur-und Betriebsges.m.b.H., Austria, a.s.b.l. Palais de Charles Quint, Belgia, Slots-og Kulturstyrelsen, Dania, Danske Kongers Kronologiske saml. Rosenborg Slot, Dania, Patrimonio Nacional, Hiszpania, Établissement public du domaine national de Chambord, Francja, Établissement public du château, du Musée et du domaine national de Versailles, Francja, Musées et domaine nationaux du palais de Compiègne, Francja, Gödöllői Királyi Kastély Kht, Węgry, La Venaria

Reale, Włochy, Musei Reali di Torino, Włochy, Reggia di Caserta, Włochy, Nationaal Museum Paleis Het Loo, Królestwo Niderlandów, Historic Royal Palaces, Wielka Brytania, Royal Collections Kungliga Slottet, Sweden, Palácio Nacional de Mafra, Portugalia, Parques de Sintra – Monte da Lua, Portugalia, Palais Princier de Monaco, Księstwo Monako, Peterhof State Museum Reserve, Rosja, Moscow Kremlin Museums, Rosja oraz z Polski Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Zamek Królewski, Muzeum Łazienki Królewskie.

Doświadczenia poszczególnych obiektów są niepowtarzalnym i jedynym w swoim rodzaju przykładem nie tylko historii, ale także działań, które w ogrodach królewskich powinny być na najwyższym, wzorcowym poziomie. Jak wspomniano wyżej, historycznie zróżnicowane obiekty doświadczają różnych zdarzeń, które z punktu widzenia konserwatorskiego nierzadko stają się działaniem bardzo trudnym, a czasem wręcz niemożliwym do przeprowadzenia.

Francja, Wersal

Dzisiejszy Wersal, Pałac z Ogrodem, wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa w 1979 roku, liczy ponad 1000 ha (Date d'inscription: 1979, Année d'inscription de la modification mineure: 2007, Critères: (i) (ii)(vi), Bien: 1 070 ha, Zone tampon: 9 467 ha – dane UNESCO). Posiada wartości uniwersalne – kulturowe i przyrodnicze, które reprezentują dzieło, co do którego przez wielki odnoszono się z ogromną estymą i poszanowaniem, a co ma miejsce również dzisiaj. Historię tego miejsca, pięć wieków zmian, można prześledzić w wielu wydawnictwach, jak też na stronie internetowej, z biegiem lat wzbogacających dzięki niekończącym się badaniom dawną i bieżącą historię.

Ten wyjątkowy, wielki (800 ha) ogród, rozpoczęty wielkim triumfalnym dziełem króla ogrodników, królewskiego ogrodnika Andre Le Notre'a, twórcy ogrodu „à la française”. Ogród po połowie XVIII wieku nabiera nowego wymiaru i kształtu wraz ze swoimi osiami, parterami, grą światła i cienia w boskietach w nowych rozwiązaniach alejowych i wodnych staje się wzorem i do tego niedoścignionym. Wzbogacany w latach późniejszych, na początku XXI wieku posiada na swoim terenie: 350 000 drzew (za le Notre'a 150 000 drzew), 300 000 kwiatów posadzonych jednego roku w trzech zmianach (za Ludwika XIV potrafiło na parterze Grand Trianon wymienić jednorazowo 96 000 kwiatów w doniczkach), 700 wystrzyżonych w 67 różnych formach topiarów, 55 fontann, 600 tryskających „jeux d'eau”, 32 ha trawników, kilometry alei, trejaży, różnorodnych dekoracji grup i wolnostojących rzeźb, ponad 200 dekoracyjnych oraz wzbogacanych sezonowo ukwieceniami. (Le château de Versailles, dont les origines remontent au XVIIe siècle, a été successivement un relais de chasse, un lieu d'exercice du pouvoir et dès le XIXe siècle un musée. Composé du Parc et des jardins ainsi que des châteaux de Trianon, il s'étend sur 800 hectares. – dane oficjalne).

Ogród wersalski może nigdy nie upadł, ale zagrożenia, jakie przeżywał, mogły zadziwiać, a czasem budziły grozę. Zmiana stylu od końca XVII wieku, choroby przerośniętych drzew wpływały na zmianę wyglądu i konieczność odmładzania ogrodu. Dramaturgię w ogrodzie i pewne straty poczyniła także Rewolucja Francuska. W 1792 roku, kiedy lud Paryża w czasie uniesień wtargnął do Wersalu, nie obeszło się bez zniszczeń także w ogrodzie. Wycięto szereg starych egzemplarzy drzew, a co więcej, rozpoczęła się parcelacja i sprzedaż niektórych części Wielkiego Parku. Rzucony pod rozwagę nowej władzy pomysł na przekształcenie zabytkowych przestrzeni w użyteczne sady szczęśliwie nie osiągnął realizacji.

Konieczne wymiany roślinności w XIX, a następnie w początkach XX wieku nie zmieniły stylu Wersalu, choć wprowadzały nieco inny charakter estetyki. Zasadnicze, wielkie prace rewaloryzacji ogrodu wersalskiego rozpoczęto w 1990 roku. Poprzedzone badaniami i opracowaniem projektów idee przywracania dawnych wartości nabrały ogromnego wymiaru i tempa. Wymiana drzew w boskietach zmieniła wygląd ogrodu. Trudno sobie wyobrazić ogrom wykonanych prac, tym bardziej, że do procesu rewaloryzacji doszły tragiczne w skutkach zjawiska atmosferyczne. Huragan z 25 na 26 grudnia 1999 roku o sile 210 km/h przez 2 godziny szalał w Wersalu. Ofiarami kataklizmu zostało 18 500 drzew w rejonie Wersalu, nie mówiąc o niewiarygodnych zniszczeniach i ich znaczeniu dla ogrodu, gdzie ponad 10 000 drzew zostało uszkodzonych w większym czy mniejszym stopniu. W 2009 roku kolejny kataklizm zniszczył naruszone wcześniej drzewa. 80% starych drzew ucierpiało najbardziej, wśród których znalazły się m.in. 2 tulipanowce, tulipiers de Virginie, tulipanowiec amerykański (*Liriodendron tulipifera* L.), posadzony w 1786 roku przez Marię Antoninę buk – *Fagus sylvatica* Purpurea na terenie jej wymarzonej wioski „Hameau” czy korsykańska sosna posadzona w czasach napoleońskich.

W tym i w wielu innych przypadkach, po naniesionych koniecznych korektach nie było miejsca dla dyskusji, czy wycinać uszkodzone drzewo czy nie – nadrzędną sprawą stał się realizowany plan generalny rewaloryzacji. Powrót do rozplanowania i wyglądu ogrodu czasów genialnego Le Notra w rejonie Grand Trianon oraz plan przywracania ogrodu Petit Trianon z jego krajobrazowym stylem autorstwa Richarda Mique, pierwszego architekta Ludwika XVI, jest do dzisiaj konsekwentnie realizowany.

Nierzadko w ogrodach historycznych szuka się anegdoty związanej z sadzeniem drzew przez monarchów. Padają pytania, czy są drzewa posadzone „ręką króla”, a może z jego czasów...? Odpowiedź zarówno we Francji, jak i w wypadku innych przykładów ogrodów historycznych zazwyczaj jest jednoznaczna, gdyż z racji naturalnego cyklu czy wprowadzania nowych, uzupełniających nasadzeń możemy być dzisiaj pewni, że żadne z drzew w Wersalu np. z czasów Ludwika XIV nie zachowało się. Wiek XIX także miał w tym udział. Jest to, co należy stanowczo podkreślić, nie tylko prawda, ale i konieczność, o czym mówi w sposób oczywisty

Karta Florencka: „Utrzymanie i konserwowanie ogrodu historycznego jest podstawową działalnością z natury rzeczy stałą. Ponieważ zasadniczym materiałem jest tu roślinność – obiekt będzie utrzymywany poprzez wymianę punktową, a w działaniu długoterminowym poprzez cykliczne odnawianie przycinanie i sadzenie już wyhodowanych roślin”. Historyczny, zabytkowy ogród, aby mógł być dobrze utrzymany, kosztuje. W Wersalu pracom w ogrodzie towarzyszą architektoniczne prace konserwatorskie, przekraczające kolejne sumy milionów euro, a do 2020 roku 470 milionów euro, choć być może w 2017 zaistniały kolejne korekty kosztów.

Ogrodowi wersalskiemu można pomóc, do czego zachęcają zarządzający. Można adoptować drzewo za 1 000 euro – „L'adoption d'un arbre s'élève à 1 000 € (coût d'achat de l'arbre, transport, plantation et entretien pendant un an). Dzięki adopcji, której treść zostanie pięknie wykaligrafowana, nazwisko, a nawet nazwa drzewa, zostanie na wieczną rzecz pamiątkę w ogrodzie, nie mówiąc już o obniżce podatku z tego tytułu.

Królestwo Niderlandów, Het Loo

Jest to jeden z bezkompromisowych przykładów przywrócenia dawnej świetności ogrodu Wilhelma III Orańskiego i jego żony Marii II w miejscowości Apeldoorn pod Amsterdamem. Historia założenia sięga 1684 roku, kiedy stadhouder Republiki Zjednoczonych Prowincji Wilhelm III, książę Orański staje się właścicielem dóbr, rozbudowuje pałac i zakłada ogród. Całość założenia tworzy spójną kompozycję pałacu z ogrodem, gdzie ważną rolę odgrywa woda, pobierana do nowo powstałych fontann z okolicznych źródeł. Symetryczny, typowy ogród holenderski zrealizowany na podstawie projektów Jacoba Romana i Johana van Swietena, współpracujących z Claudem Desgotzem, powstał już pomiędzy rokiem 1684 a 1686 rokiem.

W 1689 William III Orański zostaje królem Anglii, a jego żona Maria Stuart (córka Jakuba II, króla Anglii) królową. Zaistniałe fakty przyczyniają się także do rozbudowy Het Loo. Nadwornym projektantem Williama Orańskiego zostaje architekt francuski Daniel Marot. Rozbudowany ogród i pawilony nabierają jeszcze wyraźniejszych cech stylistyki francuskiej. Dolny i górny ogród wraz z licznymi rzeźbami, fontannami, regularnymi parterami wypełnionymi kwiatami, ustawionymi w rzędach drzewkami cytrusowymi staje się wyrazem połączenia holenderskiej precyzji z francuską wyobraźnią i bogactwem tamtych czasów. Południowe ściany budynków zdobią rozpięte (jak dyktuje holenderska sztuka ogrodnicza) drzewa owocowe: m.in. jabłonie, grusze, drzewka brzoskwiniowe, morele, wiśnie i śliwy. Oprócz atrakcyjnych parterów kwiatnych w ogrodzie króla znalazł miejsce tzw. „Klosbaan”, gra bardzo podobna do golfa. W części – w tzw. ogrodzie królowej powstaje altanka i tunel grabowy przydatny na deszczowe lub upalne dni w ciągu roku. Na głównym parterze zainstalowano „jeu d'eau” bijący świeżą wodą do wysokości 13 metrów dzięki odpowiednio skonstruowanemu sys-

temowi rur poprowadzonych z wyżej położonych dóbr Asselt und Orden. Wszystko to budziło niemały podziw wśród gości, którzy m.in. opisywali Het Loo w swoich dziennikach z podróży. Fontanny symbolizowały władzę króla, a posąg Wenus umieszczony w centrum ogrodu był hołdem dla Marii Stuart.

Ten niewielki, ale bogaty formą ogród, wypełniony alegoryczną rzeźbą, fontannami, interesującym układem form roślinnych, bogatych parterów, pełnił reprezentacyjną rolę do końca XVIII wieku. Kiedy XIX wiek zmienił zainteresowania taką formą ogrodu, decyzją króla Ludwika Napoleona znikły dawne partery i cały barokowy układ. Regularny ogród zastąpiono wolnymi przestrzeniami trawników i swobodnymi układami drzew. Jedynie charakterystyczna dla XVII wieku „patte d'oie” pozostała na miejscu. Po śmierci królowej Wilhelminy, w roku 1970 podjęto decyzję przekształcenia pałacu w muzeum. W architekturze powrócono do dawnego stylu XVII wieku, usuwając naleciałości XIX i XX wieku. Przeprowadzono także prace zmierzające do rewaloryzacji barokowego ogrodu.

Było to możliwe dzięki dostępności wielu źródeł historycznych. Opisy prowadzone przez współczesnych, historyczne ryciny, rysunki, rachunki, spisane listy roślin pozwoliły na wgląd w stan ogrodu z XVII wieku. Z przekazów archiwalnych bardzo cennym stał się opis wykonany przez Waltera Harrisa (1647–1732). Walter Harris był lekarzem króla Karola XI, a później Williama i królowej Marii (1689–1694) w swoim opisie wymienił wśród kwiatów, które „więcej zgodnie z porami roku”: jaskry, tulipany, hiacynty, zawilce, narcyzy, maki letnie, goździki, słoneczniki, malwy i nagietki. Na wniosek królowej Marii Harris wykonał dokładne notatki na temat ogrodu – opisał go takim, jakim widział. Zostały one opublikowane w formie książkowej w 1699 roku.

Podjęte w latach 1980–84 prace projektowe i realizacyjne nie dokonywały pastiszu, formowały i przywracały w oparciu o dokumentację piękny barokowy układ. Rewaloryzację ogrodu założono na lata 1982–1986. Prace przygotowawcze podjęto już w maju 1980 roku. Rozpoczęto przebudowę ogrodzenia ogrodu, a następnie całej struktury kamiennej. Zanim odtworzono partery, przeprowadzone zostały próby ich realizacji w specjalnie wyznaczonych szkółkach. Przystąpiono do kolekcjonowania i odtwarzania odmian roślin, które starano się przebadać i pozyskać dla wyznaczonych miejsc.

20 czerwca 1984 roku nadszedł wielki dzień: Jej Królewska Mość Królowa Beatrix otworzyła Het Loo. To był bardzo ciepły dzień i wydawało się, że (jak napisali sprawozdawcy) „William III właśnie opuścił ogród”.

Po 33 latach od otwarcia Ogród stał się miejscem wyjątkowo pięknym, niemniej jednak wymagającym także uzupełnień i wymiany różnych elementów technicznych, jak i roślinnych. Należy w tym miejscu podkreślić, że wszelkie korekty, a tym samym zachowanie dawnych proporcji ogrodu, zarówno w dekoracyjnych parterach haftowych, jak i w przypadku nasadzeń drzew i krzewów, odbywały się zawsze w oparciu o zasady postępowania w ogrodzie historycznym.

Przykładem pragmatyzmu w ogrodzie jest rozwiązanie problemu wymiany bukszpanu związanego rozprzestrzenioną chorobą grzybową (*Cylindrocladium buxicola* i *Volutella buxii*), która jak wiadomo, opanowała rośliny w Europie. Od kiedy w 1997–98 roku pojawiła się w Anglii, potem w Belgii, zaraziła także wiele plantacji w Holandii. Po licznych dyskusjach i próbach rozwiązań problemu z uwagi na coraz częstsza konieczność wymiany bukszpanu, powiększanie kosztów, a praktycznie „drogę donikąd”, postanowiono użyć wymiennie ostrokrzewu bukszpanowego – *Ilex crenata* „Dark Green”.

W rabatach brzeżnych parterów kompozycje roślin kwiatnych nawiązują do tych, jakich używano w XVII wieku, sadzone w odpowiedniej odległości od siebie wyraźnie pokazują swoją urodę, również widoczną na starych sztychach. Wystawiana w drewnianych donicach wyjątkowa kolekcja starych drzewek pomarańczowych, kwitnących i owocujących rokrocznie, pozwala z pełnym przekonaniem wierzyć w należycie przywrócony charakter historycznego ogrodu Het Loo.

Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie

Ogród Muzeum ma swoją fascynującą historię, której niestety nie da się obejrzeć w tak bogatej dokumentacji przekazów historycznych, jak to ma miejsce w przypadku Wersalu czy Het Loo. Niemniej zróżnicowanie stylistyczne Ogrodu można dzisiaj rozcztać spacerując po nim. Dawny zwierzyniec pozostawił swoje ślady w układzie drzew – sukcesorów, a najstarsze z nich, chronione jako pomniki przyrody, bezpiecznie trwają na swoich miejscach.

Wiadomo, że Ogród jest miejscem historycznym i część nasadzeń dokumentuje jego historię. Łazienki to również historia nie tylko związana bezpośrednio ze Stanisławem Augustem. To część zwierzynia ujazdowskiego z XVII w., który od 1674 roku stanowi własność marszałka koronnego Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (a następnie jego syna Teodora). S. Lubomirski porządkuje część zwierzynia, budując we współpracy z Tylmanem van Gameren Pawilon Łażni na wyspie, z włoskim ogrodem nieopodal, z budynkiem Ermitażu w otoczeniu dzikiej natury. Od 1720 roku zamek Ujazdowski, zwierzyniec z łaźnią dzierżawi August II, za czasów którego powstają promieniste dukty dogodne dla polowań. Dobra przejmuje następnie August III i kolejno powracają do rąk rodziny Lubomirskich. Od nich w 1764 dobra nabywa trzydziestodwuletni stolnik litewski Stanisław Antoni Poniatowski, który od 25 listopada 1764, już jako król Stanisław II August jest w posiadaniu przekształcanej wedle nowych gustów prywatnej rezydencji. Przez 31 lat panowania Stanisława Augusta kształtuje się również wizja ogrodu opartego po części na wzorach tradycji francuskiej, ale w większości na przesłankach angielskiej wizji ogrodu krajobrazowego. Powstało wielkie królewskie dzieło kultury i natury, na wskroś królewskie dzięki wysiłkom znakomitych architektów i ogrodników. Wiadomo, że prace w ogrodzie prowadzone były jeszcze po abdykacji i wyjeździe króla, aż do jego śmierci w 1798 roku.

Po śmierci króla przez 18 lat rezydencja pozostawała w rękach spadkobierców, by od 1817 do 1915 roku stać się własnością cara Rosji. W tym też okresie kształtuje się na skarpie poniżej Belwederu nowy ogród o typowym jak na ówczesne czasy stylu romantycznym. Pawilony projektu Jakuba Kubickiego zrećnie wplatają się w pofalowany krajobraz kształtowanego ogrodu. Powstaje Ogród Romantyczny, który jest jedną z piękniejszych kompozycji malowniczo położonego ogrodu na skarpie. Zawierający w swoim układzie elementy angielskiego stylu „beautiful” i „picturesque”, ukazuje wysublimowane piękno przyrody, nieregularnych stawów i kanałów wodnych niosących znamiona sztucznych rzek, leniwie płynących w kierunku stawu Ogrodu Królewskiego. Staw na osi górującego na skarpie Belwederu, kiedyś z wyspą porośniętą topolami, miał budzić uczucia i pobudzać refleksje, a także rozbudzać poczucie piękna w ogrodzie. Podobnie jak miało to miejsce w Nieborowskiej Arkadii, a wcześniej w słynnym Ermenonville René Girardena, gdzie Wyspa Topolowa z grobowcem Jana Jakuba Rousseau stała się wzorem dla ogrodów XVIII- i XIX-wiecznej Europy. Pawilony na terenie ogrodu reprezentujące różne style historyczne, widoczne dzięki osiom widokowym, budziły podziw dla starych cywilizacji Grecji, Egiptu oraz modnego gotyku. Oficjalne życie towarzyskie znaczyło drogę spotkań w Łazienkach Królewskich. Odbywały się tu wizyty rodziny cara i związane z nimi okolicznościowe festyny oraz różne tymczasowe instalacje, jak np. budowanie bram wjazdowych oplecionych girlandami kwiatów. W 1851 r. wizytę w Łazienkach złożył Fryderyk Wilhelm IV, król Prus. Zachowało się z tego czasu 7 interesujących projektów upiększenia Ogrodu na czas bytności Fryderyka Wilhelma (zbiory Stiftung Preußische Schlösser und Gärten w Poczdamie). Są to m.in. zawieszane na krzewach i drzewach kolorowe lampiony, ale również konstrukcje architektoniczne – Łuki Triumfalne, widziane z okien pałacu na Wyspie...

Wiek XX znaczy nową kartę dziejów Łazienek Królewskich. Od 1915 roku, a następnie po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Łazienki stają się własnością Rzeczypospolitej. Sąsiedztwo Belwederu, w którym w listopadzie 1918 r. zamieszkał Naczelnik Państwa, marszałek Józef Piłsudski, następnie siedziby Prezydentów RP Gabriela Narutowicza i Stanisława Wojciechowskiego do 1926 i w kolejnych 10 latach mieszkania marszałka Piłsudskiego, ożywiało życie państwowe i towarzyskie w Łazienkach Królewskich. Odwiedzany w tym czasie przez wysokich urzędników i delegacje zagraniczne ogród pełnił także funkcje reprezentacyjne i zmieniał swoje oblicze. W latach 20–30. powstaje na południowych terenach kolejna stylistycznie zróżnicowana część ogrodu w duchu modernizmu, powrót do geometryzowania przestrzeni, do formowania, strzyżenia i bazowania na idealnych figurach koła i kwadratu. XX wiek w ogrodzie prezentuje dwie tendencje – jedną naturalistyczną i drugą geometryczną. Zarówno powstały wg planów Oskara Sosnowskiego w latach 20. XX wieku Ogród z pomnikiem F. Chopina, będący wielkim zielonym amfiteatrem, jak i ogród południowy z lat 20–30. XX wieku o zrećnej kompozycji geometrycznych form, są ilustracją ewolu-

owania stylistyki ogrodowej. Układy drzew, krzewów, dobór roślinności kwietnej pokazują tendencje i formy rozwiązań, jakie utrzymywały się do połowy XX wieku.

Kontynuację takiego charakteru ogrodu po drugiej wojnie światowej utrzymał Franciszek Krzywda Polkowski, który od stycznia 1946 do maja 1947 r. pracował przy urządzaniu ogrodów przy Belwedrze i w Łazienkach Królewskich, pozostawiając nienaruszoną kompozycję tej części. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. planiści wprowadzają kolejne zmiany, ale także próby odtworzenia dawnych zatartych elementów w ogrodzie. Wielką pracę wykonuje wówczas prof. Longin Majdecki.

Ostatnie prace koncepcyjne i projektowe w ogrodzie, a następnie przeprowadzenie rewitalizacji i rewitalizacji poszczególnych części ogrodu, autorstwa prof. Edwarda Bartmana, przypadają na lata 2010–2016. Badania i analizy, wytyczne i wnioski łączą się oczywiście z całym szeregiem zabiegów i podejmowaniem decyzji. Są wśród nich nowe nawierzchnie ścieżek, wzbogacona roślinność kwietna w założonych klombach i kwietnikach, nasadzenia drzew, przywrócone i ukształtowane osie widokowe, nieustanna pielęgnacja ogrodu – wszystkie te działania i wiele innych nie odbiegają od powszechnie obowiązujących w Europie standardów utrzymania zabytkowego ogrodu historycznego. Jest wśród nich zaaranżowany w ostatnich latach w Ogrodzie Królewskim parter, który ma przypominać poprzez swoją formę i dobór roślin kwietnych francuskie wpływy w ogrodzie. Zrewitalizowany ogród przy Starej Pomarańczarni odzyskał dzięki żmudnym pracom dawny charakter ogrodu oranżeryjnego z „parterre de l’oranerie”. Ten wspaniały ogród oranżeryjny od 2016 roku zakwita w prostych rabatach projektu Holendra Nieka Roozena tysiącem kwiatów cebulowych, bylin i krzewów róż i rododendronów posadzonych z kolei przy okalającym ogród XVIII-wiecznym murze. Wszystkie one, tak jak tego chce natura, przemieniają swoje barwy od wczesnej wiosny do późnej jesieni, aby zimą pokazać także swoją równie interesującą zastygłą formę. Od połowy maja kwitną i owocują wystawione drzewka cytrusowe, zapraszając do królewskiego teatru Stanisława Augusta i do wnętrza oranżerii – miejsca zaskakującego dzięki odkrytym w 2012 roku i odtworzonym malowidłom ściennym.

Patrząc na historię Łazienek Królewskich widzimy, że ogród nie odczuwał takich drastycznych konsekwencji huraganów, jakie miały miejsce we Francji. Nie był też kompletnie „przemienionym” w nowym stylu, jak to miało miejsce w przypadku holenderskiego Het Loo. Co więcej, nawet powstania narodowe, I i II wojna światowa, które pozostawiły wielkie zmiany czy widoczne do dzisiaj ślady walk w ogrodzie, nie zmieniły charakteru ogrodu. Na miejscu pozostały elementy kulturowe, rozplanowanie ogrodu i roślinność.

Ogrody różnych państw świadczą o swojej historii i stylistyce, jaka przez wieki prezentowała się w Europie czy na świecie. I aby mogła być czytelna, rozumiana

dzisiaj i przez następne pokolenia, w ogrodzie musi być prowadzone takie postępowanie, które tę stylistykę i wyjątkowość będzie podtrzymywało i zachowa.

Ogród żyje i umiera po to, aby się odradzał. W założeniach twórcy od samego początku jest przewidziane, że będzie on trwał w takiej formie, jaką założył on sobie nie tylko w swojej wyobraźni, ale także w realizacji, utrzymywaniu i odradzaniu. „Więdący kwiat nie ma powodów do żałoby... ani gruba warstwa opadłych jesiennych liści... ponieważ za rok wróca do życia. Śmierć stanowi część cyklu natury, a tym samym oznakę jej zdrowia i energii...” (Henry David Thoreau)².

Patrząc na dziedzictwo sztuki ogrodowej nie powinniśmy pozwolić, aby w ogrodach historycznych zaniechać pielęgnacji, nie kształtować osi widokowych, by nie prowadzić korekty nasadzeń, by nie wymieniać roślin i drzew. Ogród historyczny nie może również stać się rezerwatem przyrody, w którym nie powinno się naruszać naturalnych procesów żyjących grzybów, postępującej próchnicy i niekontrolowanej sukcesji, łącznie z możliwością wymiany starych egzemplarzy drzew czy krzewów itp.

Ogród historyczny to kultura i natura – natura, która tej kulturze towarzyszy, a nie nad nią panuje. To także równowaga i szacunek dla historii. Słusznie parę lat temu na łamach brytyjskiego dziennika „The Independent” napisał Michael Leapman w swoim artykule zatytułowanym „Nature vs Nurture”, czyli „Natura kontra Pielęgnacja/Kształtowanie”, zadając zasadnicze pytanie „...should a garden seek to imitate nature or embellish it?” (czy ogród ma imitować naturę czy zdobić?). Było ono wywołane falą dyskusji nad faktem usunięcia z ogrodu w Hampton Court 250-letnich cisów w ramach prowadzonej rewitalizacji XVII-wiecznego Privy Garden. Dzisiaj, kiedy Privy Garden w Hampton Court „błyszczą” czystością i perfekcją stylu, pokazując jednocześnie myśl konserwatorską i drogę realizacji rewitalizacji w ogrodzie – odpowiedź jest jednoznaczna. Należy także stanowczo podkreślić, że odpowiedzią na zadane pytanie jest na pewno Karta Florencka – ogród jest dziełem kultury w naturze – on jest ozdobą naszego środowiska dzięki temu, że go kształtujemy, wymieniamy chore egzemplarze, otwieramy osie widokowe, wymieniamy sezonowo kwiaty i szanujemy historię, do której współczesność ma nie tylko prawo – ona ma także obowiązek podtrzymywania, ujawniania historii, stylów, które były i które stanowią wartość.

Jeśli będziemy postępować zgodnie z duchem Karty Florenckiej, Karty Weneckiej, Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, jeśli z konsekwencją będziemy dbać i wprowadzać (nie uginając się pod różnymi presjami) o strefy ochrony konserwatorskiej, to możemy mieć pewność, że przyszłe pokolenia również w Polsce będą podziwiała ogrody historyczne z prawdziwego zdarzenia, które nam dzisiaj uda się zachować.

Jeśli nawet istnieją tacy, którzy twierdzą, że raj na ziemi to natura, to musimy umieć udowodnić, że raj na ziemi to także kultura, sztuka, niezawłaszczona przez naturę, współistniejąca z naturą. Natura czy

sztuka – odwieczne dylematy i szukanie odpowiedzi nie tylko na przepis w ogrodzie, ale także we wszystkich dziedzinach życia od samego początku wielorakiej twórczości człowieka. Jeden z wielkich XVII-wiecznych poetów polskich o światowej sławie, Maciej Kazimierz Sarbiewski, który w poezji znajdował znamiona sztuki, tak pisał: „sztuka nie prześcignie

natury, może ją tylko udoskonalić, natomiast z połączenia natury ze sztuką i sztuki z naturą rodzi się poeta doskonały”³ – tak jak w ogrodzie historycznym, zabytkowym, w zgodności sztuki i natury narodziło się wartościowe piękno, któremu należy się pielęgnacja i ochrona niezbywalnych wartości ważnych dla kolejnych pokoleń.

¹ Andrea Wulf, *Człowiek, który zrozumiał naturę. Nowy świat Aleksandra von Humboldta*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2017.

² Tamże, s. 315.

³ Władysław Tatarkiewicz, *Estetyka nowożytna*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967, s. 363.

Streszczenie

Ogród historyczny czy ogród zabytkowy, określenia coraz bardziej popularne w społeczeństwie chociażby z racji wzrastającego zainteresowania sztuką ogrodową czy ekologią w rozumieniu funkcjonowania natury. Ogrody, czyli natura i kultura, a co za tym idzie, wyższy stopień wtajemniczenia w poznawaniu i funkcjonowaniu świata, towarzyszą nam na co dzień. Zdarza się, że w wartościowaniu i pytaniu co jest ważniejsze i dlaczego niekiedy natura zawłaszcza kulturę, ogród historyczny staje się niewygodnym „przedmiotem”, jeśli to on ma mieć większe znaczenie w wartościowaniu. Wspaniałe, zachowane ogrody XVII i XVIII wieku, jako niebywałe zjawiska kulturowe przyciągają rzesze turystów, choć nierzadko posiadają zakryte symbolami, nieczytelne dzisiaj znaczenie. Dopiero lektura odkrywania znaczeń przybliżyć może treść przesłania. Ale można także inaczej postrzegać piękno ogrodu poprzez znanstwo i rozumienie roślin czyli natury, bo w ogrodzie historycznym znaczenie roślin także jest niebagatelne.

Trzy omówione przykłady z różnych krajów, Wersal, Het Loo i Łazienki Królewskie, posiadają niejedną wspólną cechę. Mieszczą się one w pięknie zakomponowanej przyrody, w doborze charakterystycznych dla stylu roślin i w obecnej na terenie ogrodu architekturze. Tu także znaczenie architektury i jej cechy charakterystyczne zależą oczywiście od miejsca, w którym powstała.

Patrząc na zachowane, historyczne ogrody po różnych „przejściach”, możemy skierować swoje myśli na fenomen łączności natury i kultury i w tym upatrywać niezbywalnych wartości. Ochrona i utrzymanie tego dziedzictwa, jakim są ogrody historyczne, stosowanie metod konserwatorskich, właściwe zarządzanie, jak wiadomo, nie jest łatwe. Ale są do tego instrumenty, dzięki którym, jeśli będziemy z nich w należyty sposób korzystać, także przyszłe pokolenia będą mogły cieszyć się pięknem minionego czasu, gdzie utrzymana harmonia pomoże zawrócić z drogi dehumanizacji życia na drogę bogatszą – piękną w naturze, sztuce, kulturze, i nie zrażać się myślą, zapisaną już przez Platona, że prawda jest dla mędrca, piękno dla wrażliwego serca, a rzeczy piękne są trudne.

Abstract

Historical or heritage gardens are increasingly popular due to growing interest in the art of gardening or ecology, in relation to the functioning of nature. Gardens combine nature and culture to offer a greater intimacy and appreciation for the functioning of the world we live in. When making valued judgments and asking what is more important and why nature supersedes culture, the historical garden becomes an inconvenient ‘thing’ if it is to play a bigger role in determining value. Wonderful, conserved gardens from the 17th and 18th centuries, are unusual cultural phenomena, which attract crowds of tourists, even though they often include hidden symbols containing meanings that cannot be easily deciphered today. Only reading more deeply to uncover the hidden meanings can help understand the messages intended. But it is also possible to view differently the beauty of the garden by identifying and understanding plants or nature, as in an historical garden the meaning of plants is of great significance.

The three cases discussed are from different countries – Versailles, Het Loo and the Royal Łazienki Gardens – but share several common traits. They are all part of a beautifully composed nature, include characteristic plants and garden architecture. Of course, the meaning of architecture and its characteristics depend on the context within which it originated.

Looking at conserved, historical gardens which have undergone various ‘transformations’, we can direct thinking towards the ways in which nature and culture are linked together, and recognise the outstanding value that lies therein. Conserving and maintaining the heritage of historical gardens, applying conservation methods and appropriate management is not easy. But there are instruments which, if applied properly, can ensure that future generations can enjoy the beauty of past times, where the sustained harmony can help bring us back from the road to dehumanisation onto a richer path of beauty in nature, art, culture – and we should not be put off by Plato’s dictum that truth is for the wise, beauty is for those of sensitive of heart and beautiful things are hard.

Jan Gromnicki

Profesor Andrzej Żaki (1924–2017)

Prof. dr Andrzej Żaki zmarł w Krakowie w dniu 4 stycznia 2017 roku. Urodzony w Świrzu, niewielkim mieście Galicji Wschodniej (dziś Ukraina), z którym związany był emocjonalnie do końca życia, o czym świadczy jedna z ostatnich Jego publikacji, dotycząca historii i zabytków średniowiecznych Świrza. Na skutek zagrożeń rodziny oraz osobistych przeniósł się pod koniec okupacji niemieckiej do Krakowa, gdzie rozpoczął studia historyczne na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim, które ukończył w roku 1947, uzyskując stopień magistra filozofii zakresie historii. Już jednak od 1945 roku rozpoczął badania archeologiczne, początkowo pod kierunkiem doc. dr. Tadeusza Reymana, ówczesnego dyrektora Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie. Zaś od roku 1947 już samodzielnie w ramach sprawowanej funkcji konserwatora (inspektora-rzeczoznawcy) zabytków archeologicznych na województwa krakowskie, rzeszowskie i katowickie, działając aktywnie w tak szerokim obszarze o zróżnicowanej problematyce badawczej i konserwatorskiej. Pomimo aktywnego zaangażowania w działania konserwatorsko-rozpoznawcze, udało Mu się również podjąć, a następnie opublikować w wydawnictwach naukowych oraz jako pokłosie wygłaszanych referatów w „Sprawozdaniach PAU”, wyniki swoich badań w zakresie neolitu małopolskiego (kultury ceramiki wstęgowej rytej, badeńskiej, południowomorawskiej ceramiki malowanej i in.), którymi to zagadnieniami interesował się osobiście. Doktorat z filozofii w zakresie prehistorii uzyskał w roku 1949 na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, pod kierunkiem prof. dr. Stefana Noska, późniejszego kierownika Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN i dyrektora Muzeum Archeologicznego w Krakowie, z którym związał się na wiele lat przyjaźnią i współpracą, na podstawie pracy „Początki kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły” (A. Żaki, 1950).

W latach 1950–1972 kierował działem archeologii Państwowych Zbiorów Sztuki oraz zespołem archeologów w ramach Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu i prowadzonymi przez te zespoły badaniami, których owocem był szereg odkryć

reliktyw dawnej zabudowy, głównie sakralnej Wzgórza Wawelskiego („budowli czworokątnej”, rotundy „D” i aneksu do rotundy NMP), jak również zainicjowanymi przez siebie badaniami średniowiecznych reliktyw architektury Krakowa, m.in. reliktyw kościoła pw. św. Jerzego i in. Jednym z owoców tych badań było odkrycie wraz z prof. Hawrotem fundamentów pierwszego, romańskiego kościoła na Salwatorze. Podjął też badania nad wczesnymi założeniami miejskimi i zamkami Małopolski, których szczególnie cennym owocem było odkrycie wczesnoromańskiej rotundy i pallatium oraz pozostałości średniowiecznej cerkwi na zamku w Przemysłu. We współpracy z historykiem architektury z Politechniki Krakowskiej, prof. Józefem Tomaszem Frazikiem wypracowana została koncepcja konserwacji i ekspozycji tych cennych reliktyw wczesnośredniowiecznej architektury.

Temperament badawczy, połączony z optymizmem, zmuszał Go często do rozpoczynania kampanii badawczej bez pewnego zabezpieczenia finansowego, nie bez angażowania własnych, skromnych funduszy. (Słynna była wśród współpracowników Jego odpowiedź na naglące pytanie „Pieniądze? Są. To znaczy nie ma, ale będą! Sztandar dźwierzmy wysoko!”).

Kazał Mu też z czasem podjąć działalność w ramach stworzonej przez siebie w ramach polskiej archeologii dziedziny badań – archeologii gór, którą zainicjował rozpoczętymi w latach 50. pracami archeologiczno-konserwatorskimi grodziska w Wietrznie-Bóbrce i zamku w Odrzykoniu w powiecie krośnieńskim. Z czasem w ramach utworzonej i kierowanej przez siebie przez wiele lat Ekspedycji Karpackiej (późniejszej Pracowni Archeologii Karpat Oddziału PAN w Krakowie), również we współpracy z archeologami słowackimi. Skutkujące odkryciami szeregu grodzisk wczesnośredniowiecznych, głównie w obszarze Karpat i Podkarpacia, kontynuowane następnie, również do czasów współczesnych, przez liczne grono badaczy. Potrzeba upowszechnienia drogą publikacji wyników tych badań spowodowała utworzenie zainicjowanego przez Niego w ramach Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie tytułu wydawniczego, czasopisma „Acta

Archaeologica Carpathica”, kontynuowanego do dni dzisiejszych, którego redaktorem (czternastu tomów) był w latach 1958–1974. Narastający zasób wiedzy, będący skutkiem badań Andrzeja Żakiego, lecz również grona innych badaczy archeologii średniowiecznej Małopolski, zaowocował pierwszą (i jedyną dotąd) syntezą Jego autorstwa, pt. „Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej” (Kraków, 1974).

Względy rodzinne spowodowały, że w latach 1972–2002 przebywał na emigracji, jednak sytuacja ta nie spowodowała całkowitego ograniczenia pasji naukowej Andrzeja Żakiego, jaką stała się archeologia gór. Przeprowadził więc w niewielkim zakresie badania w Szwajcarii, gdzie się osiedlił (w roku 1975), a następnie, po uzyskaniu odpowiednich środków finansowych, w Andach peruwiańskich, a także na wyspach Polinezji, które publikował głównie w czasopiśmie emigracyjnych w wychodzących w Londynie. Szczególnie wobec faktu, że od roku 1976 nawiązał współpracę z Polskim Uniwersytem na Obczyźnie, prowadząc tam wykłady w dziedzinie archeologii i etnografii, będąc też promotorem pracy doktorskiej. Od roku 1977 posiadał tytuł profesora zwyczajnego tej uczelni,

stał się też w latach 1980–2002 redaktorem założonego przez siebie kwartalnika Towarzystwa Przyjaciół PUNO „Universitas”, jak też organizatorem sympozjów poświęconych archeologii i historii w Londynie (1979), Hamburgu (1989) i St. Maurice (1997) oraz redaktorem publikacji zawierających ich plon. W roku 2002 wybrany został członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Umiejętności i w tymże roku powrócił na stałe do Polski, aby jako ceniony badacz Małopolski, autor licznych (ponad 600) publikacji, nie pomijający jej szerszego kontekstu, szczególnie obszaru Karpat, kontynuować współpracę z tamtejszymi środowiskami naukowymi, szczególnie w ramach PAU. W roku 2003 z inicjatywy środowiska Jego współpracowników i przyjaciół zorganizowano obchody Jego jubileuszu, wydając księgę pamiątkową „Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin” (Kraków, 2003). W swojej działalności, obejmującej tak szerokie problemy badawcze, nie zaniedbywał i w pełni doceniał ich aspekt konserwatorski, korzystając ze współpracy z badaczami i specjalistami konserwacji zabytków budownictwa i architektury.

Ważniejsze publikacje autorstwa Profesora Andrzeja Żakiego (wg Bargieł B., Zakościelna A., *Wykaz publikacji prof. dr. Andrzeja Żakiego za lata 1947–2003* [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków – Krosno, 2003. Wyd. PAU i Muzeum Podkarpackie, s. 23–26):

- Żaki A., *Osada archeologiczna w Boguchwale, pow. Rzeszów*. Sprawozdania PAU, nr 49, 1948, s. 169–172.
- Żaki A., *Nowe typy neolitycznej ceramiki malowanej z okolic Krakowa*. Przegląd Archeologiczny, nr 8, 1949, s. 316–325.
- Żaki A., *Pierwszy w Polsce grób kultury ceramiki promienistej*. Sprawozdania PAU, nr 50, 1949, s. 647–650.
- Żaki A., *Początki kultury lużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*. Annales UMCS, sec. F, vol. 3, 1950, s. 1–214.
- Żaki A., *Nowoodkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu*. Studia do dziejów Wawelu, nr 1, 1955, s. 71–111.
- Żaki A. Kraków przedlokacyjny (z okazji 700-lecia nadania autonomii miastu). *Z Otchłani Wieków*, n. 24, 1958, s. 10–18.
- Żaki A., *Z archeologii województwa rzeszowskiego*. Rocznik Przemyski, nr 9, 1962, s. 193–223.
- Żaki A., *Archeologia gór: problemy archeologii karpackiej*. Acta Archaeologica Carpathica, nr 4, 1963, s. 5–75.
- Żaki A., *Początki Krakowa*. Kraków, 1965.
- Żaki A., *Wawel* [w:] *Katalog zabytków sztuki w Polsce nr 4*. Miasto Kraków. Kraków, 1965.

- Żaki A., *Przemysł* [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, nr 4. s. 386–389.
- Żaki A., *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław 1974.
- Żaki A., *Wstępne badania zamczyska Wildenburg, 1118 m n.p.m.* Acta Archaeologica Carpathica, nr 15, 1975, s. 75–79.
- Żaki A., *Specyfika dawnego osadnictwa andyjskiego: osiedla obronne na szczytach. Na przykładzie Qiruvilca – Motil w północnym Peru*. Archeologia, nr 27, 1976, s. 90–105.
- Żaki A., *Archeologia Wawelu. Z otchłani wieków*, nr 43, 1978, s. 249–251.
- Żaki A., *Ayangay. Polskie odkrycia archeologiczne w Peru*. Zeszyty naukowe PUNO, nr 8, s. 1978.
- Żaki A., *O pierwszych polskich wykopaliskach w Andach i o kulturze Pelon*. Acta Archaeologica Carpathica, nr 23, 1984, s. 271–275.
- Żaki A., *Jeszcze o kulturze Pelon i polskich badaniach w Andach Peruwiańskich*. Acta Archaeologica Carpathica, nr 27, 1988, s. 255–270.
- Żaki A., *Kraków Wiślański, czeski i wczesnopiastowski. Rola Krakowa w dziejach narodu Księga pośw. J.M. Maleckiemu*. Kraków, 1994, s. 41–71.
- Żaki A. (red.), *Święty Wojciech i jego czasy*. Materiały III Sympozjum Historyczno-Archeologicznego PUNO, Saint-Maurice 12–14 kwietnia 1997 roku. Kraków, 2000.
- Żaki A., *Dzieje Świrza*. Legnica, 2007.

Bożena Wierzbicka

Małgorzata Popiołek, *Od kamienicy do muzeum. From a Tenement House to a Museum. Historia siedziby Muzeum Warszawy na Rynku Starego Miasta. The History of the Museum of Warsaw's Site in the Old Town Market Square*

Małgorzata Popiołek, *Od kamienicy do muzeum. From a Tenement House to a Museum. Historia siedziby Muzeum Warszawy na Rynku Starego Miasta. The History of the Museum of Warsaw's Site in the Old Town Market Square*

Wydawca: Muzeum Warszawy, Warszawa 2016, wyd. 1, ss. 285+ 3 nlb., ilustr. (plany, rzuty, przekroje, fotografie)
ISBN: 978-83-62189-82-3

Muzeum Warszawy wydało w roku ubiegłym pracę Małgorzaty Popiołek pt. *Od kamienicy do muzeum. Historia siedziby Muzeum Warszawy na Rynku Starego Miasta*. Treść książki stanowią rozważania autorki przedstawiające w przeglądzie historycznym wieloletni proces, głównie w latach 1911–1955, konserwacji i adaptacji kamienicy Strony Dekerta staromiejskiego rynku w Warszawie na cele muzealne. Wartość dokumentarną pracy podnosi wyposażenie jej w liczne fotografie, rysunki projektowe i rzuty budowli. Zawartość informacyjną wzbogacają biogramy czterech architektów-konserwatorów współtworzących omawiane obiekty na poszczególnych etapach ich konserwacji lub odbudowy oraz

adaptacji na cele muzealne: Władysława Marconiego, Jarosława Wojciechowskiego, Jana Zachwatowicza i Stanisława Żaryna; słusznie przypominające ich inne zasługi, nie tylko wniesione dla ocalenia omawianego zespołu budynków. Edycja jest dwujęzyczna, tekstowi polskiemu towarzyszy wersja angielska, co uwidoczniło już na okładce książki. Poza zaprezentowaniem czytelnikom pracy Małgorzaty Popiołek, wydawnictwo to ma wyraźnie charakter upamiętniający zakończony właśnie wieloletni proces konserwatorski najważniejszego dla Warszawy zespołu muzealnego. Blok historyczny poprzedzają aż cztery przedmowy: Karstena Klepsvika – ambasadora Norwegii w Polsce; Hanny Gronkiewicz-Waltz – prezydenta m. st. Warszawy; Ewy Nekandy-Trepki – dyrektora Muzeum Warszawy oraz Joanny Dudelewicz – koordynatora projektu modernizacji, konserwacji oraz digitalizacji obiektów zabytkowych siedziby głównej Muzeum Warszawy przy Rynku Starego Miasta w Warszawie. Skład zespołu przedmówców wyjaśnia fakt, że opracowanie i wydanie publikacji współfinansowano ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego w ramach Programu „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego”; ze wsparciem udzielonym z funduszy norweskich i funduszy EOG, pochodzących z Islandii, Liechtensteinu i Norwegii, oraz ze środków krajowych. Część tekstowa pióra Małgorzaty Popiołek dzieli się na sześć części: 1 – Wprowadzenie; 2 – Stare Miasto i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości; 3 – Powstanie Muzeum Dawnej Warszawy; 4 – Zniszczenia i początki odbudowy; 5 – Muzeum po wojnie; 6 – Zagadnienia konserwatorskie. Dodatkowo i częścią zamykającą merytoryczny blok książki jest zestaw rzutów kamienicy, który zamykają rzuty kondygnacji całego bloku muzealnego – od piwnic po 6 piętro (jeśli takie jest) – po układ z roku 2011, ukazujące przemiany podziałów wnętrz muzealnych w kolejnych okresach zagospodarowania, opracowanych na podstawie pomiarów archiwalnych i współczesnych. Praca zawiera także wykaz skrótów, stanowiący zarazem listę spenetrowanych przez autorkę zbiorów archiwalnych, oraz indeks osobowy. Autorka deklaruje, że tematem przedstawionego opracowania ma

być historia siedziby Muzeum Warszawy na Rynku Starego Miasta. We wprowadzeniu omawia pokrótce stan badań, podkreśla zasługi Stanisława Żaryna jako badacza i konserwatora, wypunktowuje niewykorzystane dotychczas materiały archiwalne dostępne w Muzeum Narodowym w Warszawie dotyczące powojennej przebudowy trzech kamienic: Baryczków, Schlichtyn-gowskiej i Pod Murzynkiem. Historię powstania Muzeum Warszawy autorka rozpoczyna od 1911 roku – daty zakupu kamienicy Baryczków przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Początki muzeum sprzężone z działalnością TOnZP wpisują się w proces rewitalizacji Starego Miasta. Rok 1911 – to zarazem data zorganizowania przez Towarzystwo w ratuszu na placu Teatralnym znaczącej i ważnej wystawy „Stara Warszawa” – mającej na celu przypomnienie i zwróceniu uwagi społecznej na zapomniane i zagubione walory historyczno-artystyczne warszawskiej Starówki, miasta świadomie przecież kulturowo stłamszonego i niedoinwestowanego pod rządami rosyjskiego zaborcy. Autorka przypomina dzieje konserwacji i adaptacji kamienicy Baryczków na siedzibę Towarzystwa, a także historię polichromii wszystkich kamienic rynkowych wykonaną na 10-lecie Polski Odrodzonej w 1928 roku, której to akcji inicjatorem było TOnZP, a która stanowiła monumentalne przedsięwzięcie artystyczne bardzo wówczas dyskutowane, oceniane krytycznie jako nie do końca słuszne w obliczu dużo szerszych potrzeb konserwatorskich Starego Miasta jako całości. Efektem ubocznym stały się m.in. kłopoty finansowe Towarzystwa i decyzja z 1937 roku o sprzedaży kamienicy Baryczków Zarządowi Miejskiemu z przeznaczeniem na dział Muzeum Narodowego: Muzeum Dawnej Warszawy. Z perspektywy historycznej możemy powiedzieć: nie ma tego złego... W 1937 roku Muzeum Narodowe organizuje wystawę „Dawna Warszawa”. Jej eksponaty zasiliły Muzeum Dawnej Warszawy przy Rynku. W 1938 roku do Muzeum Dawnej Warszawy należą trzy kamienice – Rynek Starego Miasta 32, 34 i 36, które postanowiono poddać pełnej konserwacji i zaadaptować do celów muzealnych. Powołano komitet odpowiedzialny za te prace. Nie powielając szczegółowych danych podanych przez autorkę, warto przypomnieć, że autorem projektu przebudowy i kierownikiem budowy był Jan Zachwatowicz, a za statykę i konstrukcję odpowiadał Stanisław Hempel. Umowę z Zachwatowiczem podpisano 1 października 1938 roku. Gdy wybuchła wojna, prace remontowe w kamienicach były rozpoczęte. Po II wojnie światowej komisja Biura Odbudowy Stolicy dokonała oceny strat. Mimo kompletnych zniszczeń niektórych budynków grupa terenowa „Stare Miasto”, pod kierunkiem inż. arch. Władysława Tomaszewskiego, podsumowała rekonesans: „z uwagi na ich zabytkowy charakter należy je zachować, a całość zrekonstruować”. Po przetargu kierownikiem odbudowy Strony Dekerta Rynku Starego Miasta w czerwcu 1946 roku został tenże inż. Tomaszewski z Wydziału Architektury Zabytkowej BOS. Autorem ogólnego planu rekonstrukcji Starego Miasta, wykonanego w ramach Pracowni Staromiejskiej

BOS, był inż. arch. Władysław Podlewski. Grupa terenowa „Stare Miasto” zabezpieczała zachowane w gruzie autentyczne detale architektoniczne i rzeźbiarskie oraz wszelkie wartościowe przedmioty. Prace zabezpieczające zamknięto 27 czerwca 1947 roku. Pierwszym organizacyjnym kierownikiem Muzeum m. st. Warszawy został historyk i archiwista Adam Słomczyński, polecony przez Stanisława Lorentza. Prace konserwatorsko-adaptacyjne trwały. Od 1947 roku projekt odbudowy muzeum powierzono Stanisławowi Żarynowi. Uchwała Prezydium Miejskiej Rady Narodowej z 24 marca 1948 roku przyznała Muzeum 11 kamienic: nry 28–42 na Rynku Starego Miasta i 3 kamienice od ulicy Nowo-

miejskiej – nry 4, 6 i 8. Autorka omawianej pracy przedstawia problemy związane z ich odbudową posługując się pracami Stanisława Żaryna i dokumentacją zachowaną w Urzędzie Konserwatorskim m. st. Warszawy. Autorka przypomina także pokrótce historię powstania w 1951 roku Komisji Badań Dawnej Warszawy, której Biurem Badań Naukowych kierował Stanisław Żaryn. Omawia też projekt zagospodarowania kamienic przedstawiony przez niego Ministerstwu Odbudowy. Zdaje sprawozdanie z dylematów konserwatorskich, jakie nasuwa unowocześnianie zabytkowych budynków na potrzeby współczesności. Konstatuje, że jak zawsze, interes konserwatorów pozostaje w konflikcie z potrzebami użytkowników. Jak napisał ówczesny kierownik Urzędu Konserwatorskiego w Warszawie Piotr Biegański: „Swoboda zmian i unowocześniania funkcji nie może być przyczyną usuwania istniejących elementów zabytkowych (sieni, sklepień, wysokości kondygnacji itp.)”. Autorka krótko referuje też decyzje odnośnie do

powojennej polichromii fasad kamienic muzealnych, za której kolorystykę odpowiadało dwóch malarzy: Witold Miller i Jan Zamoyski. Stała ekspozycja muzeum została otwarta 17 stycznia 1955 roku. Stanisław Żaryn pracował do śmierci w 1964 roku nad koncepcją zagospodarowania dziedzińca kamienic muzealnych przeznaczonego na lapidarium. Ostatni podrozdział autorka poświęciła zagadnieniom konserwatorskim. Odniosła ideę rekonstrukcji do obowiązujących w Europie doktryn konserwatorskich. Uzasadnienie tej sprzeczności jest zawsze obecne w pracach historycznych o odbudowie warszawskiej Starówki. Przywołuje też rozważania Jarosława Trybusia o „strategiach muzealizacji historycznego centrum Warszawy”. Można jednakże nadal dyskutować, czy restauracja lub wręcz rekonstrukcja budynków były tylko wyrazem programu propagandowego nowej władzy, czy też rozwiązaniem oczekiwanym przez przeważający procent ocalałych z wojny warszawiaków głęboko emocjonalnie dotkniętych świadomością straty. Wszelkie nadużycia władzy wobec prywatnych właścicieli działek to druga strona medalu. Praca Małgorzaty Popiołek nie prezentuje czytelnikom pełnej historii kamienic należących do Muzeum Warszawy. Nie jest też oparta na pełnej bazie źródłowej ani też kompletnej literaturze przedmiotu. Chronologicznie ogranicza się przecież do lat 1911–1955, nie stanowi więc zbiorowej monografii 11 kamienic. Książka ta nie zamyka więc tematu, który jest (lub może być) o wiele szerszy. Jednakże, tak na marginesie, trudno sobie wyobrazić – a szkoda – że powstaje komplet monografii do wszystkich kamienic Starego Miasta, nawiązujących do dawnej serii „Zabytki Warszawy” wydawanej latami przez PWN, a finansowanej przez stołeczny Ratusz. Wydarzeniem naukowym byłaby wielka monografia

historyczna poświęcona Rynkowi Starego Miasta, uwzględniająca wielowiekowe przemiany przestrzenne i problemy konserwatorskie w całym ich bogactwie i skomplikowaniu. Praca taka czeka na swojego autora lub zespół autorów, bo – moim zdaniem – chyba nadszedł już czas wielkich syntez. Na koniec zostawiłam gratulacje dla młodej badaczki warszawskiej Starówki. Swoją ciekawą pracę oparła m.in. na nierozpoznanych dotąd archiwaliach ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Do przypisów wprowadziła krótkie, dobrze skonstruowane noty o działaczach TOnZP, architektach, konserwatorach i innych osobach związanych z historią, adaptacją i konserwacją omawianych kamienic. Wzbogaciła opisy ich zagospodarowania o zbyt często pomijane nazwiska rzemieślników, np. meblarzy, od których zależał przecież wygląd wnętrza muzealnych, a więc odbiór i czytelność ekspozycji. Niezwykle cennym wkładem w uzupełnienie wiedzy o praktycznym stosunku niemieckiego okupanta do omawianej placówki muzealnej jest podrozdział „Muzeum w czasie II wojny światowej”. Muzeum Narodowe zostało połączone z Muzeum Wojska i przemianowane w 1940 roku na Museum der Stadt Warschau; zespół przy Rynku zaś na Alt-Warschau. Komisarycznym kierownikiem nad wszystkimi oddziałami został Alfred Schellenberg, niemiecki historyk sztuki z Wrocławia. Wydaje się, że w swoich działaniach kierował się zasadą *primum non nocere*, tak jak dobry historyk sztuki winien to rozumieć, uwzględniając oczywiście wszelkie uwarunkowania historyczne. Nie będę streszczać opublikowanego tekstu. Nie zawaham się przed stwierdzeniem, że jest to fascynujący fragment pracy Małgorzaty Popiołek oparty na archiwaliach i polecam tę lekturę także historykom II wojny światowej.

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH

Fot. Jacek Rulewicz

www.archaios.pl

www.btmjurkiewicz.pl

www.brobud.pl
www.bialycement.pl

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

www.fkpb.pl

www.dolinapalacow.pl

www.dyskret.com.pl

www.insektpol.pl

www.farbykabe.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.quick-mix.pl

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

www.rector.pl

**CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ**